

УДК 355/359:37.013:159.9:336:344:004.9(08)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217>

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Попков Борис, канд. військ. наук, ст. наук. співроб. (Україна) Баєв Вадим, канд. екон. наук, доц. (Україна); Батучина Александра, канд. пед. наук (Литва); Бахов Іван, д-р пед. наук, проф. (Україна); Бериславська Оксана, канд. юрид. наук, доц. (Україна); Гордєєв Антон, д-р геогр. наук, проф. (Україна); Зацерковний Віталій, д-р техн. наук, проф. (Україна); Іждонайте-Меджюнене Інга, канд. пед. наук, доц. (Литва); Каленський Андрій, д-р пед. наук, проф. (Україна); Карелін Владислав, д-р юрид. наук (Україна); Кобець Олександр, д-р психол. наук, проф. (Україна); Кучерявий Андрій, д-р пед. наук, проф. (Україна); Лісовський Сергій, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб. (Україна); Маруняк Євгенія, д-р геогр. наук, чл.-кор. НАН України (Україна); Медвідь Михайло, д-р екон. наук, проф. (Україна); Мельникова Юлія, д-р соціол. наук (Литва); Рижиков Вадим, д-р пед. наук, проф. (Україна); Рожко Олександр, д-р екон. наук, проф. (Україна); Соколїна Ольга, канд. філос. наук (відп. ред.) (Україна); Чернуха Надія, д-р пед. наук, проф. (Україна); Юник Іван, д-р пед. наук, доц. (Україна); Якимчук Борис, канд. психол. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	Військовий інститут вул. Юлії Здановської, 81, м. Київ, 03189 ☎ (38044) 521 32 89; факс 521 32 92 e-mail: military.bulletin@knu.ua web: www.miljournals.knu.ua
Затверджено	вченою радою Військового інституту 21.03.24 (протокол № 9)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 25416-15356 ПР від 03.02.23
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1471 від 26.11.20 Наказ № 157 від 09.02.21
Індексування	Google Scholar, Open Ukrainian Citation Index (OUCI), WorldCat, Exaly
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2217 (Print)

MILITARY-SPECIAL SCIENCES

1(57)/2024

Established in 1998

UDC 355/359:37.013:159.9:336:344:004.9(08)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217>

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

EDITOR-IN-CHIEF	Popkov Borys, PhD (Military), Senior Researcher (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bakhov Ivan, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Batuchina Aleksandra, PhD (Ped.) (Lithuania); Bayev Vadym, PhD (Econ.), Assoc. Prof. (Ukraine); Beryslavs'ka Oksana, PhD (Law), Assoc. Prof. (Ukraine); Chernuha Nadiia, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Gordeev Anton, DSc (Geogr.), Prof. (Ukraine); Iždonaitė-Medžiūnienė Inga, PhD (Ped.), Assoc. Prof. (Lithuania); Kalenskiy Andrii, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Karelin Vladyslav, DSc (Law) (Ukraine); Kobets Oleksandr, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Kucheriavyi Andrii, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Lisovskiy Serhii, DSc (Geogr.), Senior Researcher (Ukraine); Marunyak Yevheniia, DSc (Geogr.), Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); Medvid Mykhailo, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Melnikova Julija, DSc (Sociol.) (Lithuania); Rozhko Oleksandr, DSc (Econ.), Prof. (Ukraine); Ryzhykov Vadym, DSc (Ped.), Prof. (Ukraine); Sokolina Olha, PhD (Philos.) (Executive Editor) (Ukraine); Yakymchuk Borys, PhD (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine); Yunyk Ivan, DSc (Ped.), Assoc. Prof. (Ukraine); Zacerkovnyy Vitalii, DSc (Tech.), Prof. (Ukraine)
Address	Military Institute 81, Yulii Zdanovskoi str., Kyiv, 03189 ☎ (38044) 521 32 89; fax 521 32 92 e-mail: military.bulletin@knu.ua web: www.miljournals.knu.ua
Approved by	the Academic Council of the Military Institute 21.03.24 (protocol № 9)
Registered by	the Ministry of Justice of Ukraine Certificate of state registration KB № 25416-15356 ПП dated 03.02.23
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order №1471 dated 26.11.20 Order №157 dated 09.02.21
Indexing	Google Scholar, Open Ukrainian Citation Index (OUCI), WorldCat, Exaly
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 10.31.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenka Blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 72, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА

КРАВЕЦЬ Валентина

Міжнародні офіційні документи як джерело для вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у вищих військових навчальних закладах 5

ЛОЙШИН Анатолій, КУЧЕРЯВИЙ Андрій, ВАНОВСЬКА Інна, ПИРОГОВ Кирило

Характеристика стану впровадження зарубіжного досвіду викладання навчальних дисциплін у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка 15

ПСИХОЛОГІЯ

АКСЬОНОВА Катерина

Реалії та перспективи соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в умовах війни..... 26

АЛЕЩЕНКО Віктор

Інформаційно-психологічне протиборство в умовах війни..... 32

КУЛАКЕВИЧ Максим

Використання методики тілесно-орієнтованої терапії "м'ячики" у психологічному відновленні військовослужбовців 38

СМІРНОВА Тетяна, ОСЬОДЛО Василь

Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям з ознаками психологічного травмування 44

ФІНАНСИ

СИЗОВ Алім, КОВАЛЬ Олесь, ХОМИЧ Денис, ПАСЛАВСЬКИЙ Микола

Методи прогнозування фінансового забезпечення військового потенціалу в період демократизації..... 51

ПРАВО

ПЄТКОВ Сергій, МАКАРОВА Тетяна

Адміністративно-правове регулювання соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей: швейцарська модель 66

СЕВОСТ'ЯНЕНКО Денис

Правові засади державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання..... 73

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

СИРОВЕЦЬ Сергій, УЛІГАНЕЦЬ Сергій, МЕЛЬНИК Людмила

Механізм формування воєнного туризму в Україні 80

Інформація про авторів..... 88

CONTENTS

PEDAGOGY

KRAVETS Valentyna

International official documents as a source for improving internal quality assurance
at military higher educational institutions 5

LOISHYN Anatolii, KUCHERIAVYI Andrii, VANOVSKA Inna, PYROGOV Kyrylo

Characteristics of the state of implementation of foreign experience in teaching academic disciplines
at the Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv 15

PSYCHOLOGY

AKSONOVA Kateryna

Realities and prospects of social rehabilitation of the families of military personnel in the conditions of war 26

ALESHCHENKO Viktor

Informational – psychological warfare in the conditions of war 32

KULAKEVICH Maksym

Use of the body-oriented therapy "balls" method in the psychological recovery of military personnel 38

SMIRNOVA Tetiana, OSODLO Vasyi

Features of providing psychological assistance to military personnel
with signs of psychological injury 44

FINANCE

SYZOV Alim, KOVAL Oles, KHOMYCH Denys, PASLAVSKYI Mykola

Forecasting methods for financial support of military capability during the democratisation 51

LAW

PETKOV Sergey, MAKAROVA Tetiana

Administrative and legal regulation of social protection of military personnel and their families:
swiss model 66

SEVOSTIANENKO Denys

Legal principles of state control over international transfers of dual-use goods 73

GEOSPATIAL SUPPORT

SYROVETS Serhii, ULIGANETS Serhii, MELNYK Liudmyla

Mechanism of formation of military tourism in Ukraine 80

Information about authors 88

МІЖНАРОДНІ ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Вступ. В умовах збройної агресії РФ вищі військові навчальні заклади України продовжують розбудовувати власні системи внутрішнього забезпечення якості. Удосконалення таких систем неможливе без врахування найкращих практик і здобутків у цій сфері. Метою цього дослідження є розробка пропозицій, спрямованих на вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ України з урахуванням положень міжнародних документів.

Методи. Джерельну базу дослідження утворюють документи міжнародних організацій з питань забезпечення якості у сфері вищої освіти, міжнародні угоди України щодо співробітництва у сфері підготовки військових фахівців. Використано діалектичний, історичний, порівняльно-правовий методи для відстеження трансформації поглядів на вирішення проблеми внутрішнього забезпечення якості в закладах вищої освіти; системно-структурний, формально-логічний методи – для визначення положень, які доцільно врахувати у процесі вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ України; методи аналізу, узагальнення та синтезу – для розробки відповідних пропозицій.

Результати. Узагальнено та систематизовано міжнародні офіційні документи (угоди, протоколи, конвенції, рекомендації, стандарти, декларації, комюніке, послання, хартії), які представлено трьома категоріями: документи, які визначають національні політики щодо заохочення закладів вищої освіти впроваджувати системи внутрішнього забезпечення якості; документи, які надають методичну допомогу у формуванні систем внутрішнього забезпечення якості; документи з питань співробітництва у сфері підготовки військових фахівців. Визначено положення, які доцільно врахувати у процесі вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ України. Розроблено пропозиції з імплементації цих положень у вітчизняних нормативно-правових актах.

Висновки. Результати цього дослідження розвивають ідеї інших дослідників про доцільність врахування ВНЗ України у процесі вдосконалення внутрішнього забезпечення якості стандартів та рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти, а також стандартів якості НАТО.

Ключові слова: система внутрішнього забезпечення якості, вищі військові навчальні заклади, міжнародні норми, нормативні акти, офіційні документи.

Вступ

Вищі військові навчальні заклади України (ВНЗ) інтегровані в загальнонаціональну систему вищої освіти та функціонують відповідно до норм, якими регулюється діяльність закладів вищої освіти, але як структурні підрозділи відомств сектору безпеки та оборони мають свої особливості. Тому нормативно-правові підстави для розбудови систем внутрішнього забезпечення якості у вищих військових навчальних закладах утворені чотирма основними векторами: міжнародним – нормами міжнародних організацій, Європейського простору вищої освіти; національним – нормами, які регулюють діяльність у сфері вищої освіти України; військовим – нормами, які регулюють діяльність у сфері військової освіти; відомчим – нормами, які регулюють діяльність вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти, що належать до сфери управління Збройних сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Управління державної охорони України.

Сучасна модель системи забезпечення якості вищої освіти в Україні відповідає моделі Європейського простору вищої освіти, яка формально представлена у стандартах та рекомендаціях щодо забезпечення якості (Ministerial Conference in Bergen, 2005) на трьох рівнях: внутрішнього забезпечення якості (інституційний рівень); зовнішнього забезпечення якості (національний рівень); агенцій зовнішнього оцінювання якості (міжнародний рівень). Дослідження міжнародних офіційних документів з питань розвитку вищої освіти надає можливість відповісти на запитання, чому саме європейська модель

забезпечення якості стала провідною у вищій освіті України, які з цих документів є найбільш визначальними для розбудови систем внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ, які їхні положення заслуговують на увагу академічної спільноти сектору безпеки та оборони України.

Огляд літератури. Міжнародний досвід забезпечення якості вищої освіти завжди був предметом уваги українських учених. Водночас, після 2005 р., коли в Європейському просторі вищої освіти (ЄПВО) були запроваджені прогресивні інструменти забезпечення якості, зростання інтересу до цієї тематики стало найбільш помітним. Зокрема, у статті І. Бабіна (2011) здійснено ґрунтовний аналіз забезпечення якості вищої освіти в Європейському просторі вищої освіти, визначено чинники його формування та ключові здобутки Болонського процесу. Дослідник зауважив, що на етапі започаткування інтеграційних ініціатив у межах Болонського процесу панівними серед європейських країн були три основні моделі якості освіти: англійська, що базується на внутрішньому самооцінюванні якості в межах певного закладу вищої освіти; французька, яка передбачає зовнішнє оцінювання закладу вищої освіти щодо його відповідальності перед суспільством; американська, що поєднує риси як англійської, так і французької моделей.

В. Лисенко та І. Тавлуй (2011) досліджували передумови для розроблення системи управління якістю в закладах вищої освіти України, однією з яких є розвиток міжнародної нормативної документації у сфері управління якістю освіти, зокрема у межах Болонського процесу. О. Бойко та О. Чабан (2012), порівнюючи стан розвитку вітчизняної та європейської систем забезпечення

якості вищої освіти, дійшли висновку, що у закладах вищої освіти (ЗВО) України функціонують системи внутрішнього забезпечення якості освіти, проте переважно вони не інституціалізовані. Лише в окремих провідних вітчизняних ВНЗ створені організаційні структури з внутрішнього забезпечення якості. Водночас, попри прогресивність нормативно-правових документів, спрямованих на розвиток системи вищої освіти, для них все ще "характерна суперечливість, неоднозначність тлумачення, а також неможливість контролю виконання ряду положень".

За результатами дослідження досвіду імплементації європейської системи забезпечення якості вищої освіти в Україні О. Горпинич та В. Салов (2013) встановили, що в нашій державі відсутня система моніторингу якості освіти, незважаючи на численні декларації про необхідність її створення, доручення Президентів України, прийняті програмні та нормативні документи. Підготовка законодавчих і нормативних документів, які створюють правове поле для функціонування незалежних структур із оцінювання якості освіти, залучення різних джерел інвестування їхньої діяльності, не здійснюється, система моніторингу впроваджується формально, що не вирішить проблему забезпечення органів державного управління об'єктивною та достовірною інформацією.

У колективній монографії "Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні" (Калашнікова, & Луговий, 2014) проаналізовано стан правового забезпечення щодо впровадження вимог Європейського простору вищої освіти в Україні після приєднання до Болонського процесу. Серед найбільш визначних інструментів формування та функціонування Європейського простору вищої освіти проаналізовано реалізацію у вітчизняному законодавстві правових засад зовнішнього і внутрішнього забезпечення якості вищої освіти, включаючи незалежні агенції зовнішнього забезпечення якості.

У роботі С. Гордійчук (2017) проаналізовано нормативну складову щодо якості вищої освіти, зокрема стандарти та рекомендації щодо забезпечення якості у Європейському просторі вищої освіти (Ministerial Conference in Yerevan, 2015) та подальші кроки їх впровадження в Україні. Вона зазначає, що в закладах вищої освіти застосовуються різноманітні моделі моніторингу, аудиту та управління якістю, проте усталеної системи вони не формують, тому важливим завданням залишається розробка "дорожньої карти" для створення нормативної, організаційної та інституційної бази функціонування цієї системи.

Окремі міжнародні документи, у яких містяться положення щодо забезпечення якості, розглянуто в аналізі нормативно-правового регулювання діяльності закладів вищої освіти в Україні (Чирва, 2019). На основі цього аналізу розроблено модель реалізації державної політики стосовно діяльності закладів вищої освіти, складовою якої є міжнародна інтеграція, а також зроблено висновки, що стан виконання нормативно-правових актів має контролюватися не тільки державою, але й громадськістю, тоді як до повноважень міжнародної спільноти (організацій) слід віднести аналіз відповідності якості освіти загальноосвітнім тенденціям. Результати вивчення європейського досвіду адміністративно-правового забезпечення вищої освіти викладено в публікації В. Резніченка (2020), який звертає увагу, що європейські підходи до забезпечення якості вищої освіти не можна беззастережно впроваджувати в Україні, адже, незважаючи на спільні цінності, парадигма розвитку європейської освіти відрізняється від нашої.

Н. Ногас, досліджуючи адміністративно-правове регулювання державної політики у сфері забезпечення якості

освіти, виокремлює три етапи його розвитку: 1) 1991–2008 рр. – період формування законодавства про вищу освіту загалом; 2) 2008–2014 рр. – період приєднання України та української освітньої парадигми до Болонського процесу, формування системи зовнішнього незалежного оцінювання, кредитно-модульної системи навчання та інших інструментів контролю якості, європеїзації вищої освіти, формування управлінської нормативно-правової бази з оцінювання якості вищої освіти; 3) з 2014 р. дотепер, коли освітнє законодавство сформувалося остаточно, зокрема "набули інституційного оформлення органи управління для забезпечення проведення системи внутрішнього оцінювання якості вищої освіти та оновлено законодавство про вищу освіту загалом" (Ногас, 2022, с. 4).

Особливості провадження освітньої діяльності у ВНЗ у контексті еволюції поглядів у законодавстві України на проблему забезпечення якості освіти розглянуті в публікації А. Зельницького та О. Заболотного (2020), а саме: імплементація міжнародних стандартів, і зокрема стандартів НАТО; суттєве оновлення професійних стандартів у сфері вищої військової освіти; підвищені вимоги до якості підготовки офіцерів, що полягають у гарантуванні не лише визначеного рівня сформованості необхідних компетентностей, але й професійно важливих якостей; виконання вищими військовими навчальними закладами державного замовлення на підготовку військових фахівців з рівнем сформованості визначених компетентностей у кожного з них не нижче встановленого рівня.

У статті Н. Шабатіної (2020) розглянуто досвід деяких країн-членів НАТО (США, Франції, Великої Британії, Польщі, Швеції, Естонії та Нідерландів) у сфері гарантування якості вищої військової освіти, який може бути використаний у процесі імплементації принципів проектування вітчизняної системи забезпечення якості вищої військової освіти. Визначено, що ці принципи передбачають наявність чітких, зрозумілих і взаємоузгоджених законодавчих норм, інституційних форм, організаційних механізмів і процедур, що ґрунтуються на стандартах і рекомендаціях щодо забезпечення якості у Європейському просторі вищої освіти (ESG), а також стандартах підготовки військових фахівців, що прийняті на національному рівні та НАТО. Результати цього дослідження свідчать про те, що: системи військової освіти держав-членів НАТО поступово інтегруються до національних систем освіти; до оцінювання якості підготовки військових фахівців, окрім військових, долучаються незалежні організації контролю якості освіти; у ВНЗ створені внутрішні системи забезпечення якості вищої освіти під впливом загальноєвропейських процесів.

У статті А. Сиротенка та В. Артамошенка (2021) на основі порівняння систем забезпечення якості освіти в Україні та НАТО (нормативно-правового забезпечення, структурних елементів та процедур) зроблено висновок про те, що ці системи тотожні, вони ґрунтуються на складових внутрішнього забезпечення якості, а спільними елементами досягнення їхньої сумісності є інституційна акредитація та сертифікація навчальних курсів за стандартами НАТО.

Отже, у попередніх дослідженнях проаналізовано переважно європейські норми щодо забезпечення якості вищої освіти та їх впровадження в українських університетах. Водночас питання застосування міжнародних офіційних документів для розбудови системи внутрішнього забезпечення якості у вищих військових навчальних закладах України досліджені частково, у контексті їхньої імплементації у системі військової освіти в цілому.

Мета та завдання дослідження. Метою цього дослідження є розробка пропозицій, спрямованих на вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ України з урахуванням положень міжнародних офіційних документів. Для досягнення цієї мети пропонується:

- узагальнити та систематизувати міжнародні офіційні документи з питань забезпечення якості у сфері вищої освіти, простежити у цих документах трансформацію поглядів на вирішення проблеми внутрішнього забезпечення якості;
- визначити положення міжнародних офіційних документів, які доцільно врахувати у процесі вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ України.

Методи

Під час дослідження здійснювався теоретичний аналіз наукових публікацій з визначеної проблематики. Джерельну базу утворюють міжнародні офіційні документи Європейської Асоціації забезпечення якості вищої освіти, Асоціації Європейських університетів, Парламенту та Ради Європейського Союзу, Співдружності незалежних держав, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Організації економічного співробітництва та розвитку, Організації Північноатлантичного договору, Міжнародної організації зі стандартизації, а також міжнародні угоди України з питань співробітництва у сфері підготовки військових фахівців. Для пошуку, узагальнення та систематизації цих документів було використано офіційні вебсторінки міжнародних організацій та інформаційно-пошукову систему "Законодавство України", у якій знайдено 354 документи за категорією "Наука, освіта, культура", що становить 2,5 % від загальної кількості міжнародних документів. Для відстеження у відібраних для подальшого аналізу документах трансформації поглядів на вирішення проблеми внутрішнього забезпечення якості було застосовано діалектичний, історичний та порівняльно-правовий методи. З метою визначення положень міжнародних офіційних документів, які доцільно врахувати у процесі вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ України, використані системно-структурний та формально-логічний методи. Розробка пропозицій, спрямованих на вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ України з урахуванням міжнародних офіційних документів, здійснювалася за допомогою загальних методів наукового пізнання – аналізу, узагальнення та синтезу.

Результати

Ключовий принцип "об'єднані у розмаїтті" Європейської культурної конвенції 1954 року, визнання якої є обов'язковою умовою для приєднання до Болонської декларації, став наріжним каменем Європейського простору вищої освіти. Україною ця конвенція ратифікована 1994 року (Про участь України в Європейській ..., 1994), а 2005 року наша держава приєдналася до Болонського процесу, який став дороговказом для розвитку національної системи вищої освіти та впровадження механізмів забезпечення якості зокрема.

Слід зауважити, що певний час міжнародна співпраця України у сфері вищої освіти здійснювалася також у напрямі інтеграції з країнами Співдружності незалежних держав (СНД). Угода держав-учасниць СНД (Про співробітництво в галузі ..., 1992) визначала рівноправність їхніх освітніх установ, визнання дипломів та кваліфікацій, задоволення потреб громадян у підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації, спільні наукові дослідження, обмін інформацією у сфері освіти та науки тощо (дію цього міжнародного договору для України припинено 23.03.2023 р. на підставі Постанови КМ № 1033 від 16.09.2022 р.). Відповідно до угоди (Про

співробітництво у підготовці ..., 1995) передбачалося сприяти в підготовці та перепідготовці, підвищенні кваліфікації офіцерських кадрів і молодших фахівців для прикордонних військ, визнавати документи про освіту, обмінюватися інформацією (дію міжнародного договору для України припинено 22.09.2020 р. на підставі Постанови КМ № 708 від 12.08.2020 р.).

Просуваючи наміри пріоритетного створення єдиного освітнього простору країн СНД, у 2003 р. рф першою з країн пострадянського простору підписала Болонську декларацію. Натомість заявка України, подана у червні 2003 р., з політичних міркувань була відхилена, адже росіяни активно пропагували ідею щодо представництва лише своєю країною інтересів усіх країн СНД у Болонському процесі та намагалися проєктувати європейський досвід на єдиний освітній простір країн СНД (Кремень, 2020). Про це свідчить і аналіз проєкту Рішення Ради міністрів закордонних справ держав-членів СНД (О Плане мероприятия по дальнейшему ..., 2009), у якому зазначалося, що Рішенням Конференції міністрів освіти держав-учасниць СНД створено робочу групу з вироблення узгодженої політики розвитку систем управління якістю освіти держав-учасниць СНД (обговорено питання гармонізації показників якості підготовки випускників та діяльності освітніх закладів, використання результатів суспільно-професійної акредитації освітніх програм; підтримано пропозицію щодо підготовки та видання довідкових матеріалів про кращі практики забезпечення якості вищої освіти; узагальнено досвід створення та діяльності спільних університетів). Отже, європейський вектор розвитку системи вищої освіти залишався пріоритетним і для країн, які на той час були членами СНД, серед яких у Болонському процесі беруть участь Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Молдова (право представництва російської федерації та білорусі в Болонському процесі призупинено в 2022 р. у зв'язку з військовою агресією проти України). Викладене опосередковано свідчить про те, що європейські підходи до забезпечення якості у вищій освіті є на сьогодні найбільш ефективними, тому рух України на напрямі Європейського простору вищої освіти був неминучим.

І. Бабин (2011, с. 7) зазначає, що "до початку 80-х років минулого століття в європейських університетах не розроблялося особливих механізмів або інструментів забезпечення якості вищої освіти – ні на рівні вищих навчальних закладів, ні на урядовому рівні, хоча проблема якості й декларувалась як центральна", а забезпечення якості "не було предметом спеціальної відповідальності університетів". Основними чинниками, які обумовили активний розвиток систем якості вищої освіти в країнах Європи стали (Бабин, 2011; Лисенко, & Тавлуй, 2011; Горпинич & Салов, 2013):

- ослаблення академічних стандартів, пов'язане із масовим поширенням вищої освіти;
- бажання стейкхолдерів (насамперед роботодавців) брати участь у визначенні цілей, завдань і очікуваних результатів діяльності університетів з метою забезпечення відповідності якості і кількості випускників потребам ринку праці в умовах зростання конкуренції та глобалізації;
- скорочення державних витрат на вищу освіту поряд зі зростанням вимог до ефективності суспільних витрат на вирішення цих завдань та підвищенні вартості освітніх послуг;
- очікування щодо більшої відкритості та підзвітності університетів суспільству з огляду на результати їхньої діяльності;
- зростання конкуренції між університетами внаслідок демографічного сплеску, підвищення мобільності

студентів та викладачів, тиску з боку недержавного сектора вищої освіти;

- потреба у порівнянні результатів функціонування національних освітніх систем.

Одним із перших кроків на шляху до визнання відповідальності університетів за якість освіти стало ухвалення 388 ректорами з різних країн у м. Болонья (Італія) 18 вересня 1988 р. Великої хартії університетів, яка проголошує такі основоположні принципи, як автономність, нероздільність викладання і дослідницької роботи, академічні свободи, обмін інформацією і документацією, розвиток спільних проєктів, гарантування студентам умов, за яких вони могли б досягти своїх цілей у культурі й освіті. Станом на 2023 р. Велику хартію університетів підписали 975 університетів із 94 країн світу, із них – 88 ЗВО України (Magna Charta Universitatum, 1988).

Важливим етапом для інтеграції освітніх систем країн Європи та формування сучасного розуміння якості освіти, що ґрунтується на визнанні результатів навчання, стало підписання Лісабонської конвенції (Про визнання кваліфікацій... , 1997). Основним її призначенням є врегулювання проблеми визнання кваліфікаційних документів. Ключова ідея цієї конвенції, яка згодом була перенесена і в інші міжнародні норми, зокрема рамку кваліфікацій Європейського простору вищої освіти

2005 року, Європейську рамку кваліфікацій для навчання впродовж життя 2008 р., полягає в тому, щоб не стандартизувати процедури і практики визнання кваліфікацій, які відмінні в різних країнах, а змістити акцент на оцінювання результатів навчання.

Розвиток у діалектичному взаємозв'язку принципів автономії та відповідальності університетів зумовив потребу в розробці внутрішніх механізмів забезпечення якості вищої освіти, адже "якість освіти без академічної свободи неможлива, а свобода без прагнення до якості є скоріше загрозою анархії та хаосу, ніж бажаним ідеалом" (Калашнікова, & Луговий, 2015). Водночас якість окремих університетів є основою для формування якості національних освітніх систем. Тому Всесвітня декларація Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури "Про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи" (ЮНЕСКО, 1998), наголошуючи на міжнародному значенні якості освіти, виділяє важливість не тільки внутрішнього, а й зовнішнього її оцінювання. Левову частку міжнародних документів, які вплинули на становлення в Україні сучасної системи забезпечення якості вищої освіти, складають комюніке за результатами зустрічей міністрів, відповідальних за сферу вищої освіти в країнах-учасниках Болонського процесу (табл. 1).

Таблиця 1

Міжнародні документи, які вплинули на становлення в Україні сучасної системи забезпечення якості вищої освіти

Рік	Назва документа	Ключові позиції, що стосуються забезпечення якості
1997	Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні (Лісабон, 11 квітня 1997 р.), ратифікована Законом України № 1273-XIV від 03.12.99 р.	Визначає порядок надання інформації про оцінку закладів вищої освіти і програм освіти, стандарти якості у випадку, якщо у державі функціонує система офіційної оцінки закладів вищої освіти і програм освіти. Створює передумови для інтеграції освітніх систем країн Європи шляхом визначення механізмів визнання кваліфікацій
1998	Всесвітня декларація про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (Париж, 5-9 жовтня 1998 р.)	Підкреслює міжнародне значення якості освіти і виділяє важливість не тільки внутрішнього, а й зовнішнього оцінювання. Визначає якість освіти як поняття, яке охоплює всі аспекти діяльності закладу вищої освіти: навчальні та академічні програми, наукову і дослідницьку роботу, професорсько-викладацький склад і студентів
1999	Спільна декларація міністрів освіти Європи "Європейський простір у сфері вищої освіти" (Болонья, 19 червня 1999 р.)	Визначає одним з основних напрямів формування ЄПВО і просування європейської системи вищої освіти сприяння мобільності через усунення перешкод на шляху ефективного використання права на вільне пересування з безпосередньою метою сприяння європейському співробітництву щодо забезпечення якості освіти
2001	Комюніке зустрічі Європейських міністрів освіти "До зони європейської вищої освіти" (Прага, 19 травня 2001 р.)	Визначає ключову роль систем забезпечення якості у гарантуванні високих стандартів і сприянні порівнянності кваліфікацій у Європі, необхідність розбудови співробітництва між мережами із забезпечення якості, поширення кращих практик, розроблення сценаріїв для взаємного визнання механізмів акредитації/сертифікації та оцінювання, потребу у створенні структури рекомендацій із забезпечення якості
2003	Комюніке конференції Європейських міністрів освіти "Створення зони вищої освіти Європи" (Берлін, 19 вересня 2003 р.)	Встановлює, що: подальший розвиток систем забезпечення якості має здійснюватися на рівні закладів освіти, на національному і загальноєвропейському рівнях; забезпечення якості лежить в основі розвитку ЄПВО; необхідним є розроблення спільних критеріїв та методології із забезпечення якості (стандартів і рекомендацій для забезпечення якості); відповідно до принципу інституційної автономії основна відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному ЗВО і це є основою для реальної підзвітності академічної системи в межах національної системи якості
2005	Комюніке конференції Європейських міністрів освіти "Загальноєвропейський простір освіти – досягнення мети" (Берген, 19-20 травня 2005 р.)	Схвалює ESG (внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти, для агенцій із зовнішнього оцінювання якості), розроблені Європейською асоціацією із забезпечення якості вищої освіти (до 2004 р. – Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти), та визначає завдання із їх впровадження
2007	Комюніке конференції Європейських Міністрів, відповідальних за сферу вищої освіти "На шляху до Європейського простору вищої освіти: відповіді на виклики глобалізації" (Лондон, 16–19 травня 2007 р.)	Запроваджує Реєстр агенцій із забезпечення якості європейської вищої освіти з метою надання відкритого доступу до достовірних даних про агенції забезпечення якості. Засвідчує, що ESG (Ministerial Conference in Bergen, 2005) є визначальним чинником змін у забезпеченні якості в ЄПВО. Визначає потребу в активній міжнародній співпраці між національними агентствами забезпечення якості

Закінчення табл. 1

Рік	Назва документа	Ключові позиції, що стосуються забезпечення якості
2009	Комюніке конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту "Болонський процес 2020 – простір європейської вищої освіти у новому десятиріччі" (Льовен / Лувен-ла-Нев, 28-29 квітня 2009 р.)	Визначає, що забезпечення якості має пронизувати всі пріоритети ЄПВО (студентоцентризм, мобільність, працевлаштування, навчання, дослідження та інновації, міжнародна відкритість, збір даних), а багатомірні інструменти інформаційної прозорості можуть використовуватися для встановлення прогресу Болонського процесу в досягненні принципів забезпечення якості
2009	Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти – 2009: "Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку". Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (Париж, 5–8 липня 2009 р.)	Засвідчує, що розширення доступу встановлює виклики до якості вищої освіти. Забезпечення якості є актуальною функцією в сучасній вищій освіті. Якість вимагає створення систем забезпечення якості, її оцінювання та просування культури якості в межах ЗВО. Закликає держави розробляти політики і стратегії на системному (щодо національної системи вищої освіти) та інституційному (у ЗВО) рівнях для запровадження і посилення систем забезпечення якості та регуляторних рамок із залученням усіх зацікавлених сторін
2010	Декларація про створення Європейського простору вищої освіти (Будапешт, Відень, 12 березня 2010 р.)	Констатує створення ЄПВО, основними напрямками діяльності якого є: реформа системи ступенів і навчальних програм, забезпечення якості, визнання кваліфікацій, мобільність і соціальний вимір. Для досягнення визначених параметрів за цими напрямками необхідне залучення персоналу і студентів на європейському, національному й особливо інституційному рівнях. Визнає академічну свободу, автономію та відповідальність ЗВО принципами ЄПВО
2012	Комюніке конференції міністрів, відповідальних за вищу освіту в ЄПВО (Бухарест, 26-27 квітня 2012 р.)	Визнає важливість забезпечення якості для побудови довіри та посилення привабливості пропозицій ЄПВО. Уповноважує агенції, зареєстровані в Європейському реєстрі агентств забезпечення якості, виконувати свою діяльність в межах усього ЄПВО, дотримуючись національних вимог. Ставить завдання щодо оновлення ESG
2015	Комюніке конференції міністрів ЄПВО (Єреван, 14-15 травня 2015 р.)	Визначає завдання щодо впровадження оновлених ESG (Ministerial Conference in Yerevan, 2015). Затверджує стандарт "Європейський підхід до забезпечення якості спільних програм" для зовнішнього оцінювання спільних програм на основі погоджених інструментів ЄПВО, що дозволяє не застосовувати додаткові національні критерії
2018	Комюніке конференції міністрів ЄПВО (Париж, 24-25 травня 2018 р.)	Визнає прогрес у запровадженні ESG (Ministerial Conference in Yerevan, 2015) у національні та інституційні практики більшості країн. Заохочує до подальшого впровадження стандарту "Європейський підхід до забезпечення якості спільних програм"
2020	Комюніке конференції міністрів ЄПВО (Рим, 19 листопада 2020 р.)	Визнає прогрес у розбудові систем забезпечення якості та заохочує для подальшого впровадження ESG (Ministerial Conference in Yerevan, 2015) з метою підтримки інновацій у вищій освіті та забезпечення її якості. Закріплює зобов'язання держав-учасниць: подолати перешкоди, які все ще заважають транскордонній діяльності європейських агенцій із забезпечення якості вищої освіти та впровадженню стандарту "Європейський підхід до забезпечення якості спільних програм"; підтримувати заклади вищої освіти у використанні цифрових технологій, зокрема, для оцінювання; впроваджувати студентоцентризм на інституційному та національному рівнях; сприяти постійному вдосконаленню викладання, зміцнити спроможність закладів вищої освіти підвищувати рівень навчання та викладання

Джерело: укладено автором.

Визначивши в Болонській декларації забезпечення якості освіти одним із основних напрямів формування ЄПВО, починаючи з Празької конференції (До зони європейської вищої освіти, 2001), проблема забезпечення якості стає однією із центральних для обговорення та пошуку шляхів її вирішення під час подальших зустрічей міністрів, відповідальних за вищу освіту в країнах-учасниках Болонського процесу. Аналіз комюніке міністерських конференцій свідчить, що в основу розвитку систем внутрішнього забезпечення якості покладено ідеї, оприлюднені в Посланні Саламанкського з'їзду європейських закладів вищої освіти (Формування Європейського простору ..., 2001) та викладені в директивному документі Європейської асоціації університетів "Забезпечення якості у вищій освіті" (Бабин, 2011): автономія, поєднана з відповідальністю, відповідальність ЗВО перед суспільством; опора на довіру і співробітництво між університетами та організаціями, які здійснюють оцінювання; врахування цілей та завдань університетів, освітніх програм; дотримання балансу між традиціями і нова-

торством, академічною спрямованістю та економічною релевантністю, логічною обґрунтованістю навчальної програми та свободою вибору для студента; перевірки підлягають викладання, дослідницька робота, управління й адміністрування; якість передбачає можливість постійного вдосконалення і здатність до конкуренції на національному та міжнародному рівні; у процесі побудови стандартів якості слід уникати обмеження різноманіття й конкурентоспроможності університетів; якість – головна умова для довіри, доречності, мобільності, сумісності та привабливості в Європейському просторі вищої освіти; основний показник якості – це реакція закладу вищої освіти на зміни, основною передумовою якої є його автономія; оцінювання ефективності освітньої діяльності закладів вищої освіти має ґрунтуватися не на оцінюванні планування й реалізації навчального процесу, а на оцінюванні результатів освіти (отриманих студентами знань, компетенцій і навичок). Таким чином, підходи до стандартизації освітніх систем з акцентом на порівнянні результатів навчання, викладені в Лісабонській кон-

венції, знайшли своє відображення у подальшому розвитку Болонського процесу.

У Берлінському комюніке (Створення зони вищої освіти Європи, 2003) визначено, що відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному ЗВО і це є основою для реальної підзвітності академічної системи в межах національної системи якості. Тому подальший розвиток систем забезпечення якості має здійснюватися на рівні закладів освіти, на національному і загальноєвропейському рівнях. Відповідно до цього підходу Європейській мережі із забезпечення якості вищої освіти було доручено розробити спільні критерії та методологію із забезпечення якості, які були оприлюднені та затверджені в 2005 р. під час міністерської конференції у Бергені як стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості у ЄПВО (Ministerial Conference in Bergen, 2005). Як відомо, ці стандарти містять три частини: стандарти і рекомендації щодо внутрішнього забезпечення якості у ВНЗ, стандарти і рекомендації щодо зовнішнього забезпечення якості вищої освіти, стандарти і рекомендації для агенцій із зовнішнього забезпечення якості.

Дотримуючись принципу "об'єднані у розмаїтті" та визнавши автономію і відповідальність ЗВО, основними засадами розбудови ЄПВО стали Болонські комюніке (2007, 2009, 2010, 2012, 2015, 2018, 2020 рр. – див. табл. 1), які зосереджені переважно на розвитку національного та міжнародного рівнів забезпечення якості (Калашнікова, & Луговий, 2014, с. 65), впровадженні та вдосконаленні ESG. У 2015 р. на конференції в Єревані було представлено і затверджено нову редакцію ESG (Ministerial Conference in Yerevan, 2015). Порівняльний аналіз версій 2005 та 2015 років свідчить, що зміни були спрямовані переважно на поліпшення формулювань та забезпечення зручності їх впровадження, уточнення мети і меж впливу, приведення стандартів відповідно до інших інструментів Болонського процесу, які були запроваджені після 2005 р. Зокрема, у частині внутрішнього забезпечення якості: стандарт "Оцінювання студентів" замінено на "Студентоцентроване навчання, викладання і оцінювання", а стандарт "Інформаційні системи" – на "Інформаційний менеджмент"; додано стандарт, пов'язаний із доступом до освітніх програм ("Зарахування, досягнення, визнання та атестація студентів"), а також "Циклічне зовнішнє забезпечення якості", що покликаний гарантувати постійне вдосконалення якості ЗВО. Отже, сучасна модель системи забезпечення якості в Україні (Про вищу освіту, 2014, п. 2 ст. 16) відповідає ESG (Ministerial Conference in Bergen, 2005).

З огляду на зростання мобільності студентів та викладачів, впровадження дистанційних форм навчання, що обумовило появу нового феномена, який отримав назву "транскордонна вища освіта", зросли і ризики, пов'язані з освітніми послугами низької якості. Питання якості, безпечності та визнання у сфері вищої освіти набули важливого значення. У відповідь ЮНЕСКО спільно з Організацією економічного співробітництва та розвитку розробила Директиви із забезпечення якості у сфері транснаціональної вищої освіти (UNESCO&OECD, 2005), які містять рекомендації для урядів та інших стейкхолдерів (закладів вищої освіти, студентських органів, організацій, відповідальних за забезпечення якості, акредитацію, визнання кваліфікацій) та ґрунтуються на таких принципах: взаємна довіра і повага між країнами та визнання важливості міжнародної співпраці у сфері вищої освіти; визнання важливості національних органів влади та різноманітності систем вищої освіти; визнання важливості вищої освіти як засобу вираження мовного і культурного

розмаїття країни, а також для підтримки її економічного розвитку та соціальної єдності.

Всесвітня конференція з вищої освіти "Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку" (ЮНЕСКО, 2009) фактично підхопила тренд, напрацьований Болонським процесом, засвідчивши необхідність оцінювання якості та просування культури якості в межах ЗВО та закликаючи держави розробляти політики і стратегії на системному (національному) та інституційному рівнях для запровадження і посилення систем забезпечення якості і регуляторних рамок із залученням усіх стейкхолдерів.

Закріплення європейського вектора розвитку в розбудові системи забезпечення якості вищої освіти України стало наслідком політичних процесів, які відбувалися у нашій державі в 2013-2014 роках та знайшли своє відображення в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (Про асоціацію, 2014). Відповідно до ст. 431 цієї угоди Сторони зобов'язуються активізувати співробітництво в галузі вищої освіти з метою: сприяння зближенню у сфері вищої освіти, яке відбувається в межах Болонського процесу; підвищення якості та важливості вищої освіти; поглиблення співробітництва між вищими навчальними закладами; розширення можливостей ВНЗ; активізації мобільності студентів та викладачів.

Нормативні документи Європейського Союзу з питань забезпечення якості переважно орієнтовані на досягнення та практики Болонського процесу з огляду на представництво університетів країн ЄС у ЄПВО. Зокрема, Радою міністрів з освіти Євросоюзу в 1998 р. було прийнято Рекомендацію про європейське співробітництво у забезпеченні якості у вищій освіті (On European cooperation ..., 1998), якою визначено головну мету забезпечення якості освіти через надання механізмів гарантії якості та співробітництва між національними агенціями забезпечення якості; передбачено, що системи забезпечення якості мають базуватися на оцінюванні освітніх програм або закладів освіти шляхом проведення внутрішнього оцінювання, зовнішньої перевірки, і включати участь студентів, публікацію результатів та залучення міжнародних експертів.

У Рекомендації Європейського парламенту і Ради від 15 лютого 2006 р. про подальшу європейську співпрацю у сфері забезпечення якості вищої освіти (Про подальшу європейську ..., 2006; On further European cooperation ..., 2006) вказується, що дії ЄС з підтримки забезпечення якості необхідно спрямувати відповідно до задіяних заходів у контексті Болонського процесу. Державам-членам ЄС рекомендується заохочувати ЗВО до запровадження ESG; заохочувати агентства забезпечення якості і агентства з акредитації до незалежного оцінювання, застосування особливостей забезпечення якості, встановлених Рекомендацією (On European cooperation ..., 1998), і застосування стандартів ESG; заохочувати представників національних органів влади, системи вищої освіти та агентств забезпечення якості та агентств з акредитації до запровадження Європейського реєстру агентств забезпечення якості; надати можливість ЗВО самостійно обирати агентства серед внесених до Європейського реєстру агентств забезпечення якості, які відповідатимуть їхнім потребам і профілю, за умов дотримання національного законодавства або отримання дозволу національних органів влади; забезпечити відкритий доступ до результатів оцінювання, наданих агентствами забезпечення якості і агентствами з акредитації.

Зазначені вище офіційні документи визначають політику держав-членів відповідних організацій щодо заохо-

чення національних ЗВО розбудовувати системи внутрішнього забезпечення якості. Однак, дотримуючись принципів автономії та відповідальності університетів, ці документи не встановлюють жодних вимог до структури та функцій таких систем. Методичним підґрунтям для формування власної політики забезпечення якості безпосередньо ВВНЗ були міжнародні стандарти ISO 9000 та стандарти якості НАТО.

Стандарти ISO серії 9000 – це стандарти, які були розроблені Міжнародною організацією зі стандартизації з метою забезпечення ефективного функціонування систем управління якістю для організацій будь-яких типів, розмірів та видів діяльності (TMS Academy, n.d.). Зокрема, стандарт ISO 9001 "Системи управління якістю. Вимоги" запроваджено в деяких ЗВО України. Цей стандарт введений у дію в 1987 р. Далі було кілька його переглядів і в 2015 р. вийшла актуальна на сьогодні версія ISO 9001:2015. У 2001 р. Україна запровадила національний аналог цього міжнародного стандарту ДСТУ ISO 9001:2001. Сьогодні чинною є версія ДСТУ ISO 9001:2015. Основна суть стандарту полягає у створенні в організації системи управління якістю, яка сприяє постійному вдосконаленню бізнес-процесів (академічних процесів) та задоволенню потреб клієнтів (стейкхолдерів).

Водночас результати попереднього дослідження автора цієї статті (Кравець, 2023) свідчать, що переваги, які можуть бути отримані від впровадження стандарту ISO 9001, для ВВНЗ не мають такого значення, як для комерційних ЗВО. Натомість, більш доцільним для ВВНЗ вбачається впровадження стандартів системи управління якістю НАТО, відображених у додатку D до Директиви НАТО з освіти та індивідуального навчання (E&ITD) 075-007 (NATO, 2015), які аналогічно до стандарту ISO 9001 ґрунтуються на методології Total Quality Management. Вони так само спрямовані на допомогу в побудові системи управління якістю та постійне вдосконалення внутрішніх процесів і процедур, щоб гарантувати: наявність політик та процедур забезпечення якості, розвиток персоналу/інструкторів, використання інформаційних систем та управління знаннями, оприлюднення інформації про навчальну діяльність, належну організацію навчального процесу та його методичне забезпечення, відповідальне оцінювання студентів, наявність навчальних ресурсів та підтримку студентів, але й оцінюють внесок військових навчальних закладів у розвиток НАТО. Шляхи імплементації стандартів якості НАТО в діяльність вітчизняних ВВНЗ уже обґрунтовано у зазначеній публікації.

Аналіз міжнародних документів з питань співробітництва у сфері підготовки військових фахівців (Угода про підготовку військових кадрів від 13.11.1992 р., Протокол про виконання Угоди між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Угорської Республіки про двостороннє співробітництво в галузі підготовки військових кадрів від 28.01.1993 р., Протокол про домовленість між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Узбекистан щодо порядку підготовки офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах від 20.01.1994 р., Угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Республіки Казахстан про співробітництво в галузі військової освіти від 21.09.1995 р., Угода між Міністерством оборони України та Міністерством оборони Сполучених Штатів Америки про навчання в межах програми для керівного складу військово-повітряних сил від 12.06.1996 р., Протокол між Державним комітетом у справах охорони державного кордону України і Державним Департаментом охорони

державного кордону Грузії про розвиток співробітництва у підготовці і навчанні кадрів для Прикордонних військ України і Грузії від 14.02.1997 р., Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України та урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері оборони від 02.12.2016 р.) свідчить, що жоден із них не містить положень, що стосуються забезпечення якості освіти. Слід зауважити, що майже всі вони були укладені до запровадження прикладних інструментів забезпечення якості вищої освіти в ЄПВО.

Таким чином, проаналізовані у статті міжнародні офіційні документи можна узагальнити за трьома категоріями:

- документи, які визначають політику держав-членів відповідних міжнародних організацій щодо заохочення закладів вищої освіти розбудовувати системи внутрішнього забезпечення якості;
- документи, які надають методичну допомогу безпосередньо закладам вищої освіти у формуванні системи внутрішнього забезпечення якості;
- документи з питань співробітництва у сфері підготовки військових фахівців.

Слід зазначити, що переважна більшість цих документів не має прямої юридичної сили (не підлягає обов'язковому виконанню або не була ратифікована в Україні), окрім останньої категорії. Більшість документів з питань співробітництва у сфері підготовки військових фахівців укладені до 2005 р., і тому не містять положень, які стосуються забезпечення якості вищої освіти в сучасному розумінні.

Ретроспективний аналіз міжнародних документів, що розкривають погляди на вирішення проблеми внутрішнього забезпечення якості в закладах вищої освіти та еволюцію цих поглядів протягом двох останніх десятиліть, надає підстави виокремити такі положення та здобутки Болонського процесу, які доцільно врахувати у процесі вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВВНЗ України:

- автономія закладу вищої освіти у частині реалізації академічних свобод;
- відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному закладі освіти;
- врахування місії, цілей та завдань університетів, освітніх програм;
- нероздільність викладання і дослідницької роботи;
- сприяння постійному вдосконаленню за всіма напрямками діяльності, розвиток спроможностей закладу освіти щодо підвищення рівня навчання та викладання;
- формування культури якості в межах закладу освіти;
- розвиток цифрових технологій управління освітньою діяльністю та викладання;
- дотримання балансу між традиціями та новаторством;
- моніторинг та оцінювання викладання, дослідницької роботи, результатів навчання, управління й адміністрування;
- основний показник якості – це реакція закладу освіти на зміни, здатність до системної роботи, спрямованої на усунення недоліків, виявлених як у результаті самооцінювання, так і зовнішнього оцінювання.

З огляду на вищевикладене, з метою врахування положень міжнародних офіційних документів у процесі вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у ВВНЗ України та їх імплементації у вітчизняних нормативно-правових актах пропонується:

- перелік процедур і заходів системи внутрішнього забезпечення якості, викладений у п. 2 ст. 16 Закону

України "Про вищу освіту" привести відповідно до стандартів та рекомендацій Європейського простору вищої освіти 2015 р.;

- у положеннях про систему внутрішнього забезпечення якості у ВВНЗ: врахувати принцип автономії у частині реалізації академічних свобод; цілі та завдання системи внутрішнього забезпечення якістю узгодити з місією ВВНЗ та цілями їх стратегічного розвитку; передбачити процедури реагування на виявлені недоліки та оцінювання не лише здобувачів вищої освіти і науково-педагогічного складу, але й адміністративного та допоміжного персоналу;

- при укладанні міжнародних договорів з питань співробітництва у сфері підготовки військових фахівців передбачити реалізацію програм академічної мобільності, обмін інформацією про стандарти якості, взаємне залучення експертів для оцінювання якості.

Дискусія і висновки

У статті узагальнено та систематизовано міжнародні нормативні (угоди, протоколи, конвенції, рекомендації, стандарти) та інші офіційні документи (декларації, комюніке, послання, хартії), які можуть бути використані як джерело для вдосконалення внутрішнього забезпечення якості у вищих військових навчальних закладах України.

Незважаючи на те, що певний час міжнародна співпраця України у сфері вищої освіти здійснювалася також у напрямі інтеграції з країнами Співдружності незалежних держав, європейський вектор її розвитку став провідним, що зумовило подальше узгодження системи забезпечення якості вищої освіти із підходами ЄПВО. До 2005 року в межах Європейського простору вищої освіти відбувався пошук моделі забезпечення якості, який завершився вибором на користь змішаного підходу (поєднання самооцінювання із зовнішньою оцінкою закладу вищої освіти) та остаточним визнанням автономії університету як системоутворювального принципу забезпечення якості. Із цього моменту країни-підписанти Болонської декларації у процесі міжнародної співпраці зосередилися переважно на розвитку національного та міжнародного рівнів забезпечення якості: рекомендації стосуються залучення незалежних агентств забезпечення якості, створення конкурентних умов для діяльності університетів. Щодо інституційного рівня культивується лише одна рекомендація – заохочувати заклади вищої освіти розбудовувати системи внутрішнього забезпечення якості. Завдяки такій політиці академічної спільноти ЄПВО на сьогодні спостерігається тенденція щодо перенесення центру ваги із процедур зовнішнього контролю якості освітнього процесу (з боку національних органів атестації й акредитації) у бік внутрішнього самооцінювання закладів вищої освіти, від стандартизації процедур і практик внутрішнього забезпечення якості до моніторингу результатів навчання, які узгоджуються зі стейкхолдерами.

Певна частина проблемних питань, пов'язаних з імплементацією європейських засад забезпечення якості вищої освіти в Україні, які піднімалися в дослідженнях 2011–2014 рр. (суперечливість, неоднозначність тлумачення, а також неможливість контролю виконання ряду нормативних положень, неінституалізованість систем внутрішнього забезпечення якості (Бойко, & Чабан, 2012), відсутність системи моніторингу якості освіти, нормативного регулювання діяльності незалежних структур із оцінювання якості (Горпинич & Салов, 2013; Калашнікова, & Луговий, 2014), сьогодні вирішені.

Унаслідок запровадження з 2019 р. нових принципів функціонування Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти відбулась реалізація ідеї Г. Чирви (2019) щодо контролю за станом виконання нормативно-правових актів спільно державою та громадськістю. Результати цього дослідження свідчать, що пропозиція С. Гордійчук (2017) щодо стандартизації вимог до моделі моніторингу, аудиту та управління якістю в закладах вищої освіти суперечить європейському принципу незалежності університетів у виборі інструментів розбудови внутрішнього забезпечення якості. Також не можна погодитися з висновком В. Резніченка (2020) про неможливість беззастережного впровадження в Україні європейських підходів до забезпечення якості з огляду на різницю в парадигмах розвитку європейської освіти та нашої. Адаже сучасна модель системи забезпечення якості в Україні відповідає стандартам та рекомендаціям Європейського простору вищої освіти, схваленим у 2005 р. У цьому дослідженні набули подальшого розвитку результати дослідження В. Лисенка та І. Тавлуй (2011) шляхом систематизації міжнародних документів, прийнятих після 2012 р., які актуалізують питання вдосконалення систем управління якістю освіти, а також ідеї та висновки Н. Шабатіної (2020), А. Сиротенка та В. Артамошенка (2021) щодо розбудови систем внутрішнього забезпечення якості у ВВНЗ на засадах стандартів та рекомендацій щодо внутрішнього забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти, а також стандартах підготовки військових фахівців, що застосовуються в НАТО. Ці міжнародні документи серед проаналізованих у статті найбільш точно відповідають місії та цілям стратегічного управління вищими військовими навчальними закладами України.

У подальших дослідженнях в інтересах удосконалення систем внутрішнього забезпечення якості у вищих військових навчальних закладах доцільно проаналізувати національні, галузеві (військової освіти) та відомчі нормативно-правові акти, що діють на території України.

Подяки, джерела фінансування. Це дослідження здійснювалося у Національній академії Служби безпеки України в межах підготовки докторської дисертації.

Список використаних джерел

- Бабин, І. (2011). Забезпечення якості вищої освіти: європейський, національний та інституційний рівні. *Наука і освіта*, 1, 7–14. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/2.pdf
- Бойко, О., & Чабан, О. (2012). Аналіз нормативно-правового забезпечення якості вищої освіти у вищих навчальних закладах. *Вимірювальна техніка та метрологія*, 73, 133–135. <https://science.lpnu.ua/uk/istcmtml/vsi-vypusky/volume-73-2012/analiz-normativno-pravovogo-zabezpechennya-yakosti-vyshchoyi>
- Гордійчук, С. (2017). Концептуальні основи якості вищої освіти в європейському та національному просторі. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*, 8 (313), 6–16. https://lib.iitta.gov.ua/712323/1/Kontseptualni_osnovi_yakosti_vischoyi_osviti_v_yevropeyskomu_ta_natsionalnomu_prostorii.pdf
- Горпинич, О., & Салов, В. (2013). Європейська система забезпечення якості вищої освіти: досвід та механізми її імплементації в Україні. *Форум гірників-2013*. 36. мат. Міжнар. конф. (с. 286–294). Національний гірничий університет.
- До зони європейської вищої освіти. (2001). *Комюніке зустрічі Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту* (Прага, 19.05.2001). <https://nau.edu.ua/ua/menu/navchannya/bolonskij-proczen/prazke-komyunike.html>
- Зельницький, А., & Заболотний, О. (2020). Якість вищої військової освіти в контексті змін у законодавстві України. *Військова освіта*, 1(41), 147–162. <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2020-1/147-162>
- Калашнікова, С., & Луговий, В. (Ред.). (2014). *Правові засади реалізації Болонського процесу в Україні*. ДП "НВЦ "Пріоритети".
- Калашнікова, С., & Луговий, В. (Ред.). (2015). *Розвиток системи забезпечення якості вищої освіти в Україні: інформаційно-аналітичний огляд*. ДП "НВЦ "Пріоритети".
- Кравець, В. (2023). Що до впровадження систем управління якістю за стандартом ISO 9001 у вищих військових навчальних закладах. В

- I. Євтушенко, М. Корчагін, В. Пономарьов, О. Гарбузов (Ред.), *Актуальні питання забезпечення службово-бойової діяльності сил сектору безпеки і оборони*. Матеріали II Всеукр. конф. (с. 180–185). ІПЮК для СБУ НЮУ ім. Я. Мудрого.
- Кремень, В. (2020). Україна на шляху до підписання Болонської декларації. *Болонський процес в Україні 2005–2020: досягнення, виклики та перспективи*. (С. 2-3). НАПН України. https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2022/03/BolognaStudy_Ukraine2005_2020_NEO_ukr.pdf
- Лисенко, В., & Тавлуй, І. (2011). Передумови впровадження системи управління якістю у вищому навчальному закладі. *Стандартизація, Сертифікація, Якість*, 4, 65–69.
- Ногас, Н. (2022). *Адміністративно-правові засади забезпечення якості вищої освіти* [Дис. канд. юрид. наук, Західноукраїнський національний університет]. DSpace at West Ukrainian National University. <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/45797>
- Совет министров иностранных дел государств-членов Содружества Независимых Государств. (2009). *О Плане мероприятий по дальнейшему развитию общего образовательного пространства и сотрудничеству государств-участников СНГ в области образования на период до 2010 года* (проект решения от 10.04.2009). https://zakononline.com.ua/documents/show/299839_299904
- Про асоціацію. (2014). *Угода між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.04.2014*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
- Про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні. (1997). Конвенція (Лісабон, 11.04.1997). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text
- Про вищу освіту (2014). Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
- Про подальшу європейську співпрацю у сфері забезпечення якості вищої освіти. (2006). Рекомендації Європейського Парламенту і Ради від 15.02.2006 (2006/143/ЄС). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-06#Text
- Про співробітництво в галузі освіти. (1992). Угода держав-учасниць СНД від 15.05.1992 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_135#Text
- Про співробітництво у підготовці і підвищенні кваліфікації військових кадрів для прикордонних військ держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав. (1995). Угода держав-учасниць СНД від 15.05.1992. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_101#Text
- Про участь України в Європейській культурній конвенції 1954 року. (1994). Постанова Верховної Ради України від 24.02.1994 № 4030-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4030-12#Text>
- Резніченко, В. (2020). Європейський досвід забезпечення вищої освіти. *Юридична наука*, 8(110), 163–168. <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-110-8.20>
- Сиротенко, А., & Артамощенко, В. (2021). Набуття сумісності військової освіти і підготовки кадрів сил оборони на засадах якості. *Національні вимоги і стандарти НАТО. Наука і оборона*, 1, 48–52. <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2021-14-1-48-53>
- Створення зони вищої освіти Європи. (2003). Комюніке Конференції міністрів, відповідальних за вищу освіту (Берлін, 19.09.2003). <https://nau.edu.ua/ua/menu/navchannya/bolonskij-procес/berlinske-komyunike.html>
- Формування Європейського простору вищої освіти. (2001). Послання Саламанкського з'їзду європейських закладів вищої освіти від 30.03.2001. [http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention\(2001\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention(2001).pdf)
- Чирва, Г. (2019). Нормативно-правове регулювання діяльності закладів вищої освіти в Україні. *Держава та регіони*, 2(66), 133–139. http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2019/25.pdf
- Шабатіна, Н. (2020). Принципи проектування системи гарантування якості вищої військової освіти за досвідом країн-членів НАТО. *Військова освіта*, 1(41), 301–309. <https://doi.org/10.33099/2617-1775/2020-01/301-309>
- ЮНЕСКО. (1998). *Про вищу освіту для XXI століття: підходи і практичні заходи*. Всесвітня декларація <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141952.locale=en>
- ЮНЕСКО. (2009). *Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку*. Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_011#Text
- Magna Charta Universitatum. (1988). *Signatory Universities*. <https://site.unibo.it/magna-charta/en/magna-charta-universitatum/signatory-universities>
- Ministerial Conference in Bergen. (2005). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. https://www.ehea.info/media.ehea.info/file/ENQA/05/3/ENQA-Bergen-Report_579053.pdf
- Ministerial Conference in Yerevan. (2015). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf
- NATO. (2015). *Bi-SC Education and Individual Training Directive (E&ITD) 075-007*. https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/Bi-SC_75-7_NEW.pdf
- On European cooperation in quality assurance in higher education. (1998). Recommendation of the Council of the European Union of 24 September 1998 (98/561/EC). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/1998/561/oj>
- On further European cooperation in quality assurance in higher education. (2006). Recommendation of the European Parliament and of the Council of the European Union of 15 February 2006 (2006/143/EC). [http://data.europa.eu/eli/reco/2006/143\(1\)/oj](http://data.europa.eu/eli/reco/2006/143(1)/oj)
- TMS Academy (n.d.). *Стандарту ISO серії 9000*. Retrieved November 9, 2023, from <https://academy.tms.ua/uk/blog-uk/standarty-iso-serii-9000/UNESCO&OECD>. (2005). *Guidelines for Quality Provision in Cross-border Higher Education*. OECD. <https://web.archive.oecd.org/2012-06-15/147238-35779480.pdf>

References

- About Association. (2014). *Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of 27.04.2014* [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
- Babin, I. (2011). Quality Assurance in Higher Education: European, National and Institutional Levels. *Science and Education*, 1, 7–14 [in Ukrainian]. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/2.pdf
- Boyko, O., & Chaban, O. (2012). Analysis of normative and legal providing for the quality of higher education in higher educational institutions. *Measuring Equipment and Metrology*, 73, 133–135 [in Ukrainian]. <https://science.lpnu.ua/uk/istcm/vsi-vypusky/volume-73-2012/analiz-normatyvno-pravovogo-zabezpechennya-yakosti-vyshchoyi>
- Chyryva, G. (2019). Legal Regulation of Higher Education Institutions in Ukraine. *State and Regions*, 2(66), 133–139 [in Ukrainian]. http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/2_2019/25.pdf
- Gordiychuk, S. (2017). Conceptual Foundations of the Quality of Higher Education in the European and National Space. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University*, 8(313), 6–16 [in Ukrainian]. https://lib.iitta.gov.ua/712323/1/Kontseptualni_osnovi_yakosti_vishchoyi_osvit_i_v_yevropeyskomu_ta_natsionalnomu_prostoru.pdf
- Horpynich, O., & Salov, V. (2013). *European Quality Assurance System in Higher Education: Experience and Mechanisms of Its Implementation in Ukraine*. Proceedings of International Conference "Miners' Forum – 2013" (pp. 286–294). National Mining University [in Ukrainian].
- Kalashnikova, S., & Lugovoy, V. (Eds.). (2014). *Legal framework for the implementation of the Bologna Process in Ukraine*. SE "SPC "Priorities" [in Ukrainian].
- Kalashnikova, S., & Lugovoy, V. (Eds.). (2015). *Development of the Quality Assurance System of Higher Education in Ukraine: Information and Analytical Review*. SE "SPC "Priorities" [in Ukrainian].
- Kravets, V. (2023). Regarding the implementation of quality management systems on ISO 9001 standard in military higher educational institutions. In I. Yevtushenko, M. Korchagin, V. Ponomaryov, O. Garbuzov (Eds.), *Current issues of ensuring the service and combat activity of the forces of the security and defense sector*. Proceedings of II All-Ukrainian Conference. (pp. 180–185). Institute for the Training of Legal Personnel for the Security Service of Ukraine of The Yaroslav Mudryi National Law University [in Ukrainian].
- Kremen, V. (2020). Ukraine is on the way to signing the Bologna Declaration. *The Bologna Process in Ukraine 2005–2020: Achievements, Challenges and Prospects* (pp. 2-3). National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian]. https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2022/03/BolognaStudy_Ukraine2005_2020_NEO_ukr.pdf
- Lysenko, V., & Tavлуй, І. (2011). Prerequisites for the implementation of the quality management system in a higher educational institution. *Standardization, Certification, Quality*, 4, 65–69 [in Ukrainian].
- Magna Charta Universitatum. (1988). *Signatory Universities*. <https://site.unibo.it/magna-charta/en/magna-charta-universitatum/signatory-universities>
- Ministerial conference in Bergen. (2005). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. https://www.ehea.info/media.ehea.info/file/ENQA/05/3/ENQA-Bergen-Report_579053.pdf
- Ministerial Conference in Yerevan. (2015). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area*. https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf
- Ministers of Foreign Affairs Council of the Commonwealth of Independent States. (2009). *On the Action Plan for the Further Development of the Common Educational Space and Cooperation of the CIS Member States in the Field of Education for the Period up to 2010*. Draft Decision of the 10.04.2009. [in russian]. https://zakononline.com.ua/documents/show/299839_299904
- NATO. (2015). *Bi-SC Education and Individual Training Directive (E&ITD) 075-007*. https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/Bi-SC_75-7_NEW.pdf
- Nogas, N. (2022). *Administrative and Legal Principles of Quality Assurance of Higher Education* [Doctoral dissertation, West Ukrainian National University]. DSpace at West Ukrainian National University [in Ukrainian]. <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/45797>
- On cooperation in the field of education. (1992). Agreement of the CIS Member States of 15.05.1992. [in Ukrainian] https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_135#Text
- On Cooperation in Training and Advanced Training of Military Personnel for the Border Troops of the Member States of the Commonwealth of

Independent States. (1995). Agreement of the CIS Member States of 15.05.1992 [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_101#Text

On European cooperation in quality assurance in higher education. (1998). Recommendation of the Council of the European Union of 24 September 1998 (98/561/EC). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/1998/561/oj>

On further European cooperation in quality assurance in higher education. (2006). Recommendation of the European Parliament and of the Council of the European Union of 15 February 2006 (2006/143/EC). [http://data.europa.eu/eli/reco/2006/143\(1\)/oj](http://data.europa.eu/eli/reco/2006/143(1)/oj)

On further European cooperation in the field of quality assurance in higher education. (2006). Recommendations of the European Parliament and the Council of 15.02.2006 (2006/143/EC) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-06#Text

On Higher Education (2014). Law of Ukraine dated 01.07.2014 No. 1556-VII [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

On the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region. (1997). Convention in Lisbon on 11.04.1997 [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_308#Text

On Ukraine's participation in the 1954 European Cultural Convention. (1994). Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated 24.02.1994 No. 4030-XII [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4030-12#Text>

Realising the European Higher Education Area. (2003). Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education (Berlin on 19 September 2003) [in Ukrainian]. <https://nau.edu.ua/ua/menu/navchannya/bolonskij-procjes/berlinske-komyunike.html>

Reznichenko, V. (2020). European experience in providing higher education. *Jurisprudence*, 8(110), 163–168 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32844/10.32844/2222-5374-2020-110-8.20>

Shabatina, N. (2020). Principles of designing a quality assurance system for military higher education based on the experience of NATO member

states. *Military Education*, 1(41), 301–309 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-1775/2020-01/301-309>

Shaping the European Higher Education Area. (2001). Message from Salamanca on 30.03.2001. [http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention\(2001\).pdf](http://www.edupolicy.org.ua/files/Salamanca_Convention(2001).pdf) [in Ukrainian].

Syrotenko, A., & Artamoshchenko, V. (2021). Achieving the compatibility of military education and training of personnel of the defense forces on the basis of quality. National requirements and NATO standards. *Science and Defense*, 1, 48–52 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2021-14-1-48-53>

TMS Academy (n.d.). *Стандарти ISO серії 9000*. Retrieved November 9, 2023, from <https://academy.tms.ua/uk/blog-uk/standarty-iso-serii-9000/>

Towards the European Higher Education Area. (2001). Communiqué of the meeting of European Ministers in charge of Higher Education on 19.05.2001. <https://nau.edu.ua/ua/menu/navchannya/bolonskij-procjes/prazke-komyunike.html> [in Ukrainian].

UNESCO. (1998). *World Declaration on Higher Education for the 21st Century: Approaches and Practices*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141952.locale=en>

UNESCO. (2009). *New Dynamics of Higher Education and Science for Social Change and Development*. Communiqué of the World Conference on Higher Education [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952_011#Text

UNESCO&OECD. (2005). *Guidelines for Quality Provision in Cross-border Higher Education*. OECD. <https://web-archiv.oecd.org/2012-06-15/147238-35779480.pdf>

Zelnytsky, A., & Zabolotny, O. (2020). The quality of higher military education in the context of changes in the legislation of Ukraine. *Military Education*, 1(41), 147–162 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2020-1/147-162>

Отримано редакцією журналу / Received: 29.11.23

Прорецензовано / Revised: 12.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 02.01.24

Valentyna KRAVETS, PhD (Engineering), Senior Researcher
ORCID ID: 0000-0002-3012-1829
e-mail: val.kuryl@gmail.com
National Academy of Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

INTERNATIONAL OFFICIAL DOCUMENTS AS A SOURCE FOR IMPROVING INTERNAL QUALITY ASSURANCE AT MILITARY HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Background. *In the current landscape marked by Russia's armed aggression, Ukraine's higher military educational institutions continue to fortify their internal quality assurance systems. The enhancement of these systems is impossible without taking into account the best world practices and achievements in this area, notably gleaned from international official documents. This study aims to formulate proposals for improving internal quality assurance in military higher educational institutions of Ukraine, taking into account the provisions of international documents.*

Methods. *The source base of the study is formed by documents of international organizations on quality assurance in the field of higher education, and international agreements of Ukraine on cooperation in the field of training military specialists. Dialectical, historical, comparative-legal methods are used to track the transformation of views on solving the problems of internal quality assurance in higher education institutions; system-structural, formal-logical methods – to determine the provisions that should be taken into account in the process of improving internal quality assurance in military higher educational institutions of Ukraine; methods of analysis, generalization and synthesis – for the development of proposals.*

Results. *Summarized and systematized international official documents (agreements, protocols, conventions, recommendations, standards, declarations, communiqués, messages, charters) are classified into three categories: documents that define national policies to encourage higher education institutions to implement internal quality assurance systems; documents that provide methodological assistance in the formation of internal quality assurance systems; documents on cooperation in the field of training military specialists. The provisions that should be taken into account in the process of improving internal quality assurance in Ukraine's military higher educational institutions have been determined. Proposals for the implementation of these provisions in domestic regulations have been developed.*

Conclusions. *This study's outcomes develop the ideas of other researchers on the expediency of taking into account the Standards and Recommendations for Quality Assurance in the European Higher Education Area, alongside NATO Quality Standards by Ukraine's military higher educational institutions in the process of improving internal quality assurance.*

Keywords: *internal quality assurance system, military higher educational institutions, international norms, normative acts, official documents.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 378.014:355.233.2.38.038.8

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.15-25>

Анатолій ЛОЙШИН¹, канд. військ. наук
ORCID ID: 0000-0003-2769-9336
Researcher ID (WoS): C-1623-2019
Scopus Author ID: 57208445353
e-mail: anatoliy.loishyn@knu.ua

Андрій КУЧЕРЯВИЙ¹, д-р пед. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-0510-4864
e-mail: andrii.kucheriavyi@knu.ua

Інна ВАНОВСЬКА¹, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-3739-3624
e-mail: inna.vanovska@knu.ua

Кирило ПИРОГОВ¹, наук. співроб.
ORCID ID: 0009-0008-5940-1286
e-mail: kyrylo.pyrogov@knu.ua

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН У ВІЙСЬКОВОМУ ІНСТИТУТІ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Вступ. Досліджено розв'язання проблем навчання вітчизняних курсантів та офіцерів-слухачів, які виникають через зіткнення парадигм формування особистості офіцера як виконавця (за традиціями ще радянської вищої військової школи) та, як лідера відповідно до сучасних підходів навчання військовослужбовців у провідних країнах світу. Розглянуто проблеми вибору методичної системи проведення навчального заняття та вибору курсантами способів навчальної діяльності з огляду на активність, ініціативність, націленість на демонстрацію критичного мислення тощо, тобто тих характеристик процесу навчання, що зумовлені станом впровадження зарубіжного досвіду викладання навчальних дисциплін у вітчизняному закладі вищої військової освіти. Мета – надати характеристику стану впровадження зарубіжного досвіду викладання навчальних дисциплін у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Методи. Використано метод опитування начальників кафедр; контент-аналіз наукової літератури, у якій описано проведення навчальних занять у ВВНЗ провідних країн світу; метод експерименту для обґрунтування методики проведення навчальних занять; кількісні й якісні методи дослідження наукової літератури; соціологічне спостереження результатів проведення опитування респондентів; системний аналіз практичної проблематики проведення різних типів навчальних занять і перебігу впровадження методів проведення навчальних занять відповідно до провідних країн світу; системний підхід до вивчення проведення навчальних занять у ВВНЗ провідних країн світу; метод експерименту впровадження досвіду провідних країн світу у ВКНУ.

Результати. За результатами дослідження з'ясовано, що певна частина науково-педагогічних працівників, нехай менша, але істотна, не демонструє того, що спирається при викладанні навчальних дисциплін на відповідний зарубіжний досвід та, як наслідок, не забезпечує формування особистості офіцера-лідера. З огляду на це для таких науково-педагогічних працівників наведено рекомендації щодо проведення певних заходів.

Висновки. Подальші перспективи цього дослідження полягають у розробці науково-обґрунтованих рекомендацій щодо змістового наповнення робочих програм навчальних дисциплін та іншого їхнього нормативного і методичного забезпечення, яке зорієнтовано на врахування зарубіжного досвіду навчання військовослужбовців.

Ключові слова: методичні засади, курсанти, навчальні заняття, оцінювання заняття, вища військова школа.

Вступ

Одним із найважливіших напрямів євроатлантичної інтеграції України є приведення системи навчання військовослужбовців до тих традицій, вимог і стандартів, які властиві закладам освіти країн НАТО. Як відомо, однією із характерних рис підготовки офіцерів у ВНЗ США, Німеччини, Франції, Великої Британії та інших провідних країн Північноатлантичного Альянсу є формування особистості військового лідера (Заруба, 2019; Livieratos, 2022), що забезпечено рядом умов, у тому числі, відповідними методичними засадами викладання навчальних дисциплін. Насамперед ідеться про пріоритет активних методів навчання та самостійної роботи військовослужбовців, які забезпечують розвиток креативності, ініціативності, комунікативних якостей та інших рис офіцера-лідера (Campbell, 2017; Chapnick, 2014; Shell, 2002). Природно, що на підготовці військового фахівця як військового лідера сьогодні зосереджено увагу як органів військового управління, так і науково-педагогічних

працівників ВВНЗ та ВНП ЗВО. Водночас в українських закладах військової освіти досі залишається актуальною й стара радянська парадигма підготовки військового фахівця, яка переслідує мету формування особистості офіцера як виконавця. Такий офіцер не повинен мати власної думки, проте зобов'язаний чітко слідувати вказівкам керівника й не проявляти ініціативи. Ці поведінкові стереотипи нав'язуються військовослужбовцю на рівні професійних цінностей, які вимагається засвоїти ще на етапі навчання у ВВНЗ, а отже, на кожному навчальному занятті. Зіткнення зазначених парадигм формування особистості офіцера-лідера та офіцера-виконавця зумовлює проблему вибору методичної системи проведення навчального заняття кожним викладачем. Інша проблема полягає в наявності протиріччя стосовно вимог, які висуваються до вибору курсантами способів навчальної діяльності під час вивчення різних навчальних дисциплін. Це спостерігається навіть у межах одного закладу освіти – один викладач вимагає бути активним,

© Лойшин Анатолій, Кучерявий Андрій, Вановська Інна, Пирогов Кирило, 2024

дозволяє дискутувати з кожного питання, а інший – вимагає дисципліни та суворо регламентує процес навчання. Розв'язання зазначених проблем має ґрунтуватися на вивченні реального стану впровадження зарубіжного досвіду викладання навчальних дисциплін, що надасть підстави для подальшого визначення організаційних та методичних заходів задля створення педагогічних умов формування особистості офіцера-лідера у вітчизняних ВВНЗ та ВНП ЗВО. Саме на з'ясування методичних і процесуальних характеристик навчальних занять у Військовому інституті Київського національного університету (ВІКНУ) імені Тараса Шевченка з огляду на стан впровадження зарубіжного досвіду і зорієнтовано це дослідження.

Огляд літератури. Певні зарубіжні джерела надають можливість з'ясувати особливості проведення й оцінювання навчальних занять у ВВНЗ США, що дозволяє нам дослідити досвід викладання у провідних країнах світу, зокрема цінною для нас є робота, присвячена досвіду впровадження методу перевернутого класу (Charnick; 2014). Це та інші джерела, серед яких наявні наукові роботи, присвячені методу Тейера, фундатора методичних засад навчання військовослужбовців як майбутніх військових лідерів (Campbell, 2017; Shell, 2002), акцентують увагу на провідних рисах навчальних занять – ініціативності, максимальній самостійності та творчості курсантів, їхній комунікативній активності, забезпеченні ними внеску в розкриття теми, значній ролі самостійної роботи, що передують аудиторному заняттю тощо.

Проте жодних джерел, присвячених впровадженню в практику навчання вітчизняних військових фахівців відповідного зарубіжного досвіду, нами не виявлено. Можна виділити ряд публікацій з проблем розвитку військової освіти та науки у світі та в Україні, у яких зосереджено увагу на питаннях аналізу навчальних занять у цілому (Мачинська, & Стельмах, 2012; Гушинець, 2008; Рубан О. М., та ін., 2010), але вони сфокусовані переважно на традиційних характеристиках, що не відповідає потребам нашого дослідження. Немає акцентування на потребі формування особистості військового лідера і в навчальних виданнях з питань педагогіки вищої військової школи (Вітченко, Осьодло, & Салкуцян, 2016; Замотаєва, 2021) та у відповідному наказі Міністерства оборони України, який визначає вимоги до проведення навчальних занять у ВВНЗ та ВНП ЗВО (Міністерство оборони України, 2020).

Певна методика аналізу навчальних занять з 2018 року використовується у ВІКНУ імені Тараса Шевченка. Зокрема, положення "Про систему внутрішнього забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка" (Міністерство освіти і науки України, 2019; Міністерство оборони України, 2019) визначає критерії та показники оцінювання якості проведених навчальних занять контролюючими особами та колегами. Серед критеріїв визначені, зокрема: структура, зміст групового заняття, його методичний рівень, виховна роль та виконання цільової настанови. При цьому, показники першого із наведених критеріїв характеризують наявність певних етапів навчального заняття; другого – навчальний матеріал; третій, за виключенням показника "застосування методів активізації пізнавальної діяльності курсантів на груповому занятті", – жодним чином не стосується роботи курсантів; а останні два критерії не містять показників оцінювання заняття взагалі. Отже, у цій системі аналізу навчального заняття курсант не розглядається як його учасник та особа, яка здійснює внесок у його проведення і, відповідно, проявляє

лідерські якості, а тому заняття не характеризується як таке, що спирається на зарубіжний досвід проведення навчальних занять з військовослужбовцями.

Таким чином, представлений у наукових та інших джерелах досвід аналізу навчальних занять здебільшого зосереджений на їхніх традиційних характеристиках, що не дозволяє повною мірою схарактеризувати навчальне заняття з огляду на відповідність саме зарубіжному досвіду навчання військовослужбовців, зокрема щодо формування особистості офіцера-лідера – людини креативної, ініціативної, творчої, здатної до прийняття самостійних рішень тощо.

Отже, актуальним питанням у межах нашого дослідження постає розробка критеріїв та показників аналізу навчальних занять щодо відповідності зарубіжному досвіду навчання курсантів. У процесі розробки такої методики будемо спиратися на відповідні критерії та показники, визначені за результатами спеціального дослідження досвіду проведення навчальних занять у вищій військовій школі (Вановська та ін., 2023; Кучерявий, Вановська, & Пирогов, 2023). Ідеться, зокрема, про такі критерії:

- цілісності процесу навчання (показники – наявність модуля самостійної роботи, що передувала аудиторному заняттю; використання результатів виконання самостійної роботи на аудиторному занятті; визначення чергового завдання самостійної роботи по завершенню поточного аудиторного заняття);
- активності курсантів (показники – кожний курсант здійснив свій внесок у проведення заняття; кожний курсант постійно задіяний у процесі навчання; кожний курсант отримав можливість самореалізації у ході заняття);
- ефективної взаємодії учасників заняття (показники – наявна психологічна розкутість учасників заняття; курсанти активно взаємодіють між собою; вони без перешкод і активно спілкуються з викладачем);
- результативності заняття (показники результативності – курсантами зроблений новий крок у засвоєнні теми порівняно з попередньою самостійною роботою; курсанти отримали можливість розвитку комунікативних здібностей, критичного мислення, досвіду аналізу та вирішення проблем; курсанти підготовлені до виконання наступних навчальних завдань, що виконуватимуться під час чергових навчальних заходів, у т.ч. самостійної роботи).

Методи

У процесі проведеного дослідження застосовано такі методи: метод опитування, контент-аналіз, метод експерименту, кількісні й якісні методи дослідження, соціологічне спостереження, методи системного аналізу, системного підходу, метод експертного оцінювання. Відповідно, метою дослідження є спроба охарактеризувати стан впровадження зарубіжного досвіду викладання навчальних дисциплін у Військовому інституті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Реалізація поставленої мети вимагає виконання таких завдань дослідження:

- здійснити аналіз навчальних занять за критеріями та показниками, які визначають відповідність зарубіжному досвіду навчання військовослужбовців;
- вивчити думку начальників кафедр щодо стану впровадження зарубіжного досвіду у процесі викладання навчальних дисциплін.

Результати

Останнім часом впровадження зарубіжного досвіду викладання навчальних дисциплін стало одним із пріоритетних напрямів розвитку ВІКНУ імені Тараса Шевченка. Як було вже зазначено, щодо вивчення цього досвіду

проведено спеціальне наукове дослідження, за результатами якого підготовлені практичні рекомендації для викладачів (Вановська та ін., 2023). Методичні засади проведення навчальних занять з курсантами в провідних країнах НАТО були предметом обговорення на методичних зборах з викладачами напередодні 2023/24 навчального року. Обговорення впровадження зарубіжного досвіду системно відбувається на засіданнях методичної ради Інституту, зборах начальників кафедр, на засіданнях кафедр Інституту. Таким чином, можна стверджувати, що на цей час кожна кафедра Інституту вже ознайомилася із зазначеним досвідом і мала можливість його впровадження у викладання навчальних дисциплін.

Оскільки, як зазначалось, на сьогодні не існує методики аналізу навчальних занять, яка б задовольняла потреби нашого дослідження, у процесі дослідження було розроблено відповідну методику, яка дозволяє схарактеризувати навчальні заходи як з огляду на чинні відомчі та інституціональні вимоги, так і з огляду предмета нашого наукового пошуку. Зокрема, було визначено ряд критеріїв аналізу навчального заняття та показники до них, які дозволяють схарактеризувати навчальне заняття як таке, що враховує зарубіжний досвід. До таких критеріїв і показників належать:

критерій педагогічної майстерності та поведінки викладача (аспект – управління пізнавальною діяльністю курсантів):

- обумовленість пізнавальної активності курсантів попереднім виконанням самостійної роботи;
- створення умов для активної роботи курсантів протягом заняття, забезпечення їхнього внеску в розкриття теми;
- спонукування курсантів до проміжних та підсумкових висновків щодо розглянутої теми заняття та самоаналізу участі в його проведенні;

критерій педагогічної майстерності та поведінки викладача (аспект – взаємодії викладача з курсантами):

- дотримання демократичного стилю взаємодії, що сприяє самореалізації курсантів;

критерій активності курсантів:

- здійснення курсантами внеску в проведення заняття та розкриття теми;

- активність та безперешкодність взаємодії курсантів між собою та з викладачем;

критерій результативності заняття:

- набуття курсантами розвитку комунікативних здібностей;
- набуття курсантами розвитку критичного мислення;
- набуття курсантами розвитку досвіду аналізу та вирішення проблем;
- набуття курсантами розвитку самостійності прийняття рішень, суджень та дій;
- набуття курсантами розвитку креативності.

Загалом у межах дослідження було відвідано 26 занять (їх провели викладачі 12-ти кафедр), серед яких: лекції – 7, практичні заняття – 13, групові заняття – 2, семінарські заняття – 4. Дослідження проводилося на кожному із навчальних курсів на навчальних заняттях із курсантами (бакалаврат) та офіцерами-слухачами (магістратура). Оцінювання за кожним показником здійснювалося за 5-бальною шкалою, при цьому ми вважали, що на високий рівень відповідності зарубіжному досвіду проведення навчальних занять з військовослужбовцями вказують оцінки 4 та 5, на посередній – 2 та 3, на низький – 0 та 1 бали. Наведемо результати аналізу навчальних занять.

Показник "Обумовленість пізнавальної активності курсантів попереднім виконанням самостійної роботи". За результатами відвідування лекційних занять (рис. 1) з'ясовано, що лише на 2-х із 7-ми лекцій (28,6 %) було використано завдання попередньо визначеної самостійної роботи на високому рівні, що свідчить у більшості випадків про відсутність таких завдань взагалі та, як наслідок, неготовність курсантів сприймати лекційний матеріал і забезпечувати внесок у розкриття теми, що зумовлює їхню пасивність під час лекції.

Протилежна ситуація на групових заняттях – у 68,4 % випадків активність курсантів зумовлена саме виконанням самостійної роботи. Проте визначення завдань самостійної роботи перед семінаром чи практичними заняттями завжди було елементом і традиційних методик навчання, а з огляду на це 31,6 % групових занять, проведення яких не спиралося або несуттєво спиралося на самостійну роботу курсантів, є значною часткою від їх загальної кількості.

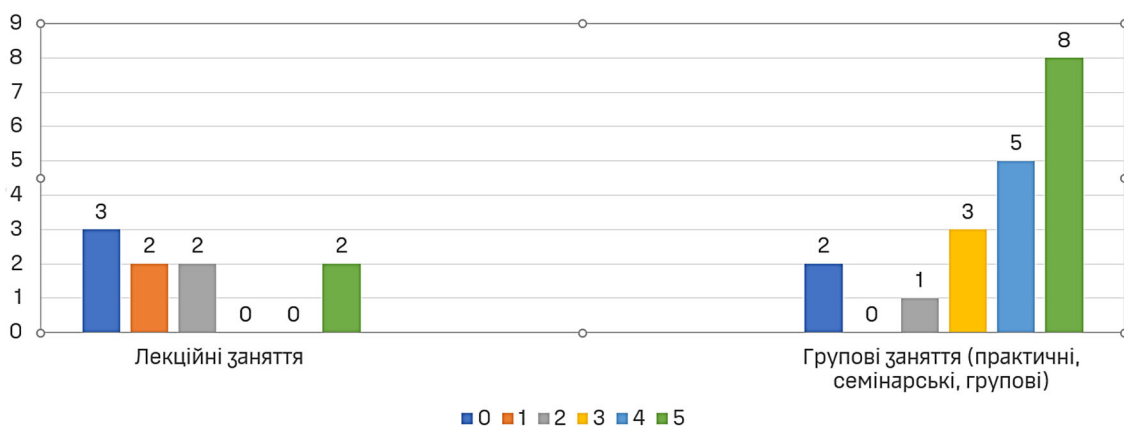

Рис. 1. Діаграми оцінювання занять за показником "Обумовленість пізнавальної активності курсантів попереднім виконанням самостійної роботи"

Показник "Створення умов для активної роботи курсантів протягом заняття, забезпечення їхнього внеску в розкриття теми". На більшості

лекційних занять зафіксовано високий рівень створення зазначених умов (57,1 % або на 4 заняттях) – рис. 2.

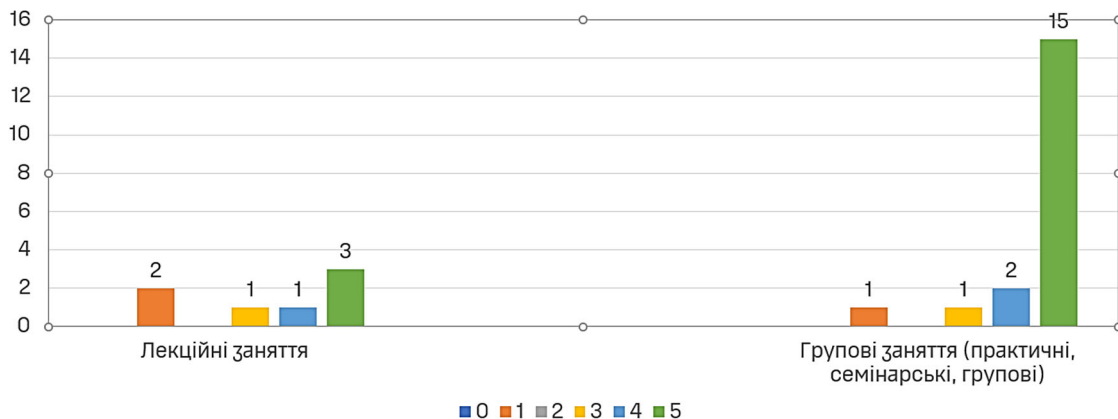

Рис. 2. Діаграми оцінювання занять за показником "Створення умов для активної роботи курсантів протягом заняття, забезпечення їхнього внеску в розкриття теми"

Зазначені умови створені у двох випадках через використання підготовленості курсантів до лекцій, завдяки виконанню самостійної роботи, а в інших двох, при проведенні лекцій з магістрантами 6-го курсу, через вдале використання практичного досвіду останніх, який офіцери-слухачі набули з березня по листопад 2022 року у військових, у тому числі, бойових, частинах ЗСУ. На інших заняттях зазначені умови створено на низькому чи на посередньому рівнях. Як видно з рис. 2, 17 із 19 (89,5 %) групових занять за цим показником оцінені на високому рівні.

Таким чином, на переважній більшості занять курсанти та офіцери-слухачі позбавлені можливості здійснення аналізу й узагальнення щодо окремих питань теми та заняття в цілому. Вони не здійснюють рефлексії засвоєння навчального матеріалу та власної роботи на навчальному занятті, не можуть поділитися труднощами щодо виконання окремих завдань чи засвоєння теоретичних положень, продемонструвати їх викладачу, що мало б позначитися на змісті поточних навчальних завдань самостійної роботи тощо. У цілому можна констатувати ситуацію переважної відсутності зворотного зв'язку викладачів зі здобувачами освіти стосовно засвоєння ними змісту навчального матеріалу, що не відповідає методичним засадам проведення навчальних занять у провідних країнах світу.

Показник "Спонування курсантів до проміжних та підсумкових висновків щодо розглянутої теми заняття та самоаналізу участі в його проведенні". Як на лекційних, так і на групових заняттях, за цим показником переважають у сукупності низький та посередній рівень їх проведення – 85,7 % та 68,4 %, відповідно (рис. 3).

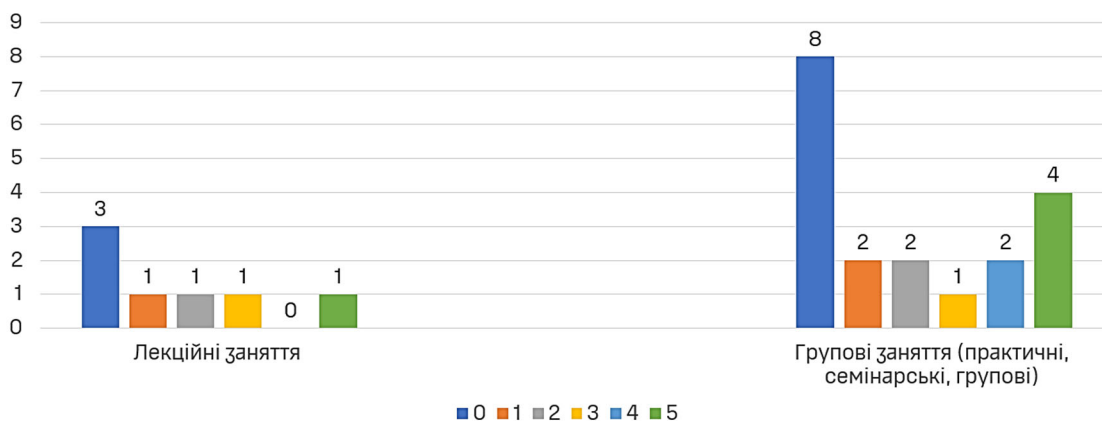

Рис. 3. Діаграми оцінювання занять за показником "Спонування курсантів до проміжних та підсумкових висновків щодо розглянутої теми заняття та самоаналізу участі в його проведенні"

Показник "Дотримання демократичного стилю взаємодії, що сприяє самореалізації курсантів". За цим показником 85,7 % лекцій та 94,7 % групових занять характеризуються високим рівнем відповідності методичним засадам проведення навчальних занять у провідних країнах світу (рис. 4), що свідчить про здатність

переважної більшості науково-педагогічних працівників створювати на занятті здорову робочу атмосферу, яка сприяє їхньому співробітництву з курсантами (офіцерами-слухачами) і дозволяє останнім реалізувати себе як особистостям та військовим фахівцям.

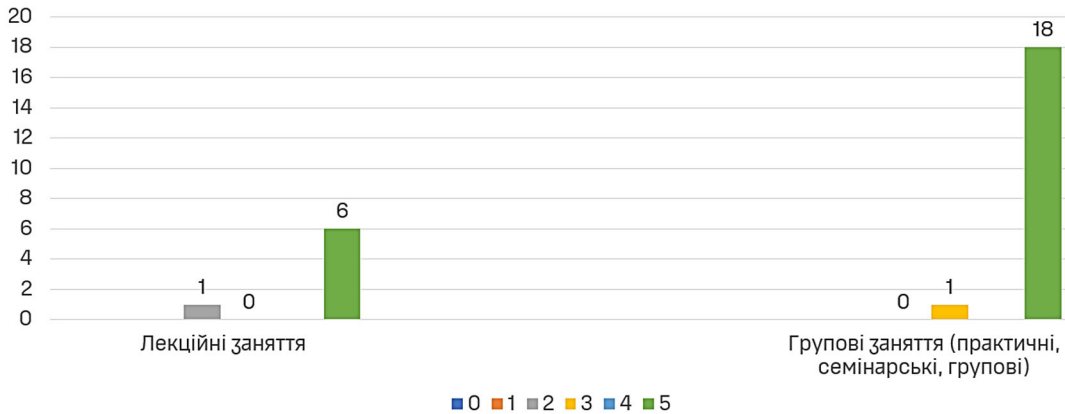

Рис. 4. Діаграми оцінювання занять за показником "Дотримання демократичного стилю взаємодії, що сприяє самореалізації курсантів"

Показник "Здійснення курсантами внеску в проведення заняття та розкриття теми". Цей та наступний показник характеризують критерій активності курсантів на занятті. Згідно з поточним показником високий рівень активності курсантів був характерним для 3-х лекційних занять (42,9 %, рис. 5), саме на 2-х із них курсанти продемонстрували підготовленість до лекції через виконання самостійної роботи, а в одному, більшість з

офіцерів-слухачів 6-го курсу активно демонструвала власну підготовленість як осіб, які вивчали споріднені теми на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти та мають певний практичний досвід. На групових заняттях їхній високий методичний рівень за зазначеним показником характерний для 68,4 % від загальної кількості, але майже для третини з них він є посереднім.

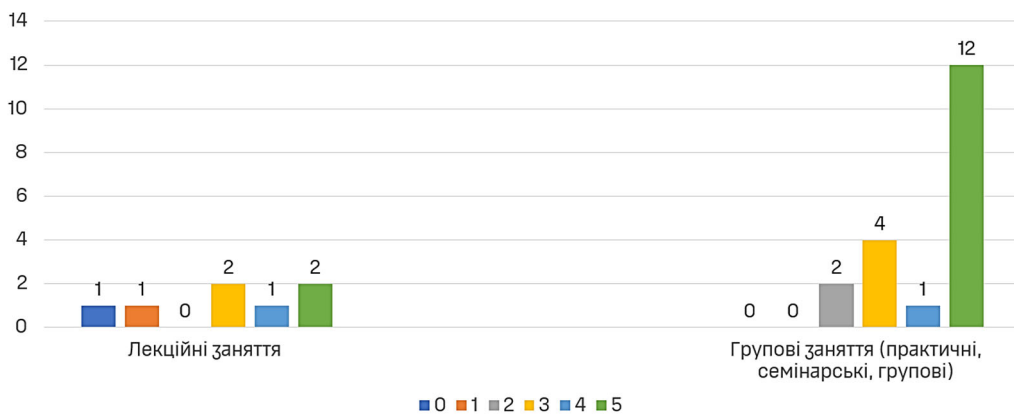

Рис. 5. Діаграми оцінювання занять за показником "Здійснення курсантами внеску у проведення заняття та розкриття теми"

Показник "Активність та безперешкодність взаємодії курсантів між собою та з викладачем". Щодо кожного виду навчальних занять встановлено, що для більшості з них взаємодія курсантів між собою та з

викладачем дійсно характеризується активністю та безперешкодністю – високий рівень оцінювання лекцій за цим показником характеризує 85,7 % із них, а групових занять – 84,2 % (рис. 6).

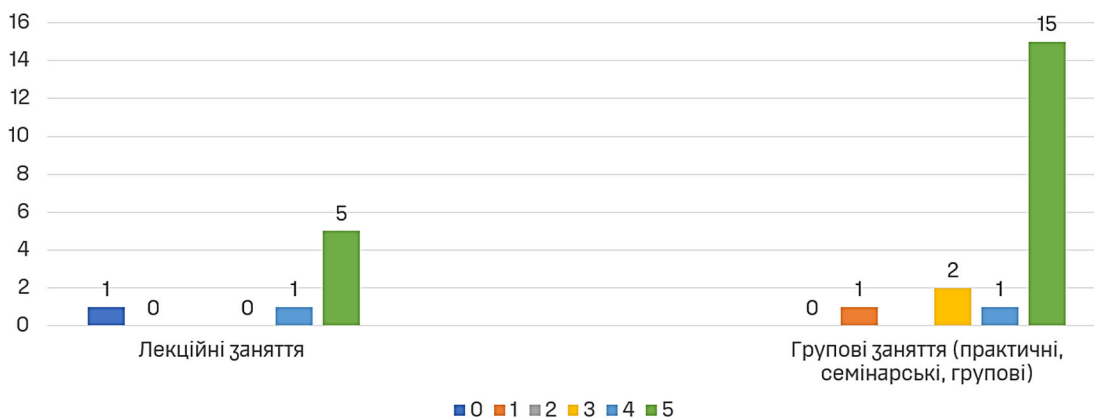

Рис. 6. Діаграми оцінювання занять за показником "Активність та безперешкодність взаємодії курсантів між собою та з викладачем"

Показник "Набуття курсантами розвитку критичного мислення". Цей показник, як і інші показники, що відповідають критерію результативності заняття, оцінені приблизно на одному рівні – в середньому 3,51 бала, тому результати аналізу щодо нього є цілком коректними й для показників розвитку комунікативних здібностей, критичного мислення, досвіду аналізу та вирішення проблем, самостійності прийняття рішень, суджень та дій, креативності поруч.

За результатами аналізу констатуємо, що менша частка лекційних занять характеризується за показником набуття курсантами розвитку критичного мислення як проведена саме на високому рівні – 3 із 7 (42,9 %, рис. 7), що в цілому відповідає їхній оцінці за показниками "Обумовленість пізнавальної активності курсантів попереднім виконанням самостійної роботи", "Створення умов для активної роботи курсантів протягом заняття, забезпечення їхнього внеску в розкриття теми" та "Здійснення курсантами внеску у проведення заняття та розкриття теми".

Отже, відсутність побудови лекційного заняття на підставі попередньо визначеної самостійної роботи врешті-решт негативно позначається на можливостях особистісного та професійного розвитку курсантів та офіцерів-слухачів.

Відсутність яскраво вираженого розвивального компонента в більшості лекційних занять є свідченням того, що на них не використовувалися активні методи навчання, які, знову ж таки, і не могли бути застосовані

через невідповідність курсантів (офіцерів-слухачів) до активної роботи на лекції внаслідок відсутності попередньої самостійної роботи.

Деяко інша ситуація властива груповим заняттям – 57,9 % із них оцінені, як проведені на високому рівні, що закономірно, адже за показником "Обумовленість пізнавальної активності курсантів попереднім виконанням самостійної роботи" частка занять, що проведені на високому рівні, становить 68,4 %. Те, що ці відсоткові показники деяко не збігаються, свідчить, що не всі курсанти (офіцери-слухачі) були активними на цих заняттях, хоча умови були створені для всіх. Водночас 8 із 19 групових занять (43,1 %) за поточним показником проведені на низькому або посередньому рівні, що є суттєвою часткою від загальної кількості. При цьому, якщо від 19 групових занять відняти 4 заняття, які проведені кафедрою спеціальної мовної підготовки (далі – СМП) та ґрунтуються саме на застосуванні активних методів навчання відповідно до рекомендацій Кембриджського університету, то частка оцінених на низькому або посередньому рівні збільшується до 53,3 %.

Таким чином, приблизно половина групових занять не забезпечує особистісний та професійний розвиток курсантів (офіцерів-слухачів) на високому рівні, тобто на них не застосовуються активні методи навчання або більшість курсантів (офіцерів-слухачів) не беруть активної участі в проведенні заняття.

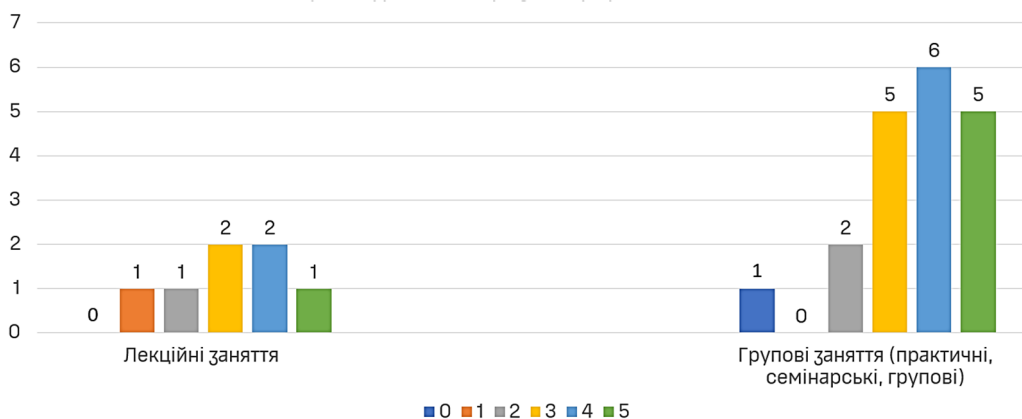

Рис. 7. Діаграми оцінювання занять за показником "Набуття курсантами розвитку критичного мислення"

Результати опитування начальників кафедр. Опитування проводилося із використанням Google-форми, у ньому взяли участь 14 начальників кафедр.

Запитання 1. Яка частка науково-педагогічних працівників (НПП) вашої кафедри розуміє сутність методичних засад проведення навчальних занять, характерних для ВВНЗ провідних країн світу?

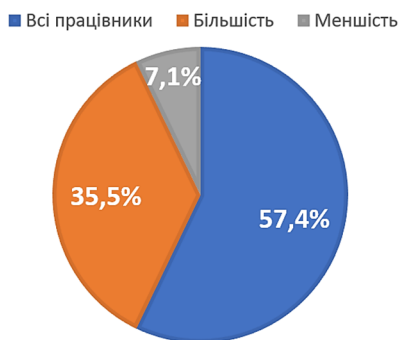

Рис. 8. Результати відповідей на запитання 1

Як видно з діаграми відповідей (рис. 8), майже на всіх кафедрах, на думку їхніх начальників, розуміють сутність методичних засад проведення навчальних занять згідно з досвідом ВВНЗ провідних країн або всі викладачі, або їхня більшість (разом 92,9 %). Відверто зізнаються, що таких НПП є меншість, лише один начальник кафедри (7,1 %).

Запитання 2. Які типові труднощі у НПП вашої кафедри щодо запровадження методичних засад проведення навчальних занять з урахуванням досвіду провідних країн світу?

2.1. У доборі завдань самостійної роботи, що передують:

- лекційним заняттям;
- семінарським заняттям;
- практичним заняттям;
- груповим заняттям?

На труднощі для добору завдань самостійної роботи перед лекційним заняттям вказали 4 начальники кафедри (28,4 %), перед семінарським – 2 (14,2 %), перед практичним – 0, перед груповим – 3 (21,3 %), що висвітлено на рис. 9.

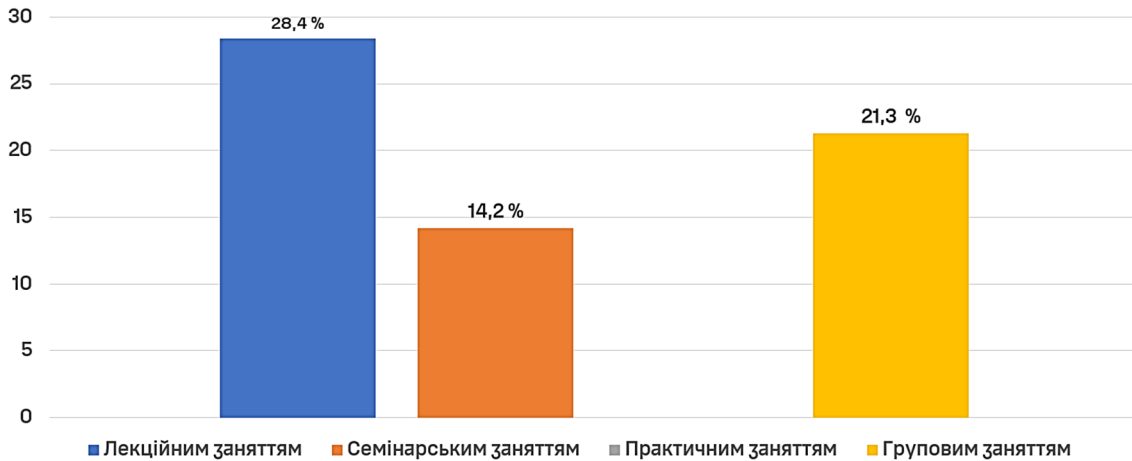

Рис. 9. Результати відповідей на запитання 2.1

2.2. У впровадженні активних методів навчання на:

- лекційних заняттях;
- семінарських заняттях;
- практичних заняттях;

- групових заняттях?

Зазначені труднощі констатують щодо лекційних занять 1 начальник кафедри (7,1 %), семінарських – 2 (14,2 %), практичних – 1 (7,1 %), групових – 1 (7,1 %) респондент (рис. 10).

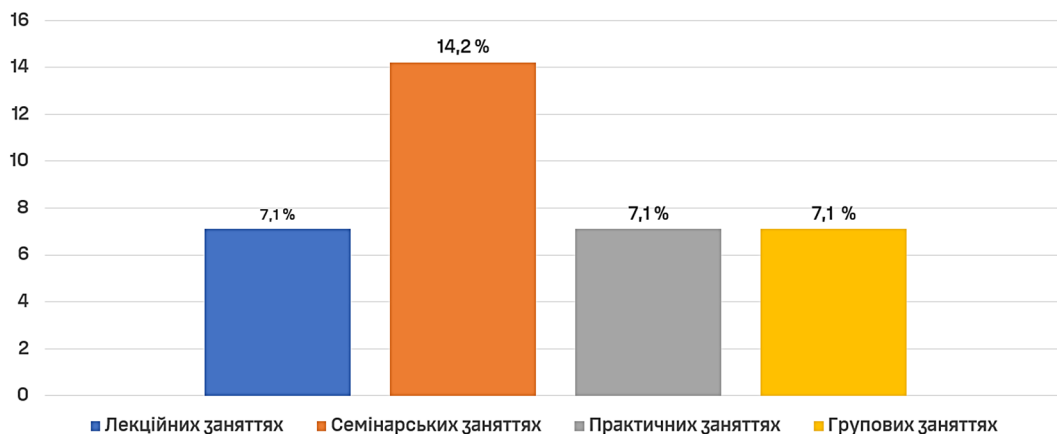

Рис. 10. Результати відповідей на запитання 2.2

2.3. У взаємодії з курсантами:

- організація взаємодії з курсантами під час заняття;
- забезпечення зворотного зв'язку з курсантами щодо успішності засвоєння навчального матеріалу?

Визнають труднощі взаємодії НПП з курсантами у ході її організації під час заняття 1 начальник кафедри (7,1 %), а у ході забезпечення зворотного зв'язку з курсантами щодо успішності засвоєння навчального матеріалу 2 (14,2 %) (рис. 11).

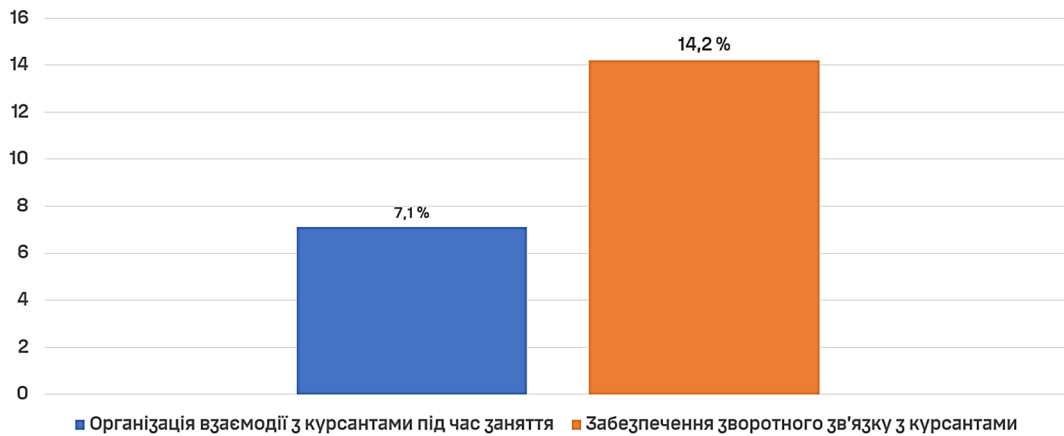

Рис. 11. Результати відповідей на запитання 2.3

2.4. Через особисті труднощі:

- відсутність педагогічного досвіду;
- відсутність мотивації;
- відсутність (низький рівень сформованості) педагогічних умінь?

Жодний начальник кафедри не вказав на наявність труднощів, зумовлених відсутністю у НПП педагогічного досвіду (рис. 12).

Відсутність мотивації у НПП, на що вказують начальники 4-х кафедр (28,4 %), імовірно є об'єктивною трудностю. Двоє (14,2 %) начальників кафедр вказали на відсутність (низький рівень сформованості) педагогічних умінь у НПП.

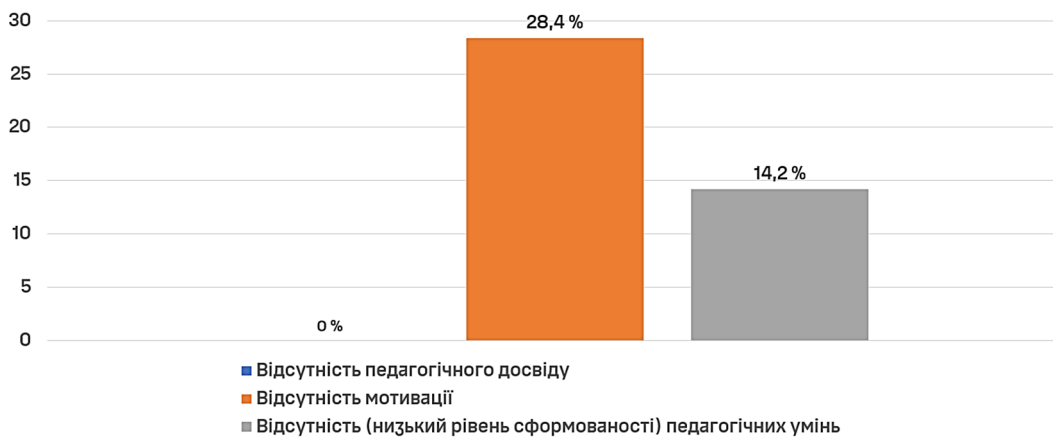

Рис. 12. Результати відповідей на запитання 2.4

2.5. Жодних труднощів. Вказали на відсутність будь-яких труднощів у впровадженні методичних засад проведення навчальних занять відповідно до досвіду

ВВНЗ провідних країн світу, 7 начальників кафедр із 14 (50 %, рис. 13).

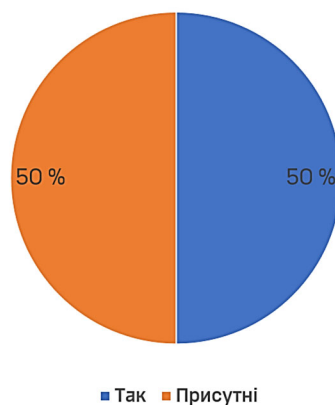

Рис. 13. Результати відповідей на запитання щодо наявності труднощів у цілому

Запитання 3. Чи потребуєте ви або НПП вашої кафедри подальшої консультативної допомоги стосовно впровадження у викладанні навчальних дисциплін методичних засад проведення навчальних занять з урахуванням досвіду провідних країн світу?

7 кафедр із 14 (50 %) зазначили, що "ні"; 1 (7,1 %) – "за індивідуальним запитом" і 6 (42,9 %) – "так" (рис. 14). Тобто частина начальників кафедр визнає, що науково-педагогічні працівники потребують консультативної допомоги щодо запровадження зарубіжного досвіду в ході викладання навчальних дисциплін.

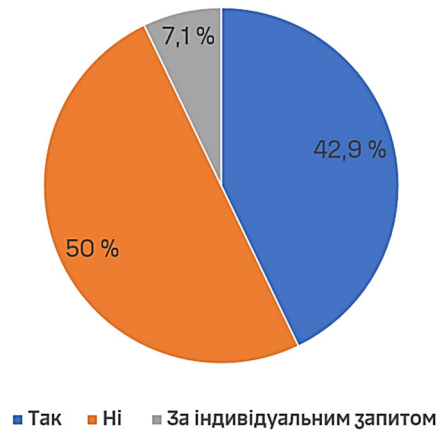

Рис. 14. Результати відповідей на запитання 3

Дискусія і висновки

Результати відвідування навчальних занять засвідчили доволі високий рівень їхньої відповідності методичним засадам проведення навчальних занять у провідних країнах світу щодо показників "дотримання демократичного стилю взаємодії, що сприяє самореалізації курсантів" і "активність та безперешкодність взаємодії курсантів між собою та з викладачем". Проте слід констатувати низький рівень відповідності такого показника, як спонукання курсантів до проміжних і підсумкових висновків щодо розглянутої теми заняття та самоаналізу участі у його проведенні. При цьому щодо саме лекційних занять переважно низький або посередній рівень відповідності характерний для таких показників:

- обумовленість пізнавальної активності курсантів попереднім виконанням самостійної роботи;
- здійснення курсантами внеску в проведення заняття та розкриття теми;
- набуття курсантами розвитку критичного мислення, досвіду аналізу та вирішення проблем, самостійності прийняття рішень, суджень та дій, креативності.

На нашу думку, це можна пояснити невизначенням завдань самостійної роботи напередодні лекцій та, як наслідок, невідповідністю курсантів до обговорення навчального матеріалу під час навчального заняття. Близько 40 % семінарських, практичних та групових занять (без урахування кафедри СМП – близько 50 %) характеризуються низьким або посереднім рівнем відповідності за показниками розвитку комунікативних здібностей, критичного мислення, досвіду аналізу та вирішення проблем, самостійності прийняття рішень, суджень та дій, креативності. Вочевидь, це свідчить про невміння певної частини викладачів застосовувати активні методи навчання, відповідні кейси та проблемні ситуації, які широко використовуються в зарубіжній практиці навчання військовослужбовців.

За свідченням майже всіх начальників кафедр, їхні науково-педагогічні працівники або в повному складі, або в переважній більшості розуміють сутність мето-

дичних засад проведення навчальних занять, характерних для ВВНЗ провідних країн світу. При цьому певні труднощі щодо окремих аспектів запровадження методичних засад проведення навчальних занять з урахуванням досвіду провідних країн світу констатуються у переважній меншості викладачів.

У цілому можна вважати, що думка начальників кафедр збігається з результатами аналізу навчальних занять, хоча вона є більш оптимістичною, оскільки половина з них взагалі не бачить труднощів впровадження зарубіжного досвіду викладання навчальних дисциплін у ВІКНУ імені Тараса Шевченка, але ж труднощі мають бути завжди, хоча б через те, що постійно оновлюється склад кафедр, зокрема за рахунок прибуття нових офіцерів з бойовим досвідом та суттєвою мотивацією поділитися своїми знаннями з курсантами, але з відсутністю досвіду викладацької діяльності. Ми не виключаємо також і такої ситуації, що серед самих начальників кафедр є консерватори, які інертно змінюють власні погляди та підходи щодо викладання навчальних дисциплін, але не зізнаються про це відкрито.

У будь-якому випадку, певна частина науково-педагогічних працівників, нехай менша, але відчутна, не демонструє того, що спирається у процесі викладання навчальних дисциплін на зарубіжний досвід, що, у свою чергу, не забезпечує формування особистості офіцера-лідера. З огляду на це, можемо рекомендувати щодо цих викладачів такі заходи:

- впровадити практику регулярних взаємних міжкафедральних відвідувань, зокрема до викладачів, які вже впровадили зарубіжний досвід викладання навчальних дисциплін;
- проводити міжкафедральні семінари щодо обміну досвідом проведення навчальних занять;
- забезпечити в ході засідань кафедр обговорення питань змісту завдань самостійної роботи, що передують лекціям та іншим видам навчальних занять, а також застосування активних методів навчання;

• запровадити практику самоаналізу проведення навчальних занять за критеріями та показниками, визначеними у практичних рекомендаціях науково-педагогічним працівникам "Методичні засади проведення та планування навчальних занять у ВВНЗ та ВНП ЗВО з урахуванням досвіду провідних країн світу" (Вановська та ін., 2023).

Подальші перспективи цього дослідження полягають у розробці науково-обґрунтованих рекомендацій щодо змістового наповнення робочих програм навчальних дисциплін та іншого їхнього нормативного і методичного забезпечення, яке зорієнтовано на врахування зарубіжного досвіду навчання військовослужбовців. Крім того, важливим напрямом подальших наукових досліджень є розробка програми курсового навчання науково-педагогічних працівників, предметом якого саме й є підходи та традиції зарубіжної вищої військової школи.

Внесок авторів: Анатолій Лойшин – концептуалізація, формальний аналіз, методологія; Андрій Кучерявий – концептуалізація, формальний аналіз, методологія, оригінальна чернетка; Інна Вановська – формальний аналіз, перегляд і редагування; Кирило Пирогов – формальний аналіз, програмне забезпечення, валідація даних, перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Вановська, І.М., Вовкотеча, О.М., Косяк, В.П., Кубявка, М.Б., Кучерявий, А.О., Ніколайчук, Г.Г., & Пирогов, К.О. (2023). *Методичні засади проведення та планування навчальних занять у ВВНЗ та ВНП ЗВО з урахуванням досвіду провідних країн світу* (А.М. Шевченка, А.О. Кучерявого, Ред.) ВІКНУ. https://mil.knu.ua/files/351_1419742457.pdf
- Вітченко, А.О., Осюдло, В.І., & Салкуцан, С.М. (2016). *Технології навчання у вищій військовій школі: теорія і практика*. НУОУ.
- Гушинець, Н.О. (2008). Інноваційні методи і форми проведення семінарських занять. <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/gushinez.php>
- Замотаєва, Н.В. (2021). *Військова педагогіка: історія, теорія, практика*. Альфа Реклама.
- Заруба, О.Г. (2019). Лідерство у вищих військових навчальних закладах: моделі та програми підготовки. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*, 3, 93–103. http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2019_3_12
- Кучерявий, А.О., Вановська, І.М., & Пирогов, К.О. (2023). Методичні засади проведення навчальних занять з курсантами вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти України з урахуванням досвіду провідних країн світу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, 3(55), 20–27.
- Мачинська, Н.І., & Стельмах С.С. (2012). *Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі*. Львівський державний університет внутрішніх справ.
- Міністерство оборони України. (2019). *Про внесення змін та доповнень до Положення про Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (наказ № 705/260 від 22.05.2019) https://www.mil.gov.ua/content/pdf/260_nm.pdf
- Міністерство оборони України. (2020). *Про затвердження Положення про особливості організації освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти* (наказ № 4 від 09.01.2020). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-20#Text>
- Міністерство освіти і науки України. (2019). *Про внесення змін та доповнень до Положення про Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (наказ № 705/260 від 22.05.2019). https://www.mil.gov.ua/content/pdf/260_nm.pdf
- Рубан, О.М., Рубан, Л.О., Максименко, П.В., & Мороз, С.В. (2010). *Педагогіка вищої школи*. Кіровоградський юридичний інститут ХНУВС.
- Campbell, Ammon. (2017). *Socialized Leader Development: a Phenomenological Study of the College Army ROTC Student Perspective and Experience*. <https://core.ac.uk/download/pdf/83112388.pdf>

- Chapnick, Adam (2014). The Flipped Classroom and Professional Military Education: a Preliminary Assessment of the Possibilities. *Canadian Military Journal*. <http://www.journal.forces.gc.ca/vol14/no4/page71-eng.asp>
- Livieratos, Cole, Tyler Skidmore (2022). Preparing army leaders for future war. <https://mwi.usma.edu/preparing-army-leaders-for-future-war/>
- Shell, Amy E. (2002). The Thayer method of instruction at the United States Military Academy: a modest history and a modern personal account. *PRIMUS: problems, resources, and issues in mathematics undergraduate studies*, Vol. XII, Iss. 1, p 27–38. <https://dl.acm.org/doi/10.5555/584620.584623>

References

- Campbell, Ammon (2017). *Socialized Leader Development: a Phenomenological Study of the College Army ROTC Student Perspective and Experience*. <https://core.ac.uk/download/pdf/83112388.pdf>
- Chapnick, Adam (2014). The Flipped Classroom and Professional Military Education: A Preliminary Assessment of the Possibilities. *Canadian Military Journal*. <http://www.journal.forces.gc.ca/vol14/no4/page71-eng.asp>
- Hushinets, N.O. (2008). *Innovative methods and forms of conducting seminar classes* [in Ukrainian]. <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/gushinez.php>
- Kucheriavyi, A.O., Vanovska, I.M., & Pyrogov, K.O. (2023). Methodical principles of training sessions with cadets of higher military educational institutions and military educational units of higher education institutions of Ukraine, taking into account the experience of the leading countries of the world. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military special sciences*, 3(55), 20–27 [in Ukrainian].
- Livieratos, Cole, & Tyler Skidmore (2022). *Preparing army leaders for future war*. <https://mwi.usma.edu/preparing-army-leaders-for-future-war/>
- Machynska, N.I., & Stelmakh, S.S. (2012). *Modern forms of organization of the educational process in higher education*. Lviv State University of Internal Affairs [in Ukrainian].
- Ministry of Defence Ukraine. (2019). *On making changes and additions to the Regulations on the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv* (order dated 05/22/2019 No. 705/260) [in Ukrainian]. https://www.mil.gov.ua/content/pdf/260_nm.pdf
- Ministry of Defence Ukraine. (2020). *On the approval of the Regulation on the peculiarities of the organization of educational activities in higher military educational institutions of the Ministry of Defense of Ukraine and military educational units of higher education institutions* (order dated January 9, 2020 No. 4) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0250-20#Text>
- Ministry of Education and Science of Ukraine. (2019). *On making changes and additions to the Regulations on the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv* (order dated 05/22/2019 No. 705/260) [in Ukrainian]. https://www.mil.gov.ua/content/pdf/260_nm.pdf
- Ruban, O.M., Ruban, L.O., Maksimenko, P.V., & Moroz, S.V. (2010). *Higher school pedagogy*. Kirovohrad Law Institute of KhNUVS [in Ukrainian].
- Shell, Amy E. (2002). The Thayer method of instruction at the United States Military Academy: a modest history and a modern personal account. *PRIMUS: problems, resources, and issues in mathematics undergraduate studies*, Vol. XII, Iss. 1, p. 27–38 [in Ukrainian]. <https://dl.acm.org/doi/10.5555/584620.584623>
- Vanovska, I.M., Vovkotecha, O.M., Kosiak, V.P., Kubiavka, M.B., Kucheriavyi, A.O., Nikolajchuk, G.G., & Pyrogov, K.O. (2023). *Methodological principles for conducting and planning training classes in higher military educational institutions and military educational units of higher education institutions, taking into account the experience of the leading countries of the world* (A.M. Shevchenko, A.O. Kucheriavyi, Eds.). MINUK [in Ukrainian]. https://mil.knu.ua/files/351_1419742457.pdf
- Vitchenko, A.O., Osyodlo, V.I., & Salkutsan, S.M. (2016). *Learning technologies in the higher military school: theory and practice: teaching-method*. NUDU [in Ukrainian].
- Zamotaeva, N.V. (2021). *Military pedagogy: history, theory, practice*. Alfa Reklama [in Ukrainian].
- Zaruba, O. G. (2019). Leadership in higher military educational institutions: models and training programs. *Information security of a person, society, state*, № 3, p. 93–103 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/iblsd_2019_3_12

Отримано редакцією журналу / Received: 30.01.24

Прорецензовано / Revised: 06.02.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.02.24

Anatolii LOISHYN¹, PhD (Military)
ORCID ID: 0000-0003-2769-9336
Researcher ID: (WoS): C-1623-2019
Scopus Author ID: 57208445353
e-mail: anatoliy.loishyn@knu.ua

Andrii KUCHERIAVYI¹, DSc (Ped.), Prof.
ORCID ID: 0000-0003-0510-4864
e-mail: andrii.kucheriavyi@knu.ua

Inna VANOVSKA¹, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-3739-3624
e-mail: inna.vanovska@knu.ua

Kyrylo PYROGOV¹, Researcher
ORCID ID: 0009-0008-5940-1286
e-mail: kyrylo.pyrogov@knu.ua

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CHARACTERISTICS OF THE STATE OF IMPLEMENTATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN TEACHING ACADEMIC DISCIPLINES AT THE MILITARY INSTITUTE OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

B a c k g r o u n d . *The study is dedicated to solving the problems of training domestic cadets and trainee officers, which arise due to the clash of paradigms of the officer's personality formation – as a performer (according to the traditions of the Soviet higher military school) and as a leader, in accordance with modern approaches to training military personnel in the leading countries of the world. In particular, we are talking about the problems of choosing a methodical system for conducting an educational session and the cadets' choice of methods of educational activity in view of activity, initiative, targeting the demonstration of critical thinking, that is, those characteristics of the training process that are determined by the state of implementation of foreign experience in teaching academic disciplines in a domestic institution of higher military education. The purpose of the article is to provide a description of the state of implementation of foreign experience in teaching academic disciplines at the Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv.*

M e t h o d s . *The method of surveying chair heads was used; content analysis of scientific literature, which describes the conduct of educational activities at military academies of the leading countries of the world; the experimental method for substantiating the methodology of conducting training classes; quantitative and qualitative methods of scientific literature research; sociological observation of the results of the survey of respondents; systematic analysis of the practical problems of conducting various types of training classes and the course of implementation of methods of conducting training classes in accordance with the leading countries of the world; a systematic approach to the study of the conduct of educational classes in the military academies of the leading countries of the world; the experimental method of implementing the experience of the leading countries of the world in Military Institute.*

R e s u l t s . *According to the results of the study, it was found that a certain part of scientific and pedagogical workers does not demonstrate that it relies on relevant foreign experience when teaching academic disciplines and, as a result, does not ensure the formation of the personality of an officer-leader. With this in mind, recommendations for conducting certain activities are given for such scientific and pedagogical workers.*

C o n c l u s i o n s . *The future prospects of this research consist in the development of scientifically based recommendations regarding the content of work programs of educational disciplines and their other regulatory and methodological support, which is aimed at taking into account the foreign training experience of military personnel.*

K e y w o r d s : *methodical principles, cadets, classes, evaluation of classes, higher military school.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; врішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 355.08:364-787.24

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.26-31>Катерина АКСЬОНОВА, асп.
ORCID ID: 0009-0009-3845-3009
e-mail: aksonovakaterina@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ
СІМЕЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ**

Вступ. В умовах сьогодення великого значення набуває фахова допомога, спрямована на відновлення психічного та соціального добробуту, економічної стабільності громадян України. Серед ряду соціальних практик, затребуваних і актуалізованих в умовах сучасних викликів, провідне місце належить соціально-реабілітаційній роботі. Розглянуто реалії та перспективи соціальної реабілітації у сучасному українському соціумі. Досліджено важливість соціальної реабілітації як засобу вирішення потреб сімей військовослужбовців і полегшення труднощів, з якими вони стикаються на багатьох рівнях.

Методи. У процесі дослідження застосовано методи теоретичного аналізу наукових публікацій, порівняльного аналізу нормативно-правових документів, методи когнітивно-поведінкової терапії, навчання релаксації та управління стресом. Проаналізовано соціальні трансформації, вплив змін і потрясінь в умовах воєнного часу. Виокремлено виклики українському суспільству, спричинені військовою агресією росії проти України, зокрема фінансова нестабільність, психічні травми, соціальна ізоляція та напруженість у сімейних стосунках. Вказано на роль соціальної реабілітації у забезпеченні комплексного підходу до підтримки сімей військовослужбовців з урахуванням їхнього фізичного, психологічного та соціального добробуту.

Результати. Визначено структурні компоненти соціальної реабілітації сімей військовослужбовців, проаналізовано підходи зарубіжних та українських дослідників, практиків щодо розкриття цієї проблематики. Висвітлено сучасні соціально-реабілітаційні ініціативи, які реалізують державні установи, неприбуткові та благодійні організації.

Висновки. Розглянуто перспективи вдосконалення програм соціальної реабілітації, які виступають за розширення доступу до послуг у сфері забезпечення психічного здоров'я, покращення систем фінансової підтримки, розширення можливостей освіти для дітей та покращення допомоги у працевлаштуванні для подружжя. Актуалізовано проблеми соціальної реабілітації сімей військовослужбовців, які в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну виокремлюються в теорію і практику соціальної реабілітації. Запропоновано шляхи надання необхідної підтримки сім'ям військовослужбовців, які дозволять їм подолати труднощі війни та налагодити своє життя заново.

Ключові слова: відновлення, дистрес, психологічна травма, реадaptaція, ресоціалізація, соціальна реабілітація, соціальна робота.

Вступ

В умовах сьогодення великого значення набуває фахова допомога, спрямована на відновлення психічного та соціального добробуту, економічної стабільності громадян України. Серед ряду соціальних практик, затребуваних і актуалізованих в умовах сучасних викликів, провідне місце належить соціально-реабілітаційній роботі, основна суть якої полягає у відновленні здатності ресурсу життєстійкості (резильєнтності), зростанні і розвитку особистості в умовах повноцінного, сповненого надії, оптимістичного осмислення життя. Зауважимо, що соціальна реабілітація фокусується не лише на окремій особі та її відновленні в усіх сферах суспільного життя, а й на соціальних групах (сім'ях, спільнотах, громадах), зміни в яких викликані впливом чинників кризового характеру в умовах сучасності.

Передумови. Соціальна реабілітація як сегмент соціальної роботи орієнтована на реалізацію державної соціальної політики та соціального захисту населення, актуалізує магістральні шляхи ефективного вирішення назрілих у суспільстві проблем.

Нормативно-правове забезпечення соціальної реабілітації в Україні орієнтовано на міжнародні стандарти. Правовий базис соціальної реабілітації містить ряд нормативних документів, серед яких стрижневими є Закони України: "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю" (2001); "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" (2005); "Про вищу освіту" (2014); "Про освіту" (2017); "Про запобігання та протидію

сімейному насильству" (2018); "Про соціальні послуги" (2019); "Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад" (2020); "Про внесення змін до Закону України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" (2022); "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" (2023).

Серед загальних проблем соціальної реабілітації в сучасному українському суспільстві незаперечно важливого значення набуває теорія і практика соціальної реабілітації сімей військовослужбовців. Ступінь розвитку проблеми соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в умовах війни в Україні останнім часом широко досліджується та обговорюється. Вплив збройного конфлікту на родини військовослужбовців привернув увагу дослідників, політиків та організацій, які займаються наданням підтримки та допомоги означеній соціальній групі. Загалом рівень розвитку соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в Україні прогресує. Останні дослідження та публікації (О. Байдарова, Т. Лях, О. Кузнєцова, Н. Олексюк, О. Онипченко, О. Чуйко) висвітлюють багатогранні виклики, з якими стикаються родини військовослужбовців, включаючи психологічну травму, фінансову нестабільність, соціальну ізоляцію та напругу в сімейних стосунках. Важливість вирішення цих проблем через ініціативи соціальної реабілітації загально-визнана. Дослідження пролили світло на ефективність існуючих програм і наголосили на необхідності вдосконалення, особливо у сферах підтримки психічного

здоров'я, фінансової допомоги, соціальної інтеграції та систем підтримки сім'ї.

Теоретичний аналіз означеної наукової проблеми демонструє, що, незважаючи на прогрес у розумінні та вирішенні проблем, з якими стикаються сім'ї військових, достатньо затребуваними є наукові розвідки та практики щодо оптимізації сучасного стану процесу соціальної реабілітації сімей військовослужбовців. Надважливими на сьогодні є подальші дослідження в контексті заявленої наукової та практичної проблеми, довгострокові ініціативи щодо соціальної реабілітації сімей військовослужбовців, обґрунтування та актуалізація найкращих практик та дослідження додаткових послуг підтримки. Постійна співпраця між державними установами, некомерційними організаціями, громадами та сім'ями військовослужбовців має вирішальне значення для забезпечення успішної реалізації та задоволення потреб сімей військовослужбовців в умовах сучасних реалій.

Доцільно взяти до уваги, що окремі аспекти становлення та розвитку соціальної реабілітації в структурі соціальної роботи України висвітлено в працях зарубіжних та вітчизняних дослідників: С. Декел, Д. Зубовський, Л. Калхун, Г. Лазос, О. Мельник, В. Осьодло, Л. Піентрантоні, Г. Праті, Р. Тедексі, Т. Цьоллнер, О. Чуйко, М. Шреверс та інших (Чуйко та ін., 2021).

Варто зазначити, що війна в Україні вплинула на велику кількість сімей, які отримали важку психотравму та потребують своєчасної й ефективної медичної, психологічної, педагогічної та соціальної допомоги. А тому якість соціальної реабілітації, її адресність, дієвість є надважливими пріоритетами державної соціальної політики в Україні. Незаперечно важливою є соціальна реабілітація для населення України, різних соціальних груп, до яких належать і сім'ї військовослужбовців.

Соціальна реабілітація як процес і соціальне відновлення передбачає повернення особистості до участі в різних сферах діяльності суспільства, реінтеграцію в суспільство. Зазначимо, поняття участі у цьому контексті є ключовим, оскільки "усвідомлення себе частиною суспільства, суб'єктом, здатним вплинути на власну соціальну ситуацію є найпотужнішим особистісним ресурсом" (Чуйко та ін., 2021).

Актуальність. Пріоритетними векторами соціальної реабілітації цілком справедливо і виправдано науковці вважають реінтеграцію. Реінтеграція є індивідуальною відповідальністю клієнта, що вимагає від соціуму дієвих та перспективних зусиль, серед яких "прийняття та співчуття є надважливими" (Чуйко та ін., 2021).

У процесі соціальної реабілітації особистості, зокрема такої соціальної групи, як сім'ї військовослужбовців, важливою складовою є робота з травматичним досвідом і втратою. Дослідження підтверджують наявність зв'язку між психічним розладом, травмою та втратою. Виявлено, що особи, яких було госпіталізовано, мають 30 % психотичних епізодів, які є реактивними, тобто спричиненими життєвими подіями та переживаннями. Більше того, від 60 до 90 % осіб, які пережили психотичний епізод, мали травматичний досвід у дитинстві. З'ясовано також, що переживання психозу й подальша госпіталізація спричиняють посттравматичний стресовий розлад у 40 % пацієнтів (Герасименко, Скрипніков, & Ісаков, 2023). Означені результати досліджень мають безпосередній стосунок до сімей військовослужбовців, оскільки кожен із травматизованих в абсолютній більшості випадків має родину.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є теоретичний аналіз реалії соціальної реабі-

літації сімей військовослужбовців в умовах війни, визначення перспективи подальшої роботи з ними. Виходячи з цього, завдання наукового дослідження такі:

- дослідити наукову проблему в соціально-педагогічних, психологічних, науково-прикладних дослідженнях;
- визначити й охарактеризувати поняття "соціальна реабілітація сімей військовослужбовців", його сутнісні характеристики;
- проаналізувати міжнародний та вітчизняний досвід соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в умовах війни;
- теоретично обґрунтувати методологію соціальної реабілітації.

Методи

У процесі дослідження застосовано методи теоретичного аналізу наукових публікацій, порівняльного аналізу нормативно-правових документів, методи когнітивно-поведінкової терапії, навчання релаксації та управління стресом. Проаналізовано соціальні трансформації, вплив змін і потрясінь в умовах воєнного часу. Виокремлено виклики українському суспільству, спричинені військовою агресією росії проти України, зокрема фінансова нестабільність, психічні травми, соціальна ізоляція та напруженість у сімейних стосунках. Вказано на роль соціальної реабілітації у забезпеченні комплексного підходу до підтримки сімей військовослужбовців з урахуванням їхнього фізичного, психологічного та соціального добробуту.

Результати

Методологія соціальної реабілітації сімей військовослужбовців передбачає системний підхід до вирішення унікальних проблем і потреб, з якими вони стикаються, та охоплює різні методи та стратегії надання підтримки, допомоги та розширення можливостей сім'ям військовослужбовців.

У методиці соціальної реабілітації сімей військовослужбовців доцільно розглянути декілька важливих елементів.

Оцінювання потреб (проведення ретельного оцінювання потреб має вирішальне значення для розуміння конкретних проблем, з якими стикаються родини військовослужбовців; це оцінювання містить безпосередню взаємодію з родинами, наприклад, опитування, інтерв'ю або обговорення у фокус-групах і спрямована на визначення сегментів, які потребують втручання та підтримки, включаючи психологічне благополуччя, економічну стабільність, соціальну інтеграцію та сімейну динаміку).

Мультидисциплінарний підхід (соціальна реабілітація сімей військовослужбовців потребує мультидисциплінарного підходу і передбачає співпрацю між професіоналами з різних галузей, такими як соціальні працівники, психологи, консультанти, фінансові консультанти та юридичні експерти; міждисциплінарна команда працює разом, щоб надати всебічну підтримку в адаптації до конкретних потреб і обставин кожної сім'ї (Кияниця, & Петрович, 2017).

Психологічна підтримка (родини військових часто переживають психологічні травми та стреси через воєнні умови; психологічна підтримка має вирішальне значення в процесі соціальної реабілітації і може включати індивідуальні та групові терапевтичні сеанси, консультування, втручання, орієнтовані на травму та оцінювання психічного здоров'я, а також такі методи, як: когнітивно-поведінкова терапія, навчання релаксації та управління стресом які, зазвичай, використовуються, щоб допомогти членам сім'ї впоратися з емоційними проблемами та сприяти загальному благополуччю).

Фінансова підтримка та підтримка працевлаштування (соціальна реабілітація має відповідати фінансовій стабільності та потребам у працевлаштуванні сімей військовослужбовців і може включати надання допомоги у фінансовому плануванні та складанні бюджету, пропонування програм навчання та працевлаштування, надання сім'ям фінансових ресурсів і грантів, а також полегшення доступу до можливостей освіти та професійного навчання).

Мережі інтеграції та підтримки спільноти (створення почуття причетності та соціальної інтеграції є важливим для успішної реабілітації сімей військовослужбовців, ініціативи мають бути спрямовані на сприяння їхній інтеграції в місцеві громади та зміцнення мереж підтримки і можуть містити організацію громадських заходів, створення груп підтримки однолітків, сприяння зв'язкам із місцевими організаціями та сприяння можливостям волонтерства, які заохочують взаємодію з цивільними).

Освіта та розвиток навичок (доступ до освіти та можливостей підвищення кваліфікації відіграє життєво важливу роль у соціальній реабілітації сімей військових і надає освітню підтримку дітям, стипендії чи допомогу в оплаті навчання, що дозволяє їм досягати своїх академічних цілей (Тохтамиш, 2014). Крім того, пропонування програм розвитку навичок для дорослих може покращити їхні перспективи працевлаштування та кар'єри, сприяючи їхньому довгостроковому соціальному та економічному добробуту).

Пропаганда політики та обізнаність (адвокація змін у політиці та підвищення обізнаності про виклики, з якими стикаються родини військовослужбовців, є невід'ємною частиною методології соціальної реабілітації, що передбачає тісну співпрацю з політиками, державними установами та зацікавленими сторонами для захисту покращених систем підтримки, збільшення фінансування та політичних реформ, спрямованих на задоволення унікальних потреб сімей військових).

Моніторинг та оцінювання (регулярний моніторинг та оцінювання є важливими складовими методології соціальної реабілітації, що дозволяє оцінити ефективність програми, визначити сфери для покращення та виміряти вплив; методи моніторингу та оцінювання можуть передбачати збір даних, механізми зворотного зв'язку, дослідження задоволеності та відстеження довгострокових результатів для сімей військових).

Виокремлена й означена вище методологія та методика соціальної реабілітації сімей військовослужбовців передбачає мультидисциплінарність і системний підхід, які відповідають конкретним потребам. Проводячи ретельне оцінювання потреб, надаючи психологічну підтримку, фінансову допомогу та допомогу у працевлаштуванні, сприяючи інтеграції громади, сприяючи освіті та розвитку навичок, відстоюючи зміни політики та забезпечуючи постійний моніторинг та оцінювання, ініціативи соціальної реабілітації можуть ефективно підтримувати сім'ї військових на шляху до відновлення та добробуту.

Дослідження змісту та структури соціальної реабілітації з різними соціальними групами пов'язане з базовими психологічними поняттями означеного процесу. Доцільно звернутися до розкриття деяких базових понять, дотичних до заявленої у статті наукової теми.

Психотравма – це коли життєва подія чи ситуація, що зачіпає суб'єктивно значимі аспекти життєдіяльності людини, викликає глибокі емоційні переживання. Умовами виникнення та формування травматичних стресових розладів є не тільки безпосередня участь у бойових діях, але й "соціальні перетрубації в осіб, що вимушено

залишили свою домівку та можуть викликати дистрес" (Сапункова та ін., 2018).

Дистрес – психологічний стан, коли людина проявляє дезадаптивну поведінку, тому що не може адаптуватися до стресової події та її наслідків. Причинами дистресу, що призводять до розвитку порушень адаптації, є зміна звичайного середовища: незвичні умови життя, переміщення як усередині країни, так і переїзд до іншої держави, зміна мовного середовища та, як наслідок, – бар'єр під час спілкування, зміна культурних та релігійних традицій. За оцінками ООН, щонайменше 11,7 млн осіб змушені залишити свої домівки через воєнні дії на території України, з яких 5,5 млн знайшли прихисток за межами України, а 6,2 млн – переїхали до регіонів всередині країни (Герасименко, Скрипніков, & Ісаков, 2023). Соціальні реабілітологи та психологи ще не до кінця усвідомлюють масштаби дистресу в нашому суспільстві, не розуміють, якій кількості людей важливо надати соціально-психологічний супровід, короткострокові та довготривалі реабілітаційні заходи. Незаперечним є те, що соціальної реабілітації потребують не лише військові, які повертаються з фронту, а й їхні сім'ї (батьки, дружини, діти). Багато горя, ще не до кінця усвідомленого, принесла агресія росії проти України, адже є сім'ї, які пережили окупацію, інші – підтримують військовослужбовця з інвалідністю, деякі сім'ї не знають, чи живий їхній військовослужбовець, є сім'ї, які додають всіх зусиль, щоб повернути військовослужбовця з полону, а деякі сім'ї переживають втрату військовослужбовця (батька, чоловіка, брата). Усі ці люди потребують психологічної допомоги та соціальної реабілітації різного характеру, але обсяг і якість ресурсів, що можуть бути їм надані, на жаль, обмежені.

Зазначимо, важливим етапом допомоги особам, що пережили психотравму чи дистрес, є реабілітаційна робота з ними. Реабілітаційна робота – це "комплексна співпраця соціально-економічних, медичних, професійних, психологічних і інших структур на державному рівні для попередження розвитку патологічних процесів, котрі можуть призвести до тимчасової або стійкої втрати працездатності. Результатом реабілітаційної роботи є формування у людини активного ставлення до порушення його здоров'я та відновлення позитивного ставлення до життя, сім'ї та суспільства загалом" (Кияниця, & Петрочко, 2017).

Зуважимо, що в сучасному світі складовими реабілітації є профілактика, лікування, адаптація до навколишнього середовища та відновлення самостійної працездатності після психотравми. Останніми роками в усьому світі значно зросла зацікавленість у напрямі соціальної реабілітації. Соціальна реабілітація – це "процес, що відкриває особам, які перенесли дистрес та психічну травму, самостійно та повноцінно функціонувати в суспільстві" (Герасименко, Скрипніков, & Ісаков, 2023). Метою соціальної реабілітації є організація соціалізації кожного із членів сім'ї військовослужбовців та їхня адаптація в суспільстві. Для осіб, які перенесли психічну травму, необхідно реалізувати сукупність державних та суспільних заходів, спрямованих на відновлення соціального статусу особи й які сприятимуть полегшенню соціальної інтеграції людини в самостійну суспільну та родинно-побутову діяльність шляхом орієнтації у соціумі, соціально-побутовій адаптації, різних видів патронажу і соціального обслуговування.

Соціальна реабілітація базується на базових принципах, серед яких можна виокремити: партнерство, різнобічність зусиль, єдність психосоціальних і біологічних методів впливу, ступінчастість прикладених зусиль,

проведених впливів і заходів. Розглянемо основні етапи, або різновиди, соціальної реабілітації.

Ресоціалізація – це пристосування людини до життя в новому співтоваристві, навчання новим цінностям, ролям, нормам і правилам поведінки. Прикладом може бути еміграція, довготривала госпіталізація, набуття нового віросповідання, входження в інший соціальний клас тощо. В умовах надання допомоги військовослужбовцю з опорою на суспільство важливо активізувати його родичів, домогтися їхньої участі в соціальній реабілітації, оскільки саме на найближче оточення військовослужбовців випадає найбільше навантаження під час його ресоціалізації (Горбунова, 2016).

Реадаптація – сукупність заходів, що сприяють людині адаптуватись до умов праці, метою яких є поновлення втрачених або послаблених реакцій людини. Цей етап реабілітації для хворих та їхніх родичів, спрямований на психосоціальний метод впливу, стимуляцію соціальної активності (трудова терапія, професійне навчання або перенавчання), спеціальну педагогічну роботу з психотерапевтичною спрямованістю, проводиться із хворими та їхніми родичами.

Соціальна реабілітація – повторне звикання людини до соціальних умов, суспільства, праці після закінчення війни.

Варто зазначити, соціальна реабілітація передбачає мультифакторний та комплексний підходи, що забезпечують відновлення та сприяння психологічного здоров'я особистості і можливість почувати психологічне здоров'я. Соціальна реабілітація ґрунтується на різних варіантах інтервенцій з урахуванням характеру отриманої травми, природи особистості, значущого оточення, життєвої історії, наявного потенціалу та намірів.

Виокремлюють три етапи реабілітації особистості після тривалої травматизації: підготовчий, базисний і профілактичний (підтримувальний).

Перший етап – підготовчий етап. На цьому етапі найважливішим є спільна розробка технологій стосовно подальшої співпраці із психічно травмованою особистістю та розуміння того, як саме подолати недостатню мотивацію щодо власного психічного здоров'я, спільно шукати нові ефективні мотиватори, у співпраці з фахівцями виявити та активізувати мертві зони уваги стосовно можливостей досягнення психологічного благополуччя; розробити технології переструктуризації травматичних спогадів і вражень, виробити нове ставлення до них як до ресурсу.

Другий етап – базисний етап. Основною ідеєю цього етапу є створення технології для покращення особистісного здоров'я шляхом відновлення здатності до життєтворення, що містить готовність особистості до самотрансформацій, здатність до конструктивного реагування на несподіванки, виявлення бажання поліпшити способи самореалізації та бути відкритою особою до нових контактів. Пропонована технологія складається із:

1) технології відновлення творчого проєктування власного майбутнього за допомогою зважених і відповідальних життєвих виборів;

2) технології апробації оновленого життєвого проєкту за допомогою актуальних і оперативних життєвих завдань;

3) технології успішної реалізації поставлених завдань за допомогою все більш успішного переприсосування до мирного життя, компетентного практикування.

Третій етап – це профілактичний етап (підтримувальний). На цьому етапі в першу чергу надаються переваги розробці технології самопідтримки, самозбереження, самовідновлення.

Для підвищення ефективної соціальної реабілітації особистості всі технології трактуються у тривекторному персонально-просторово-часовому просторі, тобто під час розробки враховується "персональний, просторовий і часовий вектори життєконструювання у взаємопосилувальному впливі" (Самойленко та ін., 2018). У реаліях нашого часу перед фахівцями соціальної роботи, соціальними реабілітологами, психологами постає унікальне за складністю і значущістю завдання, оскільки практики соціальної реабілітації для такої соціальної групи, як сім'ї військовослужбовців в умовах війни, досі спеціально не розроблялися. Для успішної соціальної реабілітації людини дуже бажаним є інтенсивне заохочення її родичів, членів сім'ї до комплексних реабілітаційних заходів. Передумовою допомоги постраждалим під час війни та розвитку у створенні, відновленні, збереженні довірливих, емпатичних стосунків близьких людей важливим буде використання природного потенціалу сім'ї під час реабілітації фахівцями.

З огляду на вищеозначений теоретичний аналіз соціальної реабілітації осіб і відповідно до заявленої у статті мети, актуалізуємо реалії соціальної реабілітації сімей військовослужбовців, що передусім містить практики на підвищення толерантності і практики сімейної взаємодії, які спрямовані на оптимізацію повсякденного сімейного життя військовослужбовців, внутрішньо та зовнішньо переміщених осіб, інших психотравмованих осіб. Практиками соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в умовах сучасних реалій доцільно вважати такі:

- навчання прийомам і методам саморегуляції, самовиховання, самонавчання військовослужбовців та членів їхніх родин;

- зниження впливів негативних психічних станів за наявних умов життєдіяльності;

- формування позитивних мотивацій, активних соціальних настанов на життя та професію.

Усім, хто входить до близького оточення сімей військовослужбовців, постраждалих від травматичних подій, слід пам'ятати таке (Тохтамиш, 2014):

- для людини, яка пережила ненормальні катастрофічні події є нормальним (дистресові емоції) проявляти будь-які стресові реакції;

- помилкою є прохання забути, не думати, переналаштуватися від багаторазового повторення одних і тих самих жахливих історій, для людини це нормально, і навіть корисно;

- неприпустимо відмовляти постраждалій людині в зустрічах, розмовах, посилаючись на власну зайнятість.

Зазначимо, живильним середовищем, яке дозволяє постраждалій людині поступово відтанути, довіритися, повірити в самого себе, є відкритість, терпіння, безумовне прийняття з боку значимих близьких та родичів. Якщо у військовослужбовця ще немає власної сім'ї, а стосунки з родичами, батьками, друзями далекі від ідеальних, важливо долучати його до груп волонтерів, груп ветеранів, груп взаємопідтримки, стимулювати спілкування з однодумцями у соціальних мережах. Організаторам груп важливо дотримуватися балансу між близькістю і дистанціюванням, між надмірною вірою людини в можливість самопомогти та пасивністю, інфантильним очікуванням, що хтось все вирішить і владнає.

Соціальну реабілітацію сімей військовослужбовців доцільно визначити як мультифакторний, комплексний процес відновлення і підтримки психологічного здоров'я кожного члена сім'ї, здатність відчувати психологічне та соціальне благополуччя, що передбачає варіативність

інтервенцій з урахуванням як характеру отриманої травми, так і природи особистості, її життєвої історії, значущого оточення, наявного потенціалу, намірів.

Залежно від характеру психічної травми та її наслідків, багатьом сім'ям військовослужбовців може бути потрібна підтримка та соціальна реабілітація. Слід усвідомлювати, що один із членів сім'ї, який переживає сильний стрес чи психологічну травму, впливає на цілу сім'ю. Необхідно зважати на вплив травматичної події на всіх членів родини, за необхідності оцінити цей вплив і розглянути питання про надання відповідної підтримки – психологічної освіти, відвідування груп самопомоги та груп підтримки, сімейної психотерапії. Потрібно звернути увагу і на ту обставину, що травматична подія може охопити всю сім'ю, і для психічного одужання, особливо після травми, "важливу роль відіграє практична та соціальна підтримка" (Єпіфанов, 2020).

Для ефективної соціальної реабілітації у процесі роботи із сім'ями військовослужбовців доцільним є застосування таких видів діяльності:

- **соціальна освіта.** Використовується у випадку недостатньої інформованості сім'ї щодо здорового способу життя, схильності до зловживання алкоголем чи наркотичними речовинами тощо;
- **розвиток самостійного життя.** Застосовується у випадку, коли один із членів сім'ї не може в повному обсязі самостійно обслуговувати себе та вести нормальний спосіб життя без сторонньої допомоги;
- **забезпечення безпечним житлом.** За відсутності надійного, безпечного, постійного місця проживання, що необхідно для досягнення мети соціальної реабілітації, має надаватися соціальна допомога;
- **тренінг сімейних взаємовідносин.** Проводиться у разі відсутності достатньої підтримки з боку членів родини, їхнього розуміння сутності психологічної травми, особливості лікування. Розвиток соціальних навичок застосовується для членів родини, що недостатньо соціально активні (не беруть участь у соціальному житті);
- **професійна реабілітація.** Спрямована на можливість кожного члена сім'ї реалізувати власні професійні навички;
- **індивідуальна персоніфікована програма надання члену сім'ї комплексної соціально-психологічної та психіатричної допомоги.** Розробляється у тому випадку, коли член сім'ї усвідомлює, що не здатний самостійно ідентифікувати свої труднощі та дотримуватися рекомендацій з амбулаторного лікування та перерахованих методів (Герасименко, Скрипніков, & Ісаков, 2023).

Для дієвої соціальної реабілітації сімей військовослужбовців оптимальним є залучення мультидисциплінарної бригади (команди). Кінцевою метою соціальної реабілітації є подолання дистресу на основі пасивної соціальної позиції і перехід від деструктивних форм поведінки до конструктивних форм поведінки та відновлення самостійної й активної життєвої позиції. В ідеалі ж профілактичні заходи мають здійснюватися до виникнення стресової ситуації, їх можна реалізувати у вигляді соціальної освіти, тренінгів стресостійкості, участі в групах взаємної соціальної та психологічної підтримки. Існуючі ініціативи соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в Україні реалізуються державними установами, неприбутковими та благодійними організаціями. Ці ініціативи спрямовані на підтримку та допомогу сім'ям військових, які стикаються з труднощами, пов'язаними з умовами війни. Аналіз цих ініціатив виявляє як сильні характеристики, так і сегменти для вдосконалення. У воєнний час сім'ї військовослужбовців стикаються з унікальними викликами, які потребують особливої уваги та підтримки.

Соціальна реабілітація відіграє вирішальну роль у допомозі родинам, щоб подолати труднощі, з якими вони стикаються на багатьох рівнях (Горбунова, 2016). Проблеми містять емоційну травму, фінансову нестабільність, соціальну ізоляцію та напругу в сімейних стосунках. Кожен із цих факторів може мати глибокий вплив на благополуччя сімей і мати тривалий вплив на їхнє життя. Соціальна реабілітація відіграє важливу роль у підтримці сімей військовослужбовців під час та після війни. І пропонує комплексний підхід до задоволення їхніх фізичних, психологічних і соціальних потреб. Впроваджуючи ефективні програми соціальної реабілітації, можна полегшити труднощі, з якими стикаються родини військовослужбовців, сприяти їхньому благополуччю та сприяти реінтеграції в суспільство (Кузьмінський, & Лукашов, 2010). Доцільно розглянути існуючі ініціативи соціальної реабілітації сімей військовослужбовців.

Державні установи. Значну роль у реалізації ініціатив соціальної реабілітації сімей військовослужбовців відіграють державні інституції. Вони часто виділяють ресурси, створюють політику та встановлюють програми для задоволення унікальних потреб сімей. Наприклад, Міністерство у справах ветеранів України зосереджено на комплексній підтримці ветеранів та їхніх сімей, включаючи соціальні, медичні та психологічні реабілітаційні послуги. Центри у справах ветеранів, створені по всій країні, пропонують різноманітні програми реабілітації та забезпечують доступ до пільг. Однак існують певні обмеження в ініціативах державних установ. Такі проблеми, як бюрократія, відсутність координації між різними відомствами та недостатнє фінансування, можуть перешкоджати ефективності їхніх зусиль. Крім того, може існувати розрив між впровадженням політики та фактичним наданням послуг, що призводить до нерівності та нерівномірного доступу до програм соціальної реабілітації сімей військовослужбовців у різних регіонах.

Некомерційні організації. Ветеранські товариства та групи підтримки активно сприяють ініціативам соціальної реабілітації сімей військовослужбовців. Ці організації надають такі послуги, як консультування, психосоціальна підтримка, професійне навчання та фінансова допомога. Наприклад, такі організації, як Українська асоціація ветеранів АТО та Всеукраїнська громадська організація "Об'єднання "Нескорений"", працюють над підтримкою родин військовослужбовців у їхній соціальній реабілітації. Однак потенціал неприбуткових організацій може бути обмеженим через обмеження ресурсів, насамперед фінансових і людських. Джерела фінансування часто невизначені та залежать від пожертв, грантів або волонтерів, що може обмежити масштабованість і сталість програм. Крім того, координація між різними некомерційними організаціями має вирішальне значення, тому необхідно уникнути дублювання зусиль, щоб забезпечити ефективне використання ресурсів.

Благодійні організації. Важливу роль у підтримці соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в Україні відіграють благодійні організації, які збирають пожертви від приватних осіб, корпорацій і міжнародних партнерів, щоб надати допомогу в різних формах, включаючи матеріальну допомогу, медичну підтримку та освітні можливості. Такі організації, як Товариство Червоного Хреста України та релігійні благодійні організації, активно сприяють добробуту сімей військових. Ініціативи благодійних організацій забезпечують необхідну негайну підтримку і зазвичай зосереджені на короткостроковій допомозі, а не на довгостроковій реабілітації. Завдання полягає в переході від екстреної допомоги до постійної підтримки, вирішуючи

складні потреби сімей військовослужбовців, що постійно змінюються, після безпосередньої кризи.

Співпраця та координація між державними установами, некомерційними та благодійними організаціями має вирішальний характер для успішних ініціатив соціальної реабілітації сімей військовослужбовців. Синергія між цими організаціями посилює загальний вплив їхніх заходів. Дієві механізми координації, збільшення фінансування та зміцнення партнерства усувають наявні прогалини та забезпечують комплексну підтримку сімей військових.

Існуючі ініціативи щодо соціальної реабілітації сімей військовослужбовців в Україні, які реалізують державні інституції, неприбуткові організації та благодійні організації, є демонстрацією колективних зусиль для вирішення проблем, з якими стикаються ці родини. Хоча кожен сектор має сильні сторони та значний внесок, сфери для покращення містять краху координацію, збільшення фінансування та більш комплексний підхід до довгострокової реабілітації. Постійна співпраця та інновації важливі для надання ефективною та сталою підтримки сім'ям військовослужбовців на шляху їхньої соціальної реабілітації (Кузьмінський, & Лукашов, 2010).

Дискусія і висновки

Реалії сьогодення вказують на напруженість і тривожність ситуації, викликані військовою агресією росії проти України. Серед соціальних груп населення особливо не захищеними залишаються військовослужбовці та їхні сім'ї. Відповідно, соціальна реабілітація військовослужбовців та членів їхніх сімей є можливістю вирішувати деякі питання їхньої життєвої і професійної соціалізації. Соціальна реабілітація відіграє ключову роль у підтримці сімей військовослужбовців під час та після війни і пропонує комплексний підхід, який відповідає їхнім фізичним, психологічним і соціальним потребам. Впровадження ефективних програм соціальної реабілітації полегшує труднощі, з якими стикаються родини військовослужбовців, сприяє їхньому добробуту та реінтеграції в суспільство.

Соціальна реабілітація сімей військовослужбовців в умовах сучасних реалій потребує дієвих практичних інструментів щодо успішної інтеграції означеної соці-

альної групи в соціум. Перспективами подальших досліджень доцільно вважати моніторинг та аналіз існуючих програм державних та неурядових організацій щодо соціальної реабілітації сімей військовослужбовців.

Список використаних джерел

- Герасименко, Л.О., Скрипніков, А.М., & Ісаков, Р.І. (2023). *Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад*. ВСВ "Медицина".
- Горбунова, В.В. (2016). *Сприяння соціального оточення відновленню та зростанню особистості при посттравматичних станах та розладах*. Наука і освіта.
- Сніфанов, В. (2020). *Основи реабілітації*. СПО–Геотар-Медіа.
- Кияницья, З.П., & Петрочко Ж.В. (2017). *Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми. Сучасні орієнтири та ключові технології*. Обнова Компані.
- Кузьмінський, В.О., & Лукашов, С.С. (2010). *Сімейно-орієнтована соціальна робота*. Молодь.
- Самойленко, В., Яковенко, Н., Петряшев, І. та ін. (2018). *Медична і соціальна реабілітація*. Медицина.
- Сапункова, С., Піц, Л., Гутницька, А. та ін. (2018). *Медична та соціальна реабілітація*. Медицина.
- Тохтамиш, О.М. (2014). *Реабілітаційна психологія*. ТОВ Віндрук.
- Чуйко, О.В., Кунцевська, А.В., Тохтамиш, О.М. та ін. (2021). *Сучасні теорія та практика соціальної реабілітації*. ВПЦ "Київський університет".

References

- Chuyko, O.V., Kuntsevska, A.V., Tokhtamysh, O.M. et al. (2021). *Modern theory and practice of social rehabilitation*. PPC "Kyiv University" [in Ukrainian].
- Epifanov, V. (2020). *Basics of rehabilitation*. SPO-Geotar-Media [in Ukrainian].
- Gerasimenko, L.O., Skrypnikov, A.M., & Isakov, R.I. (2023). *Reaction to severe stress and adaptation disorders. Post-traumatic stress disorder*. Medical University "Medicine" [in Ukrainian].
- Gorbunova, V.V. (2016). *Promotion of the social environment to the recovery and growth of the individual in post-traumatic conditions and disorders*. Science and education [in Ukrainian].
- Kiyanytsia, Z.P., & Petrochko, Zh.V. (2017). *Social work with vulnerable families and children. Modern landmarks and key technologies*. Renewal of the Company [in Ukrainian].
- Kuzminsky, V.O., & Lukashov, S.S. (2010). *Family-oriented social work*. Young [in Ukrainian].
- Samoilenko, V., Yakovenko, N., Petryashev, I. et al. (2018). *Medical and social rehabilitation*. Medicine [in Ukrainian].
- Sapunkova, S., Pitz, L., Gutnitska, A. et al. (2018). *Medical and social rehabilitation*. Medicine [in Ukrainian].
- Tokhtamysh, O.M. (2014). *Rehabilitation psychology. Educational and methodological manual*. LLC Windruk [in Ukrainian].

Отримано редакцію журналу / Received: 16.01.24

Прорецензовано / Revised: 06.02.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.02.24

Kateryna AKSONOVA, PhD Student
ORCID ID: 0009-0009-3845-3009
e-mail: aksonovakaterina@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REALITIES AND PROSPECTS OF SOCIAL REHABILITATION OF THE FAMILIES OF MILITARY PERSONNEL IN THE CONDITIONS OF WAR

Background. In today's conditions, professional assistance aimed at restoring the mental, social well-being and economic stability of the citizens of Ukraine is of great importance. Among a number of social practices that are in demand and actualized in the conditions of modern challenges, the leading place belongs to social rehabilitation work. The realities and prospects of social rehabilitation in modern Ukrainian society are considered. The importance of social rehabilitation as a means of solving the needs of military personnel's families and alleviating the difficulties they face at many levels is explored.

Methods. In the research process, methods of theoretical analysis of scientific publications, comparative analysis of regulatory documents, methods of cognitive-behavioral therapy, relaxation training and stress management were applied. Social transformations, the impact of changes and upheavals in wartime conditions are analyzed. Challenges to Ukrainian society caused by Russia's military aggression against Ukraine are singled out, including financial instability, emotional trauma, social isolation and tension in family relationships. The role of social rehabilitation in providing a comprehensive approach to support of military personnel's families, taking into account their physical, psychological and social well-being, is indicated.

Results. The structural components of social rehabilitation of military personnel's families were determined, the approaches of foreign and Ukrainian researchers and practitioners to the disclosure of this problem were analyzed. Modern social rehabilitation initiatives implemented by state institutions, nonprofit and charitable organizations are highlighted.

Conclusions. Prospects for improving social rehabilitation programs, which advocate expanding access to mental health services, improving financial support systems, expanding educational opportunities for children, and improving employment assistance for spouses, are considered. The problems of social rehabilitation of military personnel's families, which in the conditions of the full-scale invasion of Russia into Ukraine are separated into the theory and practice of social rehabilitation, are updated. Ways of providing the necessary support to the families of the military personnel, which will allow them to overcome the difficulties of the war and rebuild their lives, are proposed.

Keywords: distress, psychological trauma, readaptation, resocialization, social rehabilitation, social work.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результату.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПРОТИБОРСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ

Одержати сотні перемог у бою – це не межа мистецтва.

Підкорити супротивника без бою – ось це вінець мистецтва.

Сунь Цзі

Вступ. Інформаційна сфера, яка є системотворчим чинником життя суспільства, активно впливає на стан політичного, економічного, оборонного та інших складових безпеки держави. Інформаційно-психологічне протиборство (ІПП) зародилося в глибокій давнині. Воно виникло одночасно з появою збройного протиборства як складової збройної боротьби у вигляді знищення сил і засобів збройної боротьби противника та психологічного засобу послаблення бойової потужності супротивника й підняття бойового духу своїх військ. Національна безпека України суттєво залежить від стану інформаційно-психологічного протиборства, а разом з технічним прогресом ця залежність зростає.

Методи. Використано теоретичний аналіз наукових публікацій з визначеної проблематики; порівняльний аналіз нормативно-правових документів з питань інформаційно-психологічного протиборства; узагальнення та синтез.

Результати. Розглянуто зміст, роль і значення інформаційно-психологічного протиборства у контексті сучасних форм і методів інформаційної боротьби в умовах війни. Визначено сутність інформаційно-психологічного протиборства як системи інформаційних і психологічних впливів на інформаційні ресурси противника, свідомість і почуття його військовослужбовців і населення, а також комплекс заходів щодо захисту власних інформаційних і психологічних ресурсів. Визначено та проаналізовано складові, завдання, принципи та функції інформаційного протиборства. Розкрито тенденції інформаційно-психологічного протиборства в умовах війни та проаналізовано його направленість на оперативному і тактичному рівні в повсякденній діяльності у ході підготовки і ведення бойових дій. Визначено проблемні питання інформаційно-психологічного протиборства в сучасних умовах і досліджено їхні особливості в контексті загроз національній безпеці України.

Висновки. Представлені сучасні погляди на суть, форми і способи ведення інформаційно-психологічного протиборства провідних світових держав, що є лідерами в цій царині, можуть бути використані для розвитку необхідної вітчизняної методологічної бази та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, а в подальшому і обґрунтованих нормативних правових актів по організації і веденню інформаційно-психологічного протиборства в умовах війни.

Ключові слова: інформаційно-психологічне протиборство, інформаційно-психологічний вплив, інформаційна зброя, інформаційно-психологічна дія, дезінформація, маніпуляція, чутки, фейки.

Вступ

Розгляд стану інформаційної безпеки України, інформаційно-психологічного протиборства в умовах війни показує, що їхній рівень не повною мірою відповідає потребам суспільства і держави. Поява і активізація загроз в інформаційній сфері, передусім загроз від ведення інформаційних війн, суттєво підвищує роль і значення інформаційної безпеки в системі національної безпеки України й обумовлює розширення її змісту. Дослідники виділяють такі сфери інформаційно-психологічного протиборства: світоглядна, політична, дипломатична, воєнна, науково-технологічна, соціальна та гуманітарна, ідеологічна, екологічна. Інформаційна війна може бути спрямована проти трьох елементів: комп'ютер; програмне забезпечення; людина (Чудінова, Грицюк, 2011). Разом з тим, не можна заперечувати й того факту, що однією з головних цілей та завдань інформаційно-психологічного протиборства є пригнічення в людині морального творчого початку, зміни її світогляду.

Проблема ІПП у сучасних умовах у прямій постановці і комплексно до сьогодні по суті не досліджувалась і не виділялася як самостійний напрям наукового аналізу та пріоритетне завдання соціальної практики.

Огляд літератури. Важливі аспекти предметної області та понятійного апарату ІПП і основних напрямів її дослідження розглядалися в роботах Я. Жаркова, Л. Компанцевої, В. Остроухова В. Петрика, Г. Почепцова, М. Присяжнюка, Є. Скулиша та П. Лайнбарджера, А. Манойло, А. Рукшина та ін. Проведені цими вченими дослідження стали важливим теоретичним підґрунтям вивчення проблем розуміння суті та змісту ІПП. Дотепер склалося досить повне уявлення про зміст інформаційного проти-

борства, складовими якого є інформаційне забезпечення, інформаційна протидія та інформаційний захист, а також про способи і форми його ведення.

В основі теоретичних підходів спеціалістів в галузі інформаційного протиборства лежать погляди відомого давньокитайського воєнного діяча Сунь-Цзі. Він перший узагальнив досвід інформаційного впливу на супротивника. Історичне походження поняття інформаційної війни є перекладом з англійської мови терміна "information and psychological warfare" і може звучати, і як "інформаційне протиборство", і як "інформаційна і психологічна війна", залежно від контексту конкретного офіційного документа або наукової публікації (Горбулін, 2017).

Інформаційна війна проти України спрямована не лише на розхитування ситуації всередині держави, а і на створення негативного іміджу України у світі (Магда, 2014). Зусилля агресора спрямовані на знищення єдності партнерів України в протистоянні "гібридній" агресії, дестабілізації ситуації у Європі, зокрема, відвернення уваги від українського питання діями в Сирії, а також на пошук нових механізмів впливу задля відтворення Російської імперії. У цьому контексті потрібні об'єднані зусилля всього цивілізованого світу, водночас із розробкою комплексної системи протидії "гібридній" агресії.

У роботі Г. Почепцова представлено визначення інформаційної війни як такої, що має наступальні й оборонні складові, розпочинається з цільового проектування і розробки своєї "Архітектури командування, управління, комунікацій, комп'ютерів і розвідки", що забезпечує особам, які приймають рішення, відчутну інформаційну перевагу у всіляких конфліктах" (Почепцов, 2000). У цьому сенсі також використовується термін "психологічна війна" –

психологічна дія на цивільне населення і (чи) військовослужбовців іншої держави з метою досягнення політичних або суто військових цілей. При цьому об'єктами дії є як масова, так й індивідуальна свідомість.

З точки зору розвитку теоретичних основ інформаційно-психологічного протиборства, актуальним на теперішній час є взяття на озброєння фахівцями в сфері ІПП наукової праці "Психологічна війна" американського дослідника П. Лайнбарджера, що був під час Другої світової війни співробітником Управління військової інформації США і брав участь в організації американської пропаганди серед військ і населення супротивника на європейському і тихоокеанському театрах військових дій (Франція, Німеччина й Польща обговорили..., 2024). У цій праці він розкрив особливості ІПП різних учасників Другої світової війни. Видається важливою наведена в книзі Лайнбарджером система знань, необхідних військовим фахівцям у сфері ІПП. До цієї системи він додав:

- знання сучасної політики і військового мистецтва;
- професійне знання ЗМІ;
- знання звичаїв, мови, традицій населення регіону країни інформаційно-психологічної дії;
- розуміння психології, соціології, антропології, історії.

Інформаційно-психологічна війна стала визнаним видом військового мистецтва. Висновок про те, що інформаційно-психологічна зброя ніколи не буде вилучена з арсеналу війни, представляється очевидним, підтвердженим усією історією військової практики людства.

Пропаганда та дезінформація є серйозною загрозою для національної безпеки України, тому органи державної влади вживають заходів для протидії цим явищам. Зокрема, Рада національної безпеки і оборони України 11 березня 2021 р. прийняла рішення про створення Центру протидії дезінформації, це рішення 19 березня 2021 р. увів у дію Президент (Про рішення Ради національної безпеки і оборони України..., 2021).

Як впливає з рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р. "Про Стратегію інформаційної безпеки", удосконалення інформаційної безпеки є одним із пріоритетів у розбудові глобального інформаційного суспільства (Про рішення Ради національної безпеки і оборони України..., 2021).

Проте, незважаючи на це, науково-методологічний аспект теорії інформаційного протиборства і, зокрема ІПП як його виду, вітчизняними ученими не розроблена.

Мета та завдання. Мета дослідження полягає в теоретичному визначенні, обґрунтуванні та розкритті сутності феномена інформаційно-психологічного протиборства в умовах війни, а також у напрацюванні конкретних пропозицій щодо його вдосконалення. Досягнення мети здійснюється шляхом вирішення таких завдань:

- розкрити генезис теоретико-прикладного осмислення проблематики ІПП в умовах війни, проаналізувати сучасні військово-аналітичні публікації з означеного питання;
- виявити сутність основних категорій ІПП в умовах війни, які характеризують понятійно-категоріальний апарат дослідження;
- визначити методологію дослідження;
- визначити місце ІПП у системі заходів протидії загрозам національній безпеці України;
- окреслити основні проблемні питання ІПП в умовах війни та напрацювати конкретні пропозиції щодо їх подолання.

Методи

Використано теоретичний аналіз наукових публікацій з досліджуваної проблематики; порівняльний аналіз нормативно-правових документів з питань інформаційно-психологічного протиборства; узагальнення та синтез.

Результати

Дослідження тенденцій розвитку інформаційно-психологічного протиборства показало, що під час ІПП головними об'єктами дії і захисту є психіка особового складу збройних сил і населення супротивних сторін, а також системи формування громадської думки та ухвалення рішень (Малахов, 2023). У ширшому сенсі до об'єктів ІПП належать військово-політичне керівництво, система життєзабезпечення, інфраструктура, населення і збройні сили. Елементи системи представляють єдиний інтегрований кіберпростір сукупності інформаційних мереж.

Основною його *метою* є зміна правлячого режиму країни-супротивника (через руйнування органів держави): за допомогою масованої дії на військово-політичне керівництво супротивника досягти, як мінімум, збільшення часу на ухвалення управлінських рішень і збільшення циклу бойового управління; за допомогою дії на суспільну свідомість населення – управляти людьми, змусивши населення країни-жертви підтримувати агресора, діючи всупереч своїм інтересам, не задіюючи наявні соціально-психологічні захисні механізми. Усвідомлення механізмів ухвалення масових рішень і облік того, що чим вище рівень рефлексій у людини, тим більше вона схильна до дії, яка зазвичай веде до успіхів у роботі сил спецоперацій.

Цілі ІПП досягаються рішенням таких *завдань*:

- підміна у громадян традиційних моральних цінностей і орієнтирів, створення атмосфери бездуховності, руйнування національних духовно-моральних традицій і культивування негативного ставлення до культурної спадщини супротивника – "перш ніж ракети полетять на об'єкт агресії, у верстви народу має бути зламаний світоглядний, ідеологічний стержень";
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади і управління в цілях утруднення ухвалення важливих рішень;
- дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління;
- маніпулювання суспільною свідомістю і політичною орієнтацією соціальних груп населення країни по здійсненню так званих "демократичних перетворень" в інтересах створення обстановки політичної напруженості і хаосу;
- дезорганізація системи державного управління, створення перешкод функціонуванню державних інститутів;
- дестабілізація політичних стосунків між партіями, об'єднаннями в цілях провокації конфліктів, нагнітання атмосфери недовіри органам державного управління;
- загострення політичної боротьби, провокація репресій проти опозиції – мережі неурядових організацій (т. зв. демократичних сил) і окремих "незалежних" активістів;
- провокація соціальних, політичних, національних і релігійних зіткнень;
- мобілізація протестних настроїв та ініціація страйків, масових безладів й інших акцій економічного протесту;
- підірвання міжнародного авторитету держави, його співпраці з іншими країнами;
- нанесення збитку життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах.

Під час планування і практичної реалізації заходів ІПП варто керуватися такими *принципами*:

1) безперервність і гнучкість інформаційно-психологічної дії – воно не має слабшати, а тим більше припинятися ні на хвилину; здійснюватися в будь-яких умовах, у тому числі під час найраповіших і непередбачуваних змін обстановки;

2) оперативність і гнучкість заходів ІПП, що проводяться, чого неможливо досягти при недостатньому знанні суспільно-політичної обстановки і нездатності до постійного утримання стратегічної ініціативи в інформаційному протиборстві;

3) наступальність, агресивність та ініціативність – максимально оперативне доведення тенденційної і переконливо гучної інформації об'єктам інформаційно-психологічної дії, прогноз і попередження дій у відповідь супротивника;

4) конкретність – координування дій, підпорядкування їх єдиному сценарію, виконанню певних військово-політичних завдань, досягнення повної узгодженості всіх ланок військово-політичного і інформаційно-психологічного механізму;

5) ідейно-політична спрямованість – повне підпорядкування всієї інформаційної кампанії своїм політичним та ідеологічним цілям.

Вивчаючи інформаційні стратегії в протиборстві суспільств різного типу, американський письменник Роберт Грін, автор публіцистичних книг (напр., "48 законів влади") присвячена аналізу специфіки влади, виробленню стратегічного мислення), пише: "Впливайте на людей так, щоб вони робили ті висновки, які бажані для вас, вважаючи при цьому, що додумалися до того, що вони шукають самостійно" (Грін, 2017).

ІПП здійснюють командири, штаби, відповідні органи управління. Особлива роль у цьому належить службі захисту державної таємниці, органам військової контррозвідки. Органи психологічної підтримки здійснюють інформаційну та психологічну роботу, беруть участь спільно з медичною службою в захисті особового складу від інформаційно-психологічного впливу противника і психологічної реабілітації військовослужбовців (Малахов, 2023).

В умовах війни слід визначити такі тенденції сучасного ІПП:

1. Перенесення агресії з військово-географічного простору в інформаційно-психологічне поле США та європейських держав. Наприклад, американський журналіст Такер Карлсон опублікував з президентом росії Путіним інтерв'ю. У розмові глава Кремля видав брехливі тези про війну з Україною, історію та українців. Таким чином, він намагався поширювати свою ІПСО іноземному суспільству.

У Білому домі прокоментували інтерв'ю Такер Карлсона з Путіним. Координатор Ради національної безпеки Білого дому Джон Кірбі заявив, що це була не потрібна розмова, тому лідер РФ вже показав свою жорстокість і про нього відомо все. Карлсон після інтерв'ю з Путіним потрапив до бази "Миротворець". Причиною для його включення стала участь в інформаційній війні проти України (Гірник, 2024).

2. Намагання змінити політичний режим в Україні. Інформаційні атаки з соціальних мереж "Фейсбук" і "Твіттер" за допомогою розсилки повідомлень про мітинги, що намічаються, і протестні акції на електронну пошту та мобільні телефони користувачів дозволяє збирати критичну масу людей у потрібний час і в потрібному місці. Москва готує спецоперацію з дестабілізації ситуації в Україні, прагне посягти розкол в українському суспільстві,

створивши хаос усередині країни. План має кодову назву "Майдан-3". Пропагандистська операція росіян вже стала їм у десятки мільйонів доларів. Загальний бюджет "Майдану-3" сягнув 1,5 млрд дол., а для її ведення в мережі "Телеграм" пішло 250 млн дол. Цим займаються підрозділи, створені в усіх російських спецслужбах, зокрема в Головному управлінні Генштабу ЗС РФ та Федеральній службі безпеки, а також при Міноборони РФ та адміністрації Путіна. Наприклад, за проєкт осінньо-зимової дестабілізації в Україні відповідає перший заступник адміністрації Путіна Сергій Кірієнко. Також у Кремлі задумали змістити акценти із зовнішньої загрози на внутрішні суперечності в Україні. За це відповідає заступник голови уряду РФ Владислав Сурков, який раніше був ідеологом так званого проєкту "Новоросія" (Бровко, & М'ясищев, 2023).

3. Соціальні мережі є інструментом, що використовується в інтересах активізації протестних настроїв, координації дій протестуючих, інформування міжнародної громадськості про події, що відбуваються. Спілкування в мережах "Твіттер" або "Фейсбук" створює у людей почуття причетності, а викладання фотографій або відеороликів забезпечує ефект присутності.

4. Різне зростання ролі телевізійних каналів у впливі на свідомість громадян своєї держави, світової громадськості. Змонтовані і відретушовані у спецлабораторіях репортажі з "місця подій" про злочини ЗС України, незліченних жертв серед мирного населення, сприяли подальшій дестабілізації обстановки на Донбасі. Формувалася відповідна світова громадська думка в цілях обґрунтування СВО, виправдання військової повномасштабної агресії проти України.

5. В інтересах рішення завдань інформаційно-психологічного протиборства *основними способами маніпулювання інформацією*, що використовуються ЗМІ, є:

- відверта брехня в цілях дезінформації населення своєї країни і зарубіжної громадськості;
- приховання критично важливої інформації;
- занурення цінної інформації в масив інформаційного сміття;
- спрощення, твердження і повторення (навіювання);
- підміна термінології: застосування понять і термінів, сенс яких не ясний або зазнав якісних змін, що утруднює формування реальної картини події;
- введення табу на певні види інформації і розділи новин;
- пізнання образу: відомі політичні діячі, представники шоу-бізнесу можуть брати участь у замовлених політичних акціях, роблячи тим самим певний вплив на світогляд їхніх прихильників;
- подання негативної інформації, яка краще сприймається аудиторією порівняно з позитивними новинами. Важливе значення має і спосіб передання матеріалів в ефір.

Передача телевізійної "картинки" з місця подій з декількох камер дозволяє формувати враження повноти відображення подій, що розгортаються, створюючи ефект особливої достовірності репортажу: те, що відбувається майже не коментується, відсутні узагальнення, переважає детальний звіт про те, що відбувається в зоні видимості телекамер.

6. Залежно від конкретних завдань дії на супротивника і національної специфіки країни пріоритетним об'єктом агресії стає та або інша сфера громадського життя. Інтенсивність і тривалість дії обумовлені культурним, історичним, духовним рівнем розвитку населення, а також

економічним потенціалом держави і можуть варіюватися від декількох тижнів до декількох років.

7. Безповоротність наслідків ІПП для країни-жертви. У результаті дії, спрямованої на ментальний простір нації, відбувається заміщення традиційних базових цінностей суспільства морально-психологічними установками агресора. Переможена нація втрачає здатність до самоідентифікації і поступово стає частиною чужої до неї цивілізації.

Можна стверджувати, що інформаційно-психологічна дія, здатна заподіяти збиток національним інтересам України, ґрунтуватиметься на: залежності нашої держави від імпорту інформаційних технологій, засобів інформатизації і захисту інформації; домінуванні провідних зарубіжних держав у світовому інформаційному просторі, монополізації ключових сегментів інформаційних ринків зарубіжними інформаційними структурами; недостатньому розвитку державної системи регулювання процесу впровадження і використання інформаційних технологій; недостатній ефективності інформаційного забезпечення державної політики; недосконалості системи забезпечення безпеки критично важливих об'єктів інформатизації; розвитку технологій маніпулювання інформацією (Осьодло, & Траверсе, 2023).

Таким чином, вказані вище тенденції сучасного ІПП у сучасних умовах і вивчення особливостей загроз національній безпеці України, зважаючи на відсутність методологічної бази, означають *проблемні питання ІПП*:

- виявлення самого факту агресії (латентної інформаційно-психологічної дії) у масштабах не лише особового складу Збройних Сил, але і в цілому щодо всього населення України, а також динаміки розвитку; відсутність серед основних індикаторів (показників) стану національної безпеки такого інтегрованого критерію, як морально-психологічний стан громадян країни (об'єктивно відбиває рівень підтримки громадянами державної політики діючої влади), і показників його оцінювання (рівень деструктивної зовнішньої і внутрішньої інформаційно-психологічної, релігійної і національно-етнічної дії на громадян України);

- міра активності опозиційних груп і об'єднань;
- доля населення, що підтримує опозиційні рухи;
- прихильність національним і культурно-історичним традиціям;
- міра соціальної розрізненості суспільства тощо;
- відсутність єдиного для всієї системи сил забезпечення національної безпеки і державних інститутів (з урахуванням специфіки) механізму моніторингу ситуації, реагування (здійснення інформаційно-психологічного протиборства) і прогнозування тенденцій розвитку.

Мірило ж готовності до ІПП повною мірою залежить від досягнутого рівня економічного і науково-технічного розвитку держави. Слід зазначити, що в систематизованому вигляді матеріалу, який можна було б класифікувати як концепцію ведення інформаційно-психологічного протиборства, явно недостатньо. На сьогодні опубліковано багато спірних, різномірних і суперечливих тверджень і припущень. Для української військової науки й оборонного сектора економіки цей виклик часу не залишився без уваги. В Україні вже випробувані в ході заходів бойової й оперативної підготовки і прийняті на озброєння мобільного інформаційного центру (призначеного для технічного забезпечення інформаційної роботи Збройних сил в польових умовах) і мобільного радіотелевізійного центру ПРТЦ (призначеного для технічного супроводу інформаційного забезпечення Збройних сил у

сучасних умовах). Проте цих технічних розробок для вирішення завдань ефективного ІПП в інтересах забезпечення національної безпеки в сучасних умовах недостатньо – потрібно науково обґрунтований підхід до розвитку вітчизняної теорії і практики інформаційно-психологічного протиборства, для чого необхідно поставити і вирішити такі взаємопов'язані наукові завдання:

1. Визначити цілі, завдання, принципи, об'єкти і зміст ІПП, місце, роль і компетенції в ньому всіх державних інститутів держави, усіх суб'єктів забезпечення національної безпеки, їхню взаємодію, координацію дій, оцінювання ефективності їхньої діяльності.

2. Розробити основи методології оцінювання попередження, виявлення інформаційно-психологічної дії супротивника (основні показники) у мирний і воєнний час на основні об'єкти дії і нейтралізації.

3. Обґрунтувати необхідність виділення як одного з індикаторів (показників) стану національної безпеки морально-психологічного стану громадян країни, основних критеріїв і методики його оцінювання.

4. Обґрунтувати створення і розвитку системи інформаційно-психологічного протиборства з союзниками як інтегрованого компонента військово-технічної співпраці, спрямованої на підвищення оборонного потенціалу держави.

5. Розробити доктрину інформаційного протиборства. Розгляд питання про ІПП щодо повномасштабної агресії росії проти України дозволяє дійти важливих висновків.

Централізоване керівництво розробкою і проведенням стратегічних дезінформаційних та інформаційно-психологічних операцій з боку росії, формування психологічної готовності до неї у російського населення, особливо молоді, здійснював особисто Путін. Він використав пропаганду як прикриття своїх істинних інтересів щодо української держави, а також з метою нейтралізації партнерів, союзників України.

Аналіз ведення на сучасному етапі збройними силами розвинених, передових з економічної точки зору держав ІПП дозволяє виділити декілька основних тенденцій, які в найближче десятиліття визначатимуть його характер.

Сьогодні, за оцінками військових учених, військово-політичне керівництво (США, Росії, Китаю) вважає світовий інформаційний простір сферою своїх життєво важливих інтересів, контроль над яким дозволяє досягти глобального домінування. Використовуючи свою перевагу у сфері розробки, виробництва і застосування програмного забезпечення, засобів телекомунікації і зв'язку, вони прагнуть встановити контроль над міжнародною інформаційною інфраструктурою. Усвідомлюючи, що інформація і процеси, пов'язані з її збором, обробкою, зберіганням і розподілом, є основою сучасних військових дій, а панування в інформаційному просторі – запорукою успіху в реалізації перспективних завдань збройних сил, військове керівництво зазначених держав поставило завдання досягнення інформаційної переваги як пріоритетну на найближчі 20 років.

Проведення заходів щодо інформаційних дій на військово-політичне керівництво і громадську думку різних країн на світову спільноту в цілому не лише розцінюється сьогодні як складова комплексу заходів по підготовці до операцій, бойових дій, але і зводиться у статус їхнього основного змісту. Протиборчі сторони в сучасних умовах розглядаються не як деяка сукупність засобів поразки, а як потужні інформаційні системи, що забезпечують функціональну інтеграцію процесів розвідки, поразки і маневру.

Інформаційна дія містить спотворення фактів або передбачає нав'язування людині емоційного сприйняття, вигідного стороні, що впливає. Як основні об'єкти дії інформаційно-технічного протидіяння виступають мережеві зв'язки та інформаційно-обчислювальні мережі, що використовуються державними організаціями під час виконання своїх управлінських функцій; військова інформаційна інфраструктура, вирішальне завдання управління військами; інформаційні й управлінські структури транспортних і промислових підприємств; засоби масової інформації і насамперед електронні.

Спільну протидію російській дезінформації і ботам обговорили міністри закордонних справ Франції, Німеччини і Польщі. Вони підозрюють, що особливо активні спроби можливі перед європейськими виборами та під час Олімпійських ігор у Парижі. Російська федерація продовжує роботу пропагандистів на тимчасово окупованих територіях України. Загарбники формують систему "лекторів" для "переформатування мізків" населенню Луганської області. Також нагадаємо, що користувачі застосунку WhatsApp отримують маніпулятивні повідомлення, спрямовані на зрив мобілізації. Українці закликають не пускати близьких на війну. Україна залишається країною, яка найчастіше стає жертвою дезінформації та фейків, ідеться у другому звіті Європейської служби зовнішніх справ (Франція, Німеччина й Польща обговорили..., 2024). Росія переходить до активної фази інформаційної операції "Перун": За даними розвідки, у межах цієї операції ворог планує залучити іноземних журналістів, медіа-осіб та блогерів для виправдання агресії проти України та висвітлення ситуації довкола нашої держави з вигідних для Кремля позицій. Ця операція ворога спрямована на дестабілізацію політичної ситуації в Україні і країнах Заходу, а також на "створення умов для розв'язання завдань" так званої СВО.

Проведення ворожої інформ-операції відбувається також на ТОТ України та у більшості російських регіонів. До участі в операції залучаються підрозділи федеральної служби військ нацгвардії РФ та шпигуни російського ГРУ.

За вказівками пропагандистів, шпигуни росгвардії повинні виконувати такі завдання:

- дискредитувати українських та проукраїнських політиків Заходу, звинувативши їх у корупції і зраді інтересів України;
- виправдовувати російську агресію та висвітлювати ситуацію довкола України з прокремлівської позиції;
- поширювати в медіапросторі дезінформацію про начебто "нормалізацію життя" на ТОТ України завдяки російському керівництву;
- формувати в російському та європейському медіапросторах образ "українських нацистів" тощо.

Як наголосили в ГУР, вищевказані завдання ворог планує виконувати упродовж першої половини 2024 року, використовуючи як уже давно відомі, так і щойно вигадані фейкові нарративи: про начебто планування державного перевороту в Києві, звинувачення України у початку бойових дій на Донбасі, масовому вбивстві проросійських активістів в Одесі тощо. Піком активізації пропагандистських заходів визначено день так званих виборів президента РФ (DIU MDU, 2024).

Дискусія і висновки

Представлені сучасні погляди на суть, форми і способи ведення ІПП провідних світових держав, що є лідерами в цій сфері, можуть бути використані для розвитку необхідної вітчизняної методологічної бази і вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, а в подальшому і

обґрунтованих нормативних правових актів по організації і веденню ІПП в умовах війни. У зв'язку з цим особливе занепокоєння сьогодні викликає загроза нав'язування зовнішніх принципів устрою та життя українського суспільства, знищення національних духовних цінностей, зниження економічного та військового потенціалу держави шляхом впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість.

Україна завжди залишатиметься об'єктом для впливів у прагненні росії на світове лідерство. Підтвердженням цього є її спроби сформувати у широких колах світової громадськості негативний образ України. Періодично реанімується інформаційна підтримка дій сил сепаратизму на сході та півдні України з основним упором на вигадані проблеми дотримання прав людини. Робляться спроби дискредитувати військово-політичне керівництво держави, керівний склад ЗС України, органів влади. Розширюється антиурядова та антиармійська діяльність ряду неурядових організацій, що активно підтримуються рф.

Таким чином, ситуація, що складається навколо України та її Збройних сил, потребує вживання адекватних заходів протидії інформаційній експансії у всіх її проявах. Шляхи вирішення цих проблем, на нашу думку, полягають у таких основних напрямках, як:

- активна протидія впливу на свідомість населення з метою зміни національних ідеологічних установок;
- систематична діяльність з виявлення загроз в інформаційній сфері та їхніх джерел, структуризація цілей та завдань забезпечення інформаційної безпеки в галузі оборони, їх реалізація, формування інформаційної гігієни у населення;
- підвищення безпеки інформаційних та телекомунікаційних систем, а також систем та засобів інформатизації озброєння та військової техніки, систем управління військами та зброєю;
- розвиток вітчизняної технологічної та виробничої бази в галузі інформаційних технологій;
- удосконалення структури забезпечення інформаційної безпеки у сфері оборони;
- підготовка фахівців у галузі забезпечення інформаційної безпеки.

Таким чином, не перебільшуючи роль протидіяння в інформаційній сфері, очікується, що за належної реалізації органами виконавчої влади відповідних повноважень, можна вплинути на стан безпеки України в різних сферах, у тому числі й у військовій.

Сьогодні ще не пізно повернутися до ідеї про можливість підготовки спеціалістів з інформаційно-психологічної роботи. Тому в сучасних умовах для захисту держави необхідно готувати професіоналів не лише для збройної боротьби, але і для участі в інформаційно-психологічних та інших війнах нового покоління.

Розуміючи актуальність проблеми, що розглядається, хотілося б коротко сформулювати деякі напрями подальшого її дослідження. Передусім це – проведення додаткових досліджень щодо систематизації і ранжування інформаційних загроз, методики їх ранньої діагностики й алгоритму нейтралізації.

Не менш важливим напрямом подальших досліджень є опрацювання питань, пов'язаних з інформаційно-психологічними операціями в контексті детальнішого розгляду як кримінально-правового, так і психологічного компонентів. У сучасних умовах надзвичайно актуально, щоб наша держава не залишилася осторонь від сучасних інформаційних технологій і водночас зберегла свою унікальну самобутність, свої традиції, свій світогляд.

Список використаних джерел

- Горбулін, В.П. (2017). *Світова гібридна війна: український фронт*. НІСД. https://shron1.chtyvo.org.ua/Horbulin_Volodymyr/Svitova_hibrydna_viina_u_krainskyi_front.pdf
- Грін, Р. (2017). *48 законів влади*. Вид-во КСД.
- Бровко, Л., & М'ясищев, О. (2023, 28 листопада). *ГУР: На антиукраїнську інформаційну кампанію "Майдан 3" росія витратила \$1,5 млрд*. Бабель. <https://babel.ua/news/101129-gur-rosiya-vitratila-250-tisyach-na-antiukrajinsku-informaciynu-kampaniyu-maydan-3>
- Гринь, К. (2024, 7 лютого). *Путін вперше з початку війни дав інтерв'ю західному журналісту*. УНІАН. <https://www.unian.ua/world/interv-yu-putina-takeru-karsonu-shcho-vidomo-12536382.html>
- Магда, Є.В. (2014). *Віклички гібридної війни: інформаційний вимір*. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 5, 138–142.
- Малахов, Р.В. (2023). *Механізми державного регулювання запобігання медіа загрозам в системі національної безпеки України* [Дис. канд. наук з державного управління, Харківський університет]. <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/disMalakhov.pdf>
- Осьодло, В.І., & Траверсе Т.М. (2023). *Психологія і війна: незасвоєні уроки Густава Ле Бона*. Парламентське видавництво.
- Почепцов, Г.Г. (2000). *Інформаційні війни*. Ваклер.
- Президент України. (2021). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року "Про створення Центру протидії дезінформації"* (Указ Президента України №106/2021 від 19.03.2021). <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421>
- Президент України. (2021). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року "Про Стратегію інформаційної безпеки"* (Указ Президента України № 685/2021 від 28.12.2021). <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069#>
- ГУР МОУ. (2024, 13 березня). *Російські пропагандисти продовжують активну фазу інформаційної операції "Перун" – ГУР*. БУКВИ. <https://bukvy.org/rosijski-propagandysty-prodovzhuuyut-aktyvnu-fazu-informacijnoyi-operacijyi-perun-gur/>
- Jour12. (2024, 13 лютого). *Франція, Німеччина й Польща обговорили спільну протидію російській дезінформації і ботам*. Ua.news. https://ua.news/ua/world/frantsiya-nimechchyna-j-polshha-obgovoryly-spilnu-protydiyu-rosijskij-dezinformatsiyi-i-botam#google_vignette
- Чудінова, Н.В., & Грицюк, Ю.І. (2011). *Інформаційна безпека України та види джерел загроз і небезпек. Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами*. Матер. наук.-практ. конф. (14 грудня 2011 р., м. Львів, с. 248–257). Львівський ДУВС.

References

- Girnyk K. (2024, February 7). *Putin gave an interview to a Western journalist for the first time since the beginning of the war*. UNIAN

Viktor ALESHCHENKO, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0003-1560-7318
e-mail: avi1953@ukr.net
The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL WARFARE IN THE CONDITIONS OF WAR

Background. *The information sphere, being a system-forming factor of society's life, actively influences the state of political, economic, defence and other components of state security. Information-psychological warfare (IPW) originated in ancient times. It arose simultaneously with the appearance of armed conflict as a component of armed struggle in the form of destroying the forces and means of armed struggle of the enemy and a psychological means of weakening the combat power of the enemy and raising the morale of its troops. Ukraine's national security is significantly dependent on the state of informational and psychological warfare, and this dependence will grow along with technological progress.*

Methods. *A theoretical analysis of scientific publications on a specific issue was used; comparative analysis of regulatory documents on informational and psychological warfare; generalization and synthesis.*

Results. *The content, role and significance of information and psychological warfare in the context of modern forms and methods of information warfare in conditions of war are considered. The essence of informational and psychological warfare as a system of informational and psychological influences on the informational resources of the enemy, the consciousness and feelings of its military personnel and the population, as well as a set of measures to protect one's own informational and psychological resources, is defined. The constituent parts, tasks, principles and functions of information warfare are defined and analyzed. The trends of informational and psychological warfare in the conditions of war are revealed and its orientation at the operational and tactical level in everyday activities during the preparation and conduct of hostilities is analyzed. The author identified the problematic issues of informational and psychological warfare in modern conditions and explored their features in the context of threats to the national security of Ukraine.*

Conclusions. *Presented modern views on the essence, forms and methods of conducting information and psychological warfare of the leading world states that are leaders in this area can be used for the development of the necessary national methodological base and the development of scientifically based recommendations, and in the future, substantiated normative legal acts on the organization and conducting informational and psychological warfare in war conditions.*

Keywords: *informational and psychological warfare; informational and psychological influence; information weapon; informational and psychological action; misinformation; manipulation; rumors; fakes.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

[in Ukrainian]. <https://www.unian.ua/world/interv-yu-putina-takeru-karsonu-shcho-vidomo-12536382.html>

Chudinova, N.V., & Hrytsyuk, Y.I. (2011). Information security of Ukraine and types of sources of threats and dangers. *Problems of the application of information technologies, special technical means in the activities of the OBS, the educational process, interaction with other services*. mater. science and practice conf. (December 14, 2011, Lviv, p. 248–257) [in Ukrainian].

Jour12. (2024, February 13). *France, Germany and Poland discussed joint countermeasures against Russian disinformation and bots*. Ua.news [in Ukrainian]. https://ua.news/ua/world/frantsiya-nimechchyna-j-polshha-obgovoryly-spilnu-protydiyu-rosijskij-dezinformatsiyi-i-botam#google_vignette

Gorbulin, V.P. (2017). *Global hybrid war: the Ukrainian front*. NISD [in Ukrainian]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Horbulin_Volodymyr/Svitova_hibrydna_viina_u_krainskyi_front.pdf

Green, R. (2017). *48 laws of power*. KSD publishing house [in Ukrainian].

Brovko, L., & Miasyshchev, O. (2023, 28 листопада). *DIU: Russia spent \$1.5 billion on the anti-Ukrainian information campaign "Maidan 3"*. Babel [in Ukrainian]. <https://babel.ua/news/101129-gur-rosiya-vitratila-250-tisyach-na-antiukrajinsku-informaciynu-kampaniyu-maydan-3>

Magda, E.V. (2014). Challenges of hybrid warfare: the informational dimension. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 5, 138–142 [in Ukrainian].

Malakhov, R.V. (2023). *Mechanisms of state regulation of prevention of media threats in the national security system of Ukraine* [Dys. cand. nauk p derzhavnogo upravlinnia, Kharkiv University] [in Ukrainian]. <https://nuczu.edu.ua/images/topmenu/science/spetsializovani-vcheni-rady/disMalakhov.pdf>

Osodlo, V.I., & Traverse, T.M. (2023). *Psychology and War: Unlearned Lessons of Gustave Le Bon*. Parliament Publishing House [in Ukrainian].

Pochepstov, G.G. (2000). *Information wars*. Wakler [in Ukrainian].

President of Ukraine. (2021). *On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 11, 2021 "On the establishment of the Center for countering disinformation"* (Decree of the President of Ukraine dated March 19, 2021 No.106/2021) [in Ukrainian]. <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421>

President of Ukraine. (2021). *On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated October 15, 2021 "On Information Security Strategy"*. (Decree of the President of Ukraine dated 28.12.2021 No. 685/2021) [in Ukrainian]. <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069#>

DIU MDU. (2024, March 13). *Russian propagandists continue the active phase of information operation "Perun" – DIU*. BUKVY [in Ukrainian]. <https://bukvy.org/rosijski-propagandysty-prodovzhuuyut-aktyvnu-fazu-informacijnoyi-operacijyi-perun-gur/>

Отримано редакцією журналу / Received: 14.02.24

Прорецензовано / Revised: 26.02.24

Схвалено до друку / Accepted: 04.03.24

УДК 159.972:355(477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.38-43>

Максим КУЛАКЕВИЧ, слухач
ORCID ID: 0009-0002-1486-2819
e-mail: makskulakevich@gmail.com
Національний університет оборони України, Київ, Україна

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ ТІЛЕСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ТЕРАПІЇ "М'ЯЧИКИ" У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВІДНОВЛЕННІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Вступ. У вирішенні психологічних викликів сьогодення, пов'язаних із наслідками бойових дій, тілесно-орієнтовані методи є важливим кроком у напрямі психологічного відновлення українських воїнів. Ці психотехніки не лише допомагають зняти емоційний стрес через фізичну активність, але й сприяють відновленню гармонії між тілом та душею. Цей глибокий і збалансований підхід підтримує психічну стійкість та допомагає військовим адаптуватися до складних ситуацій. Стаття спрямована на презентацію широкому науковому товариству авторської методики тілесно-орієнтованої терапії "М'ячики" (В.Г. Шевченко) і використання її у психологічному відновленні військовослужбовців – учасників російсько-української війни. Також важливе й обґрунтування доцільності використання цієї методики як одного з інструментів комплексного психологічного відновлення комбатантів, що пережили бойовий стрес.

Методи. У дослідженні застосовано такі теоретичні методи, як: аналіз, систематизація та узагальнення психологічних даних з проблеми дослідження. Здійснено аналіз наукових джерел щодо психологічної допомоги військовослужбовцям з використанням тілесно-орієнтованих підходів, а також синтез цієї інформації для кращого розуміння сучасних теоретичних аспектів психологічного відновлення за допомогою методики "М'ячики".

Результати. Первинно дієво-тренінгова методика п'ятирівневої складності "М'ячики" як комплекс з 13-ти базових вправ з постійно ускладнюючими завданнями була продекодована у межах пілотних проєктів медико-психологічної реабілітації Міністерства оборони України (2018) на базі Військово-медичного клінічного центру Південного регіону в Одеській області та базі зимових видів спорту "Тисовець" на Львівщині, які охопили близько 700 військовослужбовців – учасників бойових дій.

Висновки. Військовослужбовець після участі у тренінгу з використанням тілесно-орієнтованої методики "М'ячики" зазнає позитивних змін у сприйнятті та подоланні стресу, отримує нові знання та навички з психологічної саморегуляції і покращить якість сну, відновить психологічний баланс, зміцнить свої внутрішні ресурси та покращить загальне самопочуття. Встановлено, що окрім тілесно-орієнтованого ефекту методика "М'ячики" розвиває як прості, так і складні локомоції, сприяє розвитку психомоторної граційності і містить як профілактичний, так і терапевтичний ефекти в подоланні наслідків стресу.

Ключові слова: стрес, саморегуляція, військовослужбовець, психологічна реабілітація, психотехніка, ефективність.

Вступ

У контексті сучасних подій, пов'язаних із російсько-українською війною, спостерігається значна психологічна травматизація українського суспільства. Відновлення психічного здоров'я військовослужбовців і ветеранів стає критично важливим завданням. Система психологічного забезпечення ЗС України потребує постійного вдосконалення, щоб надавати відповідну підтримку комбатантам і їхнім сім'ям. Експерти в галузі психологічного відновлення постійно шукають нові підходи для покращення психічного стану військовиків, які потрапили у стресові ситуації. Забезпечення ефективної психологічної підтримки стає пріоритетним завданням для забезпечення психічного благополуччя військовослужбовців у воєнний та післявоєнний періоди (Осьодло, 2021).

Актуальність використання методик тілесно-орієнтованої терапії та пошуки нових психотехнік, набуває особливого значення через унікальні виклики та травматичні ситуації, з якими зіштовхуються українці-військовики сьогодення. Участь у війні може призвести до розвитку тривожних і депресивних станів, посттравматичного стресового розладу та інших психічних проблем (Цимбалюк, Стеблюк, & Друзь, 2021). Використання тілесно-орієнтованих психотехнік може допомогти військовослужбовцям вирішувати ці проблеми, оскільки ці методики спрямовані на розслаблення, відновлення рухової активності та зниження рівня стресу через фізичну активність. Уміння концентруватися на відчуттях власного тіла, а також спілкування з іншими учасниками проєкту, сприяє полегшенню емоційного навантаження та покращенню психологічного стану.

Використання методик тілесно-орієнтованої терапії у психологічному відновленні військовослужбовців сприяє їхній більш ефективній адаптації до стресових ситуацій та підвищує їхню стійкість до негативних впливів, зумовлених участю в бойових діях. Комплексний підхід щодо поєднання тілесних психотехнік та інших заходів психологічного відновлення, психологічної реабілітації стану військовослужбовців та забезпечує більш ефективну адаптацію до стресових ситуацій (Пророк, Запорожець, & Креймеєр, 2018).

Метою статті є презентація широкому науковому товариству вітчизняних і зарубіжних психологів-практиків авторської методики тілесно-орієнтованої терапії "М'ячики" та досвід її використання в процесі психологічного відновлення військовослужбовців – учасників бойових дій. Дослідження спрямоване на впровадження методики "М'ячики" у профілактичний та терапевтичний процес комплексного психологічного відновлення військовослужбовців, що пережили бойовий стрес.

Огляд літератури до теми дослідження доводить, що тілесно-орієнтовані техніки виявляються надзвичайно корисними завдяки їхній наочності та об'єктивності. Цінність тілесних методів також полягає в їхній ефективності в зміні патогенної динаміки особистості. Зміни у психічному стані людини очевидні, і вона може сприймати їх через власні відчуття, почуття та переживання. Ці зміни можуть стосуватися міміки, постави, інтонації, моторної активності та інших фізичних проявів.

Тілесні психотехніки мають різноманітні підходи та напрями, проте всі вони спрямовані на покращення психічного стану та адаптації людини до стресових ситуацій. Вони дозволяють виявити і вирішити конфлікти між

тілесним та психічним станом людини, сприяючи її гармонійному функціонуванню (Кримець та ін., 2022).

Класичні тілесно-орієнтовані техніки:

- тілесна психологія Вільгельма Райха. Акцент на розумінні зв'язку між психічним та фізичним станом людини. Він використовує методи, спрямовані на розслаблення тіла та вивільнення затриманої енергії;

- біоенергетика Александра Лоуена спрямована на розуміння та відновлення взаємозв'язку між психікою та тілом через роботу зі стресом, емоціями та тілесними відчуттями;

- біосинтез Джона Пітера Боаделли орієнтований на розвиток свідомості тіла та розслаблення м'язової напруги через рухові вправи, дихальні техніки та масаж;

- метод Фельденкрайза базується на розумінні й усвідомленні рухових зв'язків та покращенні координації рухів через свідоме виконання рухів;

- рольфінг Іди Рольф спрямований на роботу з м'язовою тканиною для поліпшення постави, рухомого діапазону та загального самопочуття;

Методи тілесно-орієнтованої терапії ще можна класифікувати таким чином:

- *аналітичні підходи*. Веgetоаналітична терапія В. Райха, біоенергетичний аналіз А. Лоуена, біосинтез Д. Боаделла, психосоматична терапія Г. Аммона та хакомі-терапія Р. Курца;

- *структурно-функціональні підходи*. Техніка Ф. Александера, структурна інтеграція І. Рольф та функціональна інтеграція М. Фельденкрайза;

- *культурологічні підходи*. Танатотерапія В. Баскакова, а також підходи на основі театральної і танцювально-рухової техніки;

- *духовно-тілесні підходи*. Підходи на основі східних релігійних практик, акупунктура й акупресура.

Тілесно-орієнтовані техніки використовують різноманітні методи, які спрямовані на використання тіла для регуляції стресу та покращення психологічного стану. Основними передумовами цих методів є усвідомлення того, що стрес впливає на тіло, і тілесні реакції можуть бути виявлені в рухах, диханні, м'язовій напрузі та інших фізичних проявах. Такі техніки спрямовані на зменшення напруги та покращення усвідомлення тілесних відчуттів (Розов, 2005).

Історія тілесно зорієнтованої терапії нараховує майже сто років, але як науковий напрям в Україні вона розпочала розвиватися лише в останні десятиліття. Такий розрив між практикою та теорією пояснюється складністю створення теорії, оскільки вона зачіпає основи психофізіологічної проблеми взаємодії душі та тіла. На практиці межі тілесно-орієнтованої психотерапії часто необґрунтовано розширюються, відбувається перетин з іншими техніками, що призводить до плутанини в їхньому застосуванні. Серед комбінованих методів популярні метод Дарбонна, метод Рубенфельд, метод Майла та первинна терапія Янова, які поєднують різні тілесно-орієнтовані техніки.

Сучасна наукова література визначає більше 10-ти основних напрямів "роботи з тілом". Тілесні психотехніки – одна із найсучасніших та ефективніших течій у прикладній психології (Ревуцька, 2018).

Важливим аспектом тілесних психотехнік є можливість терапевтичного впливу "в обхід свідомості". Тому ці техніки є такими необхідними в комплексі психологічного відновлення комбатантів. Техніки дихання, м'язового розслаблення та інші методи тілесно-орієнтованої терапії допомагають у саморегуляції психоемоційного стану та

зниженні рівня тривоги. Напруга в м'язах, яка виникає внаслідок утримання під контролем сильних почуттів, може бути розслаблена за допомогою спеціальних вправ, що, у свою чергу, сприяє покращенню емоційного стану особистості.

Використання методів тілесно-орієнтованої терапії також допомагає подолати бар'єр психічного та фізичного, забезпечує інтеграцію тіла та розуму, що сприяє доторканню до більш глибоких рівнів переживань переживань (Кісарчук та ін., 2020). Застосування біоенергетичних методів, таких як мобілізація енергії, допомагає повернути індивіда до його первинної природи та зменшує рівень тривоги.

Техніка "ґрунт під ногами", запропонована В. Райхом і розширена О. Лоуеном, є метафорою принципу реальності, яка вказує на важливість відчуття стабільності та впевненості у власних силах під час тривоги. Вона сприяє формуванню цього відчуття в особистості та допомагає знизити рівень тривоги. Техніки тілесно-орієнтованої терапії, такі як: біоенергетичний метод О. Лоуена, динамічна терапія, метод Фельденкрайза та інші є ефективними засобами емоційного вивільнення та змін у власному тілі та почуттях (Кокун та ін., 2022).

Прогресивна м'язова релаксація, яку розробив доктор Е. Джекобсон у 1920-х роках, є ефективним інструментом для управління тривогою. Ця техніка полягає в концентрації на напрузі та розслабленні м'язів, що сприяє зосередженню на моменті та розвитку уважності. Вона сприяє таким фізіологічним змінам, як сповільнення серцевого ритму та зниження рівня кортизолу, що допомагає переходити з активного стану до спокійного. Техніки прогресивної м'язової релаксації застосовуються також у військовій психології для підтримки емоційного стану військовослужбовців. Після 20-ти років вивчення емоційного стану пацієнтів та тону напруження м'язів лікар та науковець Е. Джекобсон опублікував свою наукову працю "Прогресивна релаксація" ("Progressive Relaxation"), а в 1934 р. – книгу "Ви маєте розслабитися" ("You Must Relax"). Його методи успішно застосовуються українськими військовими психологами в сучасній військовій практиці (Грилюк, Тютюнник, & Алещенко, 2023).

У контексті психологічного відновлення військовиків важливо звернутися до методики Д. Берцелі –Trauma Releasing Exercises (TRE), спрямованої на зняття хронічного стресу та повернення до внутрішнього спокою. Ця методика використовується у психологічній реабілітації особистості для роботи з тілом та травмою. Вона є методом самопомогі і може використовуватися після навчання під керівництвом психолога. Техніка була перевірена на військових з різних країн та пацієнтах з ПТСР, показавши ефективність у зменшенні симптомів та покращенні самопочуття. Для зняття напруження розроблено п'ять вправ, доступних для всіх вікових груп і можливих для модифікації з урахуванням індивідуальних особливостей та культурних відмінностей. Техніка може бути застосована як індивідуально, так і в груповій роботі, і має ту перевагу, що діє на тілесному рівні без істотної участі свідомості, що сприяє легкості її використання. В Україні цей напрям починає активно розвиватися у зв'язку з популяризацією ідей видатних психологів сучасності. Впровадженням методів тілесно-орієнтованої терапії у своїй практиці займаються такі вчені, як С. Грилюк, О. Хміляр, О. Чабан та інші (U.S. Department of Veterans ..., 2010).

Сучасний стан високої психологічної травматизації військовослужбовців у зв'язку із гострою фазою російсько-української війни ставить перед науковцями різних

галузей і практичними психологами нові виклики щодо розроблення сучасних та ефективних методик психологічного відновлення

Методи

Було застосовано такі теоретичні методи дослідження, як: аналіз, систематизація й узагальнення психологічних даних з проблеми дослідження; теоретичний аналіз і синтез наукових джерел. Також було проведено глибоке дослідження літературних джерел щодо психологічної допомоги військовослужбовцям за допомогою тілесно-орієнтованих підходів, а також синтез цієї інформації для розуміння сучасних теоретичних аспектів психологічного відновлення за допомогою використання методики "М'ячики".

Результати

Методика тілесно-орієнтованої терапії "М'ячики" була розроблена кризовим психологом, членом ГО "Українська асоціація фахівців із подолання наслідків психотравмуючих подій", почесним членом ВГО "Арт-терапевтична асоціація" Вірою Шевченко в 2016 р. Цю методику було розроблено та ефективно апробовано на площадках пілотних проектів медико-психологічної реабілітації Міністерства оборони України. Проекти декомпресії комбатантів після виконання ними завдань за призначенням у зоні проведення АТО (ООС) відбувалися у 2018 р. на базі санаторного відділення Військово-медичного клінічного центру Південного регіону в смт. Затока в Одеській області та навчально-спортивній базі зимових видів спорту "Тисовець" управління фізичної культури і спорту Міністерства оборони України. Провідна роль в організації та реалізації цих проектів належить полковнику С. Грилюку. Науковий супровід здійснював доктор психологічних наук, полковник О. Хміляр. Цей вид спеціального психологічного відновлення, який використовувався в цих проектах, відбувався в умовах надзвичайно великого стресового навантаження на українських військовиків і містив такі елементи:

- психологічної декомпресії при виході з бойового стану;
- психологічної реабілітації, яка необхідна для збереження боєздатності військовослужбовців для подальшого проходження служби.

Після участі військовиків у бойових діях стрес може мати значний вплив на їхню свідомість та фізіологію через активацію нервово-гормональної системи та інших фізіологічних механізмів. Може відбуватись активація стресової реакції, що, у свою чергу, може призвести до відчуття тривоги, напруги та невпевненості. Стрес або емоційне переживання у людини може спровокувати "звужений стан свідомості". Це виявляється у зниженій здатності концентруватися, розсіюванні уваги, погіршенні когнітивних функцій (пам'яті, мислення та прийнятті рішень), втомі, зменшенні продуктивності та втраті ясності мислення (Наугольник, 2015). Стрес може викликати різноманітні негативні емоційні реакції, включаючи тривогу, роздратування, пригніченість. Важливо враховувати, що ці емоційні стани можуть впливати на свідомість і сприйняття реальності (Хміляр, 2022).

Методику тілесно-орієнтованої терапії "М'ячики" було розроблено для досягнення профілактичних та терапевтичних цілей у подоланні психологічного стресу комбатантів у цілому. Тому розроблена методика спрямована на:

- розслаблення і розширення свідомості;
- підвищення усвідомленості тіла;
- збільшення уваги і концентрації;

- підвищення відчуття присутності та занурення у повний досвід поточного моменту.

Методика "М'ячики" – тілесно-орієнтований інтеграційний тренінг, спрямований також на:

- роботу з увагою;
- комунікативну невербальну навичку взаємодії;
- роботу з дрібною моторикою;
- пророблення дихання;
- пророблення м'язових затисків.

Методика сприяє створенню позитивного ігрового простору, звернення до особистісних дитячих ресурсів, налагодженню і закріпленню міжособистісної та групової взаємодії, створенню комфортної та безпечної атмосфери, атмосфери довіри та жартівливого настрою. Це сприяє покращенню загального клімату та згуртованості групи, а також особистого самопочуття (Кулакевич, 2022).

Тренінг складається з декількох рівнів однотипних вправ, що ускладнюються. Дозволяє в ігровій формі спілкуватись безконтактно, опосередковано.

Інструкція. Робота відбувається в парах. Керівництво процесом здійснюється інструктором. Головне завдання – комфортно кинути м'ячик своєму партнеру, зловити його. Обов'язково – тримати зоровий контакт, навчитись "зчитувати" свого партнера, невербально підлаштуватись один під одного. Не потрібно намагатись спортивно перегравати один одного та демонструвати свою силу. Важливо здобути психологічне вміння – прийняти іншу людину такою, якою вона є! Це дозволить розвивати навички та здібності, необхідні для успішного міжособистісного спілкування, саморегуляції та буде проявом гнучкості емоційного інтелекту. Замість намагання нав'язати свою гру та довести свою значущість. "Я – радіоприймач! Може підключатись до інших людей. Вмію бути різним".

Учасники стають один навпроти одного, обираючи комфортну відстань для виконання вправи. За необхідності відстань коригується учасниками. Вправа вважається виконаною, якщо м'ячик не падає на землю. Вправи виконуються м'ячами для великого тенісу (для більш складних рівнів – шишки ялинки, камінці).

Якщо під час виконання вправ з м'ячиком інструктор помічає занадто збуджену поведінку когось із учасників тренінгу, він обережно зупиняє кидання м'ячиків у парі, спілкується з учасниками, намагаючись дати певний час для відпочинку та заспокоєння. Потім дає команду на продовження вправи.

Інструктор може дозволити військовослужбовцю не брати участь у виконанні вправ, якщо він відмовляється та не бажає брати участь у тренінгу, однак за умови, що він не буде покидати тренінгову зону та буде спостерігати.

І рівень складності вправ

1. Один м'ячик у парі. Правою рукою кидається – правою рукою партнера ловиться.
2. Та ж сама вправа. Зміна руки: лівою рукою кидається – лівою рукою партнера ловиться.
3. Перша вправа повторюється, утримуючи увагу не тільки на м'ячику, але й на очах партнера.
4. Друга вправа повторюється: так само підключаючи увагу на очі партнера.
5. Два м'ячки в парі. Одночасно кидаються два м'ячі. Правою рукою кидається – у ліву руку партнера, а лівою – у праву. Вправа виконується паралельно.
6. Вправа повторюється: так само підключаючи увагу на очі партнера.

7. Одночасно кидаються два м'ячі. Правою та лівою рукою кидається, відповідно – правою та лівою рукою партнера ловиться. Вправа виконується на перехрест.

8. Вправа повторюється, утримуючи увагу не тільки на м'ячиках, але й на очах партнера.

9. Два м'ячі в парі кидають назустріч один одному правою рукою.

10. Ту ж вправу повторюють лівою рукою.

11. Повторення вправ з контактом очей.

12. Чотири м'ячки в парі. Одночасно двома партнерами кидаються чотири м'ячі. Правою та лівою рукою кидається – відповідно, правою та лівою рукою партнера ловиться.

13. Вправа повторюється, підключаючи увагу на очі партнера.

Цей комплекс із 13 вправ методики "М'ячки" у подальшому будемо називати – "Розминка".

У разі складності виконання або з виникненням негативних емоційних реакцій під час виконання вправ (особливо стосується військовослужбовців, які мають контузії чи баротравми) – знижуємо рівень складності до двох м'ячів у парі. Пояснюємо, що якщо не виходить зробити вправу зараз – обов'язково вийде її зробити згодом, трішки пізніше.

Ефективним засобом регуляції свого психоемоційного стану в момент невдач із виконанням вправ можуть стати вправи на заземлення за допомогою стоп ніг.

Рекомендації для виконання вправи на заземлення. Станьте в зручній позі. Ноги на ширині плечей. Виберіть місце, де, за можливості, можна стати босоніж, або знайти траву чи пісок. Розслабтеся і опустіть свої стопи на поверхню землі.

Відчуйте заземлення. Розслабте свої стопи на землі. Відчуйте, як ви з'єднані з енергією Землі через ваші ноги. Спробуйте уявити, як негативні енергії віддаляються, а позитивна енергія землі входить у вас через ваші стопи.

Глибоко дихайте. Під час заземлення зосередьтеся на своєму диханні. Дихайте глибоко і рівномірно, зосереджуючись на відчуттях, які ви відчуваєте у своєму тілі. Спробуйте "видихати стопами" застосовуючи коліна, вигинаючи їх назовні. Повторити 5 разів (до 2 хв).

Будьте присутніми в моменті. Відчуйте присутність і спокій, який принесе вам заземлення. Насолоджуйтесь природою і сприймайте кожен момент.

Попрацюйте зі своїми емоціями. Дозвольте собі відчути будь-які емоції, які приходять на вас під час вправи. Поглиблюйтеся в ці відчуття та намагайтеся відпустити будь-який стрес або напругу.

Потопайте або пострибайте. Якщо ви відчуваєте себе втомленими або заколиханими, спробуйте потопати або пострибати на місці. Це допоможе розслабити м'язи та відновити енергію.

На 5-6 день вдалого виконання вправи "М'ячки" та за гарних результатах роботи в парі, відбувається зміна партнерів.

II рівень складності вправ

1. Повторюються всі вправи "Розминка", партнери кидають м'ячки один одному, однак додаються ускладнюючі завдання:

- виконання кидків навколо дерева, поступово збільшується темп вправ;
- партнери кидають м'ячки один одному, перебуваючи на різній висоті один щодо одного.

При невдалому виконанні вправи "М'ячки" і, якщо часто губиться м'яч, відбувається повернення на попередній рівень.

III рівень складності вправ

1. Повторюються всі вправи "Розминка". Партнери кидають м'ячки один одному в умовах парку, лісу та з додаванням ускладнюючих завдань:

- перед кидком м'ячика один із партнерів присідає, встає, а потім здійснює кидок. Інший партнер після того як зловить м'яч, також робить присідання перед кидком;
- по плескоту інструктора, той, хто кинув м'ячик, – змінює локацію.
- перед кидком м'ячика – розгортаються на 360 градусів навколо своєї осі. Розвороти спочатку здійснюються в одну, потім в різні боки. По плескоту інструктора, той, хто кинув м'ячик, змінює локацію.

При невдалому виконання вправи та, якщо часто губиться м'яч, – відбувається повернення на попередній рівень.

IV рівень складності вправ. Робота в сутінках

У поєднанні з тенісними м'ячами можна використовувати м'ячі різної форми, ваги, фактури та кольору. Також для кидків можуть бути використані шишки дерев (напр., ялинки), каштани, горіхи. Для виконання цих вправ підійдуть і камінці, спочатку – гладкі, а згодом – різної форми. Для роботи в зимовий період обов'язково потрібно використовувати печатки.

До однієї з найскладніших форм відпрацювання вправи "М'ячки" є робота учасників в сутінках. Це вимагає більшої уваги та зосередженості від учасників тренінгу, через певні ускладнення. Обмежена видимість та недостатнє освітлення ускладнює сприйняття рухів партнера та переміщення м'ячика в просторі, що робить значно складнішим перехоплення м'ячика та взаємодію з партнером. Низьке освітлення може ускладнити точність та швидкість реакції. Погіршене сприйняття може призвести до збільшення кількості помилок або спотикань. Це все може створити складнощі у відповіді на рухи партнера або у взаємодії з навколишнім середовищем. Підвищений рівень концентрації потребує більшого зосередження та уваги на діях та рухах партнера. Це може вимагати від учасників більшої концентрації та уваги на деталях. Особливо складні вправи в сутінках – вправи з кидання м'ячиків (камінців, шишок) сірого кольору.

Синхронізація дихання. Під час виконання вправ на концентрацію в парі з тенісними м'ячками активна увага та ментальна концентрація сприяють вибудовуванню спільного ритму між партнерами. Тому синхронізація дихання є ключовим аспектом спільної роботи в парі під час виконання вправ на концентрацію та невербальну взаємодію, особливо в умовах обмеженого освітлення. Це допомагає зберегти злагодженість і точність рухів. У сутінках складніше сприймати дії партнера, тому важливо підкреслити взаєморозуміння та відповідність рухів. Тенісні м'ячки можуть слугувати не лише для виконання вправ, але й для відображення рухів партнера, що полегшує сприйняття. Такі умови додадуть елементів виклику до вправи, але також зміцнять співпрацю та взаєморозуміння між партнерами.

Для синхронізації дихання між партнерами може використовуватись тиха ритмічна музика, метроном.

Контрольоване і глибоке дихання допомагає заспокоїти розум та підвищити увагу, що сприяє кращій координації рухів і точнішому виконанню завдань. У сутінках зосередження на диханні може допомогти зберегти зосередженість та уникнути розсіювання уваги на зовнішні чинники. Таким чином, синхронізація дихання й уважне спостереження за партнером за допомогою тенісних м'ячиків в умовах обмеженого освітлення

можуть покращити результати спільної роботи і зміцнити взаємодію між учасниками.

Контрольоване дихання сприяє зниженню рівня стресу й активує вегетативну нервову систему, зокрема, парасимпатичний відділ, що забезпечує релаксацію та відновлення. У цей час відбувається зниження пульсу та кров'яного тиску, що сприяє більшій стабільності та зосередженості. Крім того, під час виконання вправ з тенісними м'ячиками в парі важливу роль відіграє вироблення довіри між партнерами. Це допомагає зменшити рівень напруги та збільшити ефективність спільної роботи.

Під час виконання складного рівня вправ і в холодну пору року під час виконання вправ швидше настає втома очей, швидше відчувається напруга в руках та ногах. Тому при неякісному виконанні вправ, частій втраті м'ячиків та можливому роздратуванні, агресії партнерів інструктор плесканням зупиняє вправу для проведення вправи на заземлення. Задля зняття напруги, вирівнювання психологічного стану, м'язової релаксації можна використати дихальні техніки, де видих буде довшим за вдих. Тому тілесно-орієнтований інтеграційний тренінг "М'ячики" буде ефективним засобом регуляції психоемоційного стану, зняття напруги, регулюванню рівня стресу військовослужбовців, особливо для зняття "звуженого стану свідомості" при декомпресії. Вправи "Розминки" психологам військової частини можна починати проводити з особовим складом у пункті постійної дислокації ще перед заходами декомпресії.

А складний варіант тренінгу "М'ячики" у сутінках доречно використовувати в Учбових центрах сил оборони України при підготовці особового складу спеціального призначення для виконання ними бойових завдань. Це дозволить їм навчитись контролювати дихання, концентрувати увагу, покращити навички невербального підлаштування під партнера.

Використання вправи "М'ячики" в командоутворенні. Для більш швидкого та активного знайомства учасників проекту та акумуляції групової динаміки нами було використано елементи цих вправ.

Робота в парах

1. Один м'ячик у парі. Учасники стають один до одного обличчям (дзеркально). М'ячик утримується між великим пальцем правої руки одного учасника та відповідно великим пальцем лівої руки іншого. Поступово відбувається ускладнення: за командою інструктора збільшується дистанція між партнерами, а руками, які тримають м'яч вони починають рухи спочатку вгору, потім вниз та в різні боки.

2. Зміна рук учасників.

3. Вправи повторюються, утримуючи увагу не тільки на м'ячику, але і на очах партнера.

4. Ті ж самі вправи виконуються учасниками, використовуючи по черзі всі інші пальці рук (за командою інструктора). Найскладніше учасникам утримувати м'ячик мізинцями.

5. Два м'ячки в парі. М'ячки утримуються між великими пальцями двох рук учасників. Поступово відбувається ускладнення – збільшується дистанція між партнерами. А руками, які тримають м'яч вони починають синхронні рухи обох рук спочатку вгору, потім вниз та в різні боки. Ускладнення: дві руки учасників, утримуючи м'ячик, підіймаються вгору, а інші дві руки опускаються вниз. Траєкторію руху рук та дистанцію можна змінювати залежно від якості виконання вправ учасниками.

6. Вправи повторюються: так само, підключаючи увагу на очі партнера.

Робота з м'ячиками декількох учасників (від 3-х і більше)

1. Після ефективної роботи в парах інструктор розбиває учасників на трійки, де вони починають виконувати вправи за таким самим алгоритмом, який вже відпрацювали в парах.

2. Залежно від кількості учасників тренінгу інструктор може розділити групу на підгрупи по чотири і більше учасників, або об'єднати вже існуючі групи з трьох учасників проекту.

Дискусія і висновки

Постійна підтримка та належне фінансування проектів психологічного відновлення, психологічної реабілітації комбатантів є ключовими для успішного впровадження цієї методики у практику психологічного відновлення. Військовики, після участі в тренінгу з використанням тілесно-орієнтованої методики "М'ячки" зазнають позитивних змін у сприйнятті та подоланні стресу, отримують нові знання та навички з психологічної саморегуляції (самонавіювання, дихальні техніки, методи заземлення, нервово-м'язова релаксація). Запропонована психотехніка дасть змогу покращити якість сну комбатантів.

Методика тілесно-орієнтованої терапії "М'ячки" є ефективним інструментом для психологічного відновлення військовослужбовців, які пережили стресові ситуації на війні. Застосування цієї методики сприяє загальному поліпшенню психічного стану учасників тренінгу та допомагає їм впоратися з травматичними подіями.

Для подальших досліджень важливо розширити обсяг емпіричних досліджень і враховувати різноманітні аспекти впливу методики на психологічне відновлення військовослужбовців. Рекомендується застосування тілесно-орієнтованого інтеграційного тренінгу "М'ячки" у комплексі з іншими методиками та психотехніками для проведення заходів швидкого й якісного відновлення як окремих військовиків, так і військових підрозділів, що вкрай необхідно в умовах інтенсивної фази російсько-української війни. Використання тренінгу "М'ячки" підійде як для роботи і з цивільним населенням, яке потерпає від постійної травматизації, так і з сім'ями військовослужбовців.

Перспективою подальшого дослідження буде поглиблене вивчення впливу презентованої нами психотехніки на відновлення ментального здоров'я військовослужбовців.

Список використаних джерел

- Грилюк, С., Тютюнник, Л., & Алещенко, В. (2023). *Порадник командиру з відновлення стресостійкості*. НУОУ.
- Кісарчук, З., Омельченко, Я., Лазос, Г. та ін. (2020). *Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового розладу*. Слово.
- Кокун, О., Клочков, В., Мороз, В., Пішко, О. та ін. (2022). *Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій*. Фенікс.
- Кривець, Л. та ін. (2022). *Основи формування психічної стійкості військовослужбовців у бойових умовах*. НУОУ ім. Івана Черняхівського.
- Кулакевич, М. (2022). Декомпресія учасників бойових дій: етапи, умови, психологічні техніки. У В. Осьодло, О. Хміляр, С. Грилюк, І. Підпригора (Ред.). *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*. (с. 137–141). НУОУ. <https://nuou.org.ua/assets/documents/coll-npc-fc-pp-22-12-01.pdf>
- Наугольник, Л. (2015). *Психологія стресу*. Львівський державний університет внутрішніх справ.
- Осьодло, В. (2021). *Психологічна допомога військовослужбовцям*. НУОУ.
- Пророк, Н., Запорожець, О., & Креймеєр Д. (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи*. ОБСЄ.
- Ревуцька, І. (2018). Концептуальна модель корекції негативних психічних станів та психосоматичних розладів у дітей дошкільного віку засобами тілесно-орієнтованої терапії. *Psychological Journal*, 5(15), с. 129–141.
- Розов, В. (2005). *Адаптивні антистресові психотехнології*. Кондор.
- Хміляр, О. (2022). Психологія бойової мотивації воїна. *Вісник НУОУ*, 2(66), с. 121–131.

Цимбалюк, В., Стеблюк, В., & Друзь, О. (2021). Охорона ментального здоров'я та медико-психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах гібридної війни. Медицина.

U.S. Department of Veterans Affairs & U.S. Department of Defense. (2010). *Clinical practice guideline for management of post-traumatic stress*. Washington, DC.

References

Hrylyuk, S., Tyutyunnyk, L., & Aleshchenko, V. (2023) *Commander's guide to restoring stress resistance*. NUDU.

Khmylyar, O. (2022). Psychology of combat motivation of a warrior. *Bulletin of NUDU*, 2(66), p. 121–131.

Kisarchuk, Z., Omelchenko, Ya., Lazos, G. et al. (2020) *Technologies of psychotherapeutic assistance to victims in overcoming manifestations of post-traumatic stress disorder*. Word.

Kokun, O., Klochkov, V., Moroz, V., Pishko, O. et al. (2022). *Ensuring the psychological stability of military personnel in the conditions of hostilities*. Phoenix.

Krymets, L. et al. (2022). *Basics of the formation of mental stability of military personnel in combat conditions*. NUDU named after Ivan Chernyakhovskiy.

Kulakevich, M. (2022). Decompression of combatants: stages, conditions, psychological techniques. In V. Osodlo, O. Khmylyar, S. Hrylyuk,

I. Pidoprigora (Eds.). *Philosophical-sociological and psychological-pedagogical problems of preparing the individual to perform tasks in personal conditions* (p. 137–141). NUDU. <https://nuou.org.ua/assets/documents/coll-npc-fc-pp-22-12-01.pdf>

Naugolnyk, L. (2015) *Psychology of stress*. Lviv State University of Internal Affairs.

Osodlo, V. (2021). *Psychological assistance to military personnel*. NUDU.

Revutska, I. (2018). Conceptual model of correction of negative mental states and psychosomatic disorders in preschool children by means of body-oriented therapy. *Psychological journal*, 5(15), p. 129–141.

Rozov, V. (2005). *Adaptive anti-stress psychotechnologies*. Condor.

Prorok, N., Zaporozhets, O., & Kreimeyer D. (2018). *Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis*. OSCE.

Tsymbalyuk, V., Stebluk, V., & Druz, O. (2021). *Mental health care and medico-psychological rehabilitation of military personnel in conditions of hybrid warfare*. Medicine.

U.S. Department of Veterans Affairs & U.S. Department of Defense. (2010). *Clinical practice guideline for management of post-traumatic stress*. Washington, DC.

Отримано редакцією журналу / Received: 28.02.24

Прорецензовано / Revised: 12.03.24

Схвалено до друку / Accepted: 15.03.24

Maksym KULAKEVICH, Student

ORCID ID: 0009-0002-1486-2819

e-mail: makskulakevich@gmail.com

The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

USE OF THE BODY-ORIENTED THERAPY "BALLS" METHOD IN THE PSYCHOLOGICAL RECOVERY OF MILITARY PERSONNEL

Background. *In solving the psychological challenges of today, related to the consequences of hostilities, body-oriented methods are a number step in the direction of psychological recovery of Ukrainian military personnel. These psychotechniques not only help relieve emotional stress through physical activity, but also help restore harmony between body and soul. This deep and balanced approach supports mental resilience and adapts the military personnel to difficult situations. The article is aimed at presenting the author's method of body-oriented therapy "Balls" (V.G. Shevchenko) to the wider scientific community and its use in the psychological recovery of military personnel – participants in the russian-Ukrainian war. It is also important to substantiate the expediency of using this technique as one of the tools for comprehensive psychological recovery of combatants who have survived combat stress.*

Methods. *The research used such theoretical methods as analysis, systematization and generalization of psychological data on the research problem. An analysis of scientific sources on psychological assistance to military personnel using body-oriented approaches was carried out, as well as a synthesis of this information for a better understanding of modern theoretical aspects of psychological recovery using the "Balls" technique.*

Results. *Primarily effective – the five-level training technique "Balls" as a complex of thirteen basic exercises with constantly increasing tasks was decoded within the framework of pilot projects of medical and psychological rehabilitation of the Ministry of Defense of Ukraine (2018) on the basis of the Military Medical Clinical Center of the Southern Region in the Odesa region and the base of winter sports "Tysovets" in the Lviv region, which covered about 700 of military personnel – participants in hostilities.*

Conclusions. *A military personnel, after participating in training using the body-oriented "Balls" method, will experience positive changes in the perception and overcoming of stress, will gain new knowledge and skills in psychological self-regulation and will improve the quality of sleep, restore psychological balance, strengthen his internal resources and improve the general well-being It has been established that, in addition to the body-oriented effect, the "Balls" technique develops both simple and complex locomotion, promotes the development of psychomotor grace and contains both preventive and therapeutic effects in overcoming the effects of stress.*

Keywords: *stress, self-regulation, military personnel, psychological rehabilitation, psychotechnics, efficiency.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.98
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.44-50>

Тетяна СМІРНОВА, слухач
ORCID ID: 0000-0002-9562-8604
e-mail: t_smirnova84@ukr.net
Національний університет оборони України, Київ, Україна

Василь ОСЬОДЛО, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-2893-4721
e-mail: v.osyodlo@gmail.com
Національний університет оборони України, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ З ОЗНАКАМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРАВМУВАННЯ

Вступ. *Війна, розв'язана росією проти України, висуває надскладні вимоги до особистості військовослужбовця. У напружених умовах його психіка може зазнавати психотравмувального впливу. Ці ризики спонукають до пошуку оптимальних підходів щодо надання психологічної допомоги, не чекаючи завершення бойових дій. Порівняння іноземних та вітчизняних підходів до проблеми подолання психотравмувальних наслідків війни дасть змогу виокремити основні завдання щодо надання психологічної допомоги в сучасних надскладних умовах. Метою статті є визначення та обґрунтування основних напрямів надання психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах російсько-української війни.*

Методи. *Для встановлення теоретичного підґрунтя дослідження використано теоретичні методи аналізу, синтезу та узагальнення наукових джерел. Для визначення особливостей надання психологічної допомоги військовослужбовцям використано емпіричні методи дослідження (спостереження, анкетування та тестування).*

Результати. *Проаналізовано особливості психологічного травмування військовослужбовців, учасників російсько-української війни, а також сучасні доказові методи надання їм психологічної допомоги. Розглянуто доцільність надання комплексної психологічної допомоги військовослужбовцям з ознаками психологічного травмування з використанням доказових методів психотерапії.*

Висновки. *У сучасних умовах повномасштабної збройної агресії РФ проти України військовослужбовці ЗС України зазнають впливу різних видів психологічного травмування під час безперервної участі в бойових діях. До основних психотравмувальних факторів належать постійна загроза життю та здоров'ю, полону та насильства, втрати, каліцтва, нехтування противником положень Міжнародного гуманітарного права тощо. Зазначені фактори призводять до зростання кількості випадків комплексного посттравматичного розладу та посилюють потребу у психологічній допомозі, що підтверджується результатами психологічного вивчення. Аналіз іноземного досвіду свідчить про успішність протоколів ранньої інтервенції психологічної допомоги у провідних арміях світу. Застосування доказових методів психологічної допомоги дає позитивний результат, тому цей напрям дослідження є перспективним.*

Ключові слова: *психологічна допомога, психологічне відновлення, бойова психічна травма, посттравматичний стресовий розлад, бойовий стрес.*

Вступ

Вивчення проблеми психологічного травмування та його наслідків для військовослужбовців Збройних сил (ЗС) України має незаперечну наукову та практичну значущість, оскільки російська федерація (РФ) продовжує ведення воєнних дій на території України. Пошук оптимальних форм і методів надання психологічної допомоги в умовах широкомасштабного вторгнення військ РФ на територію України набуває вагомого значення для збереження психічного здоров'я військовослужбовців. Це зумовлює потребу проведення ретельного аналізу й вивчення світового та вітчизняного досвіду щодо подолання наслідків психотравмувальних подій у військовослужбовців і ветеранів.

За прогнозами Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ, *англ.* – WHO) близько 25 % населення України (понад 10 млн осіб) матиме психологічні порушення внаслідок війни (WHO, 2022). Такі очікування висувають високі вимоги до сфери охорони психічного здоров'я. За даними останніх міжнародних досліджень в Україні щодо ментального здоров'я українців уже виявлено значне погіршення психічного здоров'я населення внаслідок війни (70 % опитаних респондентів), а також фактори посиленого ризику негативного впливу воєнних дій на психічне здоров'я цивільного населення та військовослужбовців (Всеукраїнська програма ментального..., 2022). За результатами інших досліджень (GLOBSEC, 2023), зважаючи на безпрецедентні виклики, в Україні рівень ПТСР серед ветеранів та військовослужбовців може бути значно вищим, ніж 20 %, а сама

травматизація у них матиме комплексний характер. Цим і зумовлена актуальність нашої теми.

Огляд літератури. Аналіз іноземних публікацій свідчить, що їхні автори намагалися розкрити передумови та дати оцінку різним підходам до подолання наслідків психотравмувальних подій, розглянути проблему комплексної травматизації, морального травмування, бойової психічної травми, розкрити чинники запобігання психологічному травмуванню (як зовнішні, так і внутрішні) (Герман, 2015; Ван дер Колк, 2022). Витоки дефініції "бойова психічна травма" пов'язують із "синдромом да Кости", який лікарі спостерігали у військовослужбовців під час громадянської війни у США (Дж. да Коста, А. Стілл). Виникнення та концептуалізація поняття "психологічна травма" пов'язано з вивченням та лікуванням розладу істерії в кінці XIX – початку XX ст. (П. Жане, Ж.М. Шарко, З. Фройд, Й. Бройер).

Проблему бойової психологічної травми та її наслідків почали активно вивчати під час Першої та Другої світових війн. Зокрема, це стосується робіт іноземних дослідників Е. Кретчмер, К. Ясперс, С. Майерс, А. Кардінер, Е. Ліндеман. Це явище у різних авторів називалося по-різному: "військова втома", "бойове виснаження", "військовий невроз", "невроз воєнного часу", "патологічне горе", "синдром в'язнів концентраційних таборів". Після війни у В'єтнамі багато досліджень було присвячено посттравматичним наслідкам війни (М. Горвіц, Ч. Фіглі, Р. Дж. Ліфтон), зокрема "посттравматичному стресовому розладу". Цю діагностичну категорію вперше ввели до класифікації психічних хвороб США DSM-III у 1980 р.

© Смірнова Тетяна, Осьодло Василь, 2024

У 1995 р. діагноз посттравматичний стресовий розлад офіційно включили до Міжнародної класифікації хвороб, затвердженої Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

Праці науковців К. Леві, П.С. Борне, Ч. Фіглі, Л. Бартемор, Р. Брайянт, Р. Урсано, Л. Калхун, Б. Дж. Карієр, Т. Літс, П. Левін, Дж. Герман, Б. ван дер Колк, Дж. Найп, А. Шварц розширили розуміння, встановили типологію, описали негативні та позитивні наслідки психічної травми і підходи до її подолання. Багато досліджень останніх років присвячено вивченню позитивних наслідків травмивного стресу: посттравматичного зростання особистості, зокрема учасників бойових дій (Р. Тедескі, Л. Калхун, Л. Парк, Л. Кохен, Р. Мач, П.А. Лінлі, С. Джозеф, В. Осьодло, Д. Зубовський). Аналіз причин та передумов цього феномена може значно допомогти в подальших пошуках дієвих інструментів протидії негативному посттравматичному впливу на особистість військовослужбовця (Tedeschi, 2004). У контексті українського досвіду проблему психологічного травмування (зокрема, військовослужбовців) та подолання його наслідків досліджували українські науковці В. Осьодло, О. Чабан, О. Хміляр, О. Кокун, В. Стасюк, О. Тімченко, В. Стеблюк, Т. Титаренко, Ю. Широбоков, О. Колесніченко, О. Лукомська, Л. Карамушка та інші.

Воєнний досвід тяжкий для будь-якої людини, але найбільший вплив він здійснює на психіку військовослужбовців – учасників бойових дій. Інтенсивність впливу бойового стресу на психіку військовослужбовця залежить від взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів: сили, тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів, особливостей реагування (тренуваності) та його психічних можливостей (сили нервової системи тощо). Концепцію стресу розвивали Г. Сельє, Р. Лазарус, Р. Мей, Р. Сапольски, Д. Сігел, П. Маклін та інші, які у своїх працях розкрили розуміння механізму протікання стресової реакції, видів стресу, емоційної природи стресу та його наслідків. Розлади, пов'язані зі стресом, які є окремою діагностичною категорією міжнародної класифікації хвороб, виникають унаслідок атипової реакції як на короткострокові, так і на довгострокові проблеми, що викликають фізичний, психічний або емоційний стрес (Гічун та ін., 2019). Серед них – посттравматичний стресовий розлад, розлад адаптації, комплексний посттравматичний стресовий розлад, патологічна реакція горя тощо. Термін "складна травма" ще в 1992 р. ввела Дж. Герман. Дослідниця визначала його як синдром, що пов'язаний з переживанням людиною повторювальних травматичних подій (Герман, 2015).

Б. ван дер Колк концептуалізував комплексний ПТСР як розлад, що виникає внаслідок множинних психологічних травм особистості. Цей розлад може виникати в дитячому або дорослому віці (зокрема, він може розвинутися внаслідок тривалих бойових дій) (Frenkel, Swartz, & Bantjes, 2017). Розуміння природи ПТСР на сучасному етапі розвитку науки ґрунтується на комплексній біопсихосоціальної моделі. Це означає, що біологічні передумови (фізіологічні фактори, особливості психічних процесів) особистості, поєднуючись із соціальними чинниками середовища та психологічними чинниками (особливостями характеру, емоційного реагування), визначають особливості формування та протікання травматичного розладу. Цей підхід відображено у медичних класифікаціях хвороб МКХ-11, DSM-5, якими керується більшість фахівців світу (Кісарчук та ін., 2020). На виникнення посттравматичних порушень, окрім сили події, також впливає тривалість та частота повторення травматичного досвіду. Це стосується і впливу бойового стресу.

Дослідники Е. Дінтер та Р. Габріель визначили, що виснаження психологічних та фізичних сил військовослужбовців відбувається після 40 днів перебування в умовах бойової обстановки.

Мета статті – визначення та обґрунтування основних напрямів надання психологічної допомоги військовослужбовцям з ознаками психологічного травмування в умовах російсько-української війни.

Завдання дослідження:

- здійснити теоретичний аналіз наукових праць, присвячених психологічному травмуванню військовослужбовців;
- визначити основні підходи до надання психологічної допомоги військовослужбовцям у світовій та вітчизняній практиці;
- виокремити особливості психологічної допомоги військовослужбовцям з ознаками психологічного травмування в умовах російсько-української війни з урахуванням результатів проведеного психологічного вивчення.

Методи

Для теоретичного обґрунтування дослідження використано методи теоретичного аналізу, синтезу, узагальнення та порівняння наукових джерел і підходів до надання психологічної допомоги. Для визначення особливостей психологічного досвіду війни і необхідності допомоги військовослужбовцям використано емпіричні методи дослідження (спостереження, анкетування та тестування). Були використані психодіагностичні методики: шкала самооцінювання щодо наявності ПТСР PCL-M (військова версія); опитувальник щодо стану здоров'я PHQ-9; опитувальник моральної травми MIQ-M – версія для військових; шкала оцінювання реакції на тривалий стрес (CTSR) з метою виявлення спектра психологічного досвіду війни у військовослужбовців, учасників російсько-української війни.

Результати

Військовослужбовці ЗС України внаслідок тривалого перебування в дистресових умовах мають підвищений ризик комплексного психологічного травмування. Для збереження психічного здоров'я особового складу ЗСУ, забезпечення його високої боєздатності, важливо проваджувати нові оптимальні підходи щодо подолання наслідків психологічного травмування у військовослужбовців, не чекаючи завершення війни. Психологічна допомога – складова практичної психології, спрямована на підвищення соціально-психологічної компетентності людей, надання їм конкретної психологічної підтримки (Осьодло та ін., 2021). Великий внесок у формування та подальший розвиток напрямів психологічної допомоги та психотерапії зробили З. Фройд, А. Фройд, К.Г. Юнг, А. Адлер, А. Карднер, М. Горовіц, Ф. Перлз, К. Роджерс, А. Бек, А. Лоуен, П. Левін, Ф. Шапіро та інші. Ці підходи згодом розвинулися в різні психотерапевтичні школи (Кокун та ін., 2023).

Всесвітня організація охорони здоров'я та АРА (Американська психіатрична асоціація) рекомендують як втручання першого вибору під час психотерапії ПТСР травмофокусовану когнітивно-поведінкову терапію (КПТ) та EMDR (психотерапію шляхом десенсибілізації та репроцесуалізації травмивного досвіду). Загальнопоширеною й успішною у світі є практика поєднання фармакотерапії та психотерапії ПТСР (УНД соціальної і судової ..., 2017). В Україні законодавство у сфері збереження психічного здоров'я перебуває на етапі реформування. У 2023 р. формами надання психосоціальної допомоги населенню України на різних рівнях визначено

першу психологічну допомогу, психологічне консультування, психотерапевтичну допомогу, психоедукацію, психологічну підтримку та рекомендовано перелік доказових методів психотерапії при роботі з різними розладами (Міністерство охорони..., 2023, с. 2), серед яких КПТ, EMDR, майндфулнес, арт-терапія, емоційно-фокусована терапія, психодраматична терапія рекомендовані до застосування при синдромі (реакціях) на тяжкий стрес та розладах адаптації (Міжнародна класифікація хвороб..., 2019, розд. F43). Також у системі сімейної медицини в Україні з 2016 р. діє "Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Реакція на важкий стрес та розлад адаптації", яким рекомендовано застосування травмофокусованої КПТ або EMDR у подоланні наслідків ПТСР (Міністерство охорони..., 2016). Ці психологічні методи лікування передбачають застосування техніки конфронтації зі спогадами про травматичну подію та інтеграції отриманого досвіду.

Водночас у ЗС України впроваджено чотирирівневий (1 – само- та взаємодопомога, 2 – у пунктах психологічної допомоги, які є в кожній військовій частині, 3 – у позаштатних центрах відновлення психічного здоров'я військовослужбовців та 4 – у закладах МОЗ України) підхід до надання психологічної допомоги. Психологічна допомога військовослужбовцям надається з метою збереження та відновлення функціонального стану їхньої психіки, збереження психічного здоров'я (Довідник з МПЗ, 2021, с. 19). На першому рівні психологічна допомога надається у підрозділах (за принципом рівний-рівному). На другому рівні допомога надається фахівцями-психологами у місцях відведення, пунктах психологічної допомоги або у місцях виконання завдань відповідно до умов обстановки. На третьому та четвертому рівні психологічна допомога надається у відповідних закладах ЗС України чи МОЗ України. Цей підхід став більш ефективним із початком функціонування груп контролю бойового стресу військових частин (Головне управління..., 2022), застосуванням протоколів надання психологічної допомоги у військових підрозділах (Головне управління..., 2021; Довідник з МПЗ, 2021).

Аналізуючи досвід морально-психологічного забезпечення в умовах російсько-української війни, зазначимо, що заходи з надання психологічної допомоги в перші місяці широкомасштабного вторгнення проводилися як фахівцями груп контролю бойового стресу військових частин, так і позаштатними групами з надання психологічної допомоги (високомобільними групами внутрішніх комунікацій "Чарлі"), волонтерськими командами, які працювали у межах заключених меморандумів щодо співпраці із ЗС України. Така комплексна співпраця показала свою ефективність, проте недостатньо задовольняла потреби військ (Головне управління..., 2023, с. 69–71).

В арміях країн-членів НАТО загальноприйнятим є положення про те, що розлади, які є наслідком тривалої участі в бойових діях, є нормальною реакцією особистості на ненормальні обставини, які їй доводиться пережити. Система психологічної стійкості країн НАТО побудована на якісному професійному відборі, постійній психологічній підготовці, моніторингу ризиків щодо порушень психічного здоров'я внаслідок дії стресу та вчасному наданні психологічної допомоги (Осьодло та ін., 2021).

У збройних силах США напрям роботи щодо зменшення впливу наслідків бойового стресу має назву контроль бойового стресу (УНД соціальної і судової..., 2017; Охорона..., 2022). Він передбачає комплекс заходів підготовки, контроль бойового стресу в період виконання

бойових завдань та організацію роботи в постстресовий період (stress management). Ці завдання покладені на фахівців охорони психічного здоров'я, вимоги до їх навчання та кваліфікації досить високі. Система контролю бойового стресу в армії США складається з чотирьох основних елементів:

1. Побудова психофізіологічної стійкості до дезадаптивних явищ бойового стресу та сімейної стійкості.

2. Моніторинг раннього виявлення та надання першої допомоги у разі дезадаптивних явищ бойового стресу.

3. Надання кваліфікованої психологічної допомоги у разі виражених дезадаптивних явищ бойового стресу в бойовій зоні без госпіталізації для повернення до строю в термін до 3 діб.

4. Надання спеціалізованої медичної допомоги у разі розвитку психічних розладів.

У ЗС України, за прикладом США, у 2021 р. були створені групи контролю бойового стресу для забезпечення якісного надання психологічної допомоги до, під час та після виконання бойових завдань військовослужбовцями. Варто зазначити про успішний досвід протидії бойовому стресу інших країн, зокрема Ізраїлю. Система психологічної підтримки військовослужбовців у збройних силах Ізраїлю складається із тьох основних структурних елементів: поточна психологічна допомога для формування стійкості, психологічна підготовка до участі у бойових діях і допомога військовослужбовцям та членам їхніх сімей після впливу бойового дистресу. Ізраїльські фахівці вважають, що запорукою ефективного контролю психологічного стану військовослужбовців є розподіл рівнів відповідальності щодо контролю бойового стресу в підрозділі між ключовими посадовими особами: командиром, офіцером "захисту душі", командиром вищого рівня, офіцером соціальної допомоги та товаришами по службі. Досвід Ізраїлю свідчить, що психологічна допомога є найуспішнішою, якщо надається задовго до початку бойових дій. Велика увага приділяється посиленому фізичному та психологічному навчанню, постійному моніторингу психологічного стану під час участі в бойових діях, наданні психологічної допомоги безпосередньо на лінії зіткнення (протокол YaHaLOM).

Система, заснована на підході розвитку резильєнтності (психологічної пружності), введена в дію в армії Канади "Road to mental readiness" (полягає в постійному моніторингу психологічного стану та наданні першої психологічної допомоги в межах підрозділу) (Осьодло та ін., 2021).

Система психологічної допомоги TRIM, заснована Н. Джонсом, П. Робертсом та Н. Грінбергом, була введена в дію у збройних силах Великої Британії, ґрунтується на доказових методах і діє за принципом рівний-рівному (Jones, Burdett, & Greenberg, 2017). Практики цієї системи проходять навчання, щоб ефективно надавати допомогу в разі потенційно травматичних подій, забезпечуючи місячний моніторинг стану постраждалих. Ця система забезпечує виявлення й опрацювання ризиків психологічного травмування на ранніх етапах після травмивної події. Практики проводять діагностичні бесіди двічі: через 3 та 30 днів після події з метою визначення ризиків психологічного травмування.

У програмах збройних сил США "Готові і стійкі", "Battlemind" основні зусилля спрямовані на ефективну підготовку до дій, раннє виявлення та втручання щодо надання психологічної допомоги після потенційно травмивних подій. У практиці першої психологічної допомоги успішно застосовується протокол ICOVER (Охорона..., 2022). Згідно з протоколом діагностики та терапії ПТСР Національного інституту клінічної майстер-

ності Великої Британії (Протокол ..., 2015) рекомендовано надання допомоги щодо лікування ПТСР, яке має здійснюватися виключно за допомогою доказових методів психотерапії (КПТ, EMDR, інтерперсональна психотерапія, майндфулнес тощо).

Сьогодні EMDR офіційно визнана однією з найбільш доказових форм травматерапії у світі. EMDR рекомендована разом із травмафокусованою когнітивно-поведінковою терапією як психотерапія першого вибору під час роботи з ПТСР, розладами, спричиненими тривалим або надмірним стресом, Всесвітньою організацією охорони здоров'я, багатьма національними психологічними асоціаціями. Міжнародне товариство вивчення травматичного стресу наполегливо рекомендує використовувати EMDR-терапію для лікування ПТСР як у дорослих, так і дітей, а Американська психологічна асоціація (APA) рекомендує її використання з 2017 р. У процесі сесії EMDR використовується восьмифазна модель психотерапевтичного процесу та спеціальні техніки: рухи очей, постукування, аудіо або інші форми двосторонньої білатеральної стимуляції таким чином, щоб стимулювати природний механізм обробки травматичної інформації мозком.

Протоколи ранньої інтервенції терапії EMDR можна використовувати до встановлення клінічного діагнозу (ISP, IGTP, EMD) (Гофман, 2017, с. 131–138). Протокол інтегративної групової терапії EMDR (IGTP) був розроблений членами Мексиканської асоціації підтримки психічного здоров'я для раннього втручання для подолання наслідків травматичного стресу у дітей та дорослих. Цей протокол поєднує вісім стандартних фаз терапії EMDR з моделлю групової терапії, форматом арт-терапії та використовує прийом "обійми метелика" як форму самої двосторонньої стимуляції.

У світовій практиці рекомендовано застосовувати першу психологічну допомогу у перші години (дні) після травматичних подій (Охорона..., 2022). Одією з найбільш популярних психологічних технік групового опрацювання наслідків важких подій є дебрифінг, спеціальний психологічний метод групової роботи, спрямований на зменшення психологічних наслідків травматичних подій. Його виникнення було пов'язане зі спробами підтримати моральний дух та зменшити психічні розлади

серед солдатів відразу після бою. Останні дослідження доводять не лише низьку ефективність, а й певну шкоду після використання дебрифінгу (УНД соціальної і судової ..., 2017, с. 105; Bryant, 2002; Wessely, & Deahl, 2003). У програмі з психологічної декомпресії, яка застосовується в ЗС України, рекомендується використання дебрифінгу в перші дні після виведення підрозділу на відновлення.

Серед доказових програм групової роботи з наслідками травматичних подій у світі застосовується програма "Управління стресом у критичному випадку", у якій підведення підсумків критичного стресу описується, як четвертий компонент семифазної структурованої групової дискусії, яка зазвичай проводиться через 1–10 днів після кризи та призначена для пом'якшення гострих симптомів, оцінювання необхідності подальшого лікування.

Програма PM+ (problem management), що рекомендована ВООЗ, складається із п'яти сесій, застосовується для лікування легких та помірних розладів у мультистресовому середовищі, що характерно для України. В її основі лежить робота навчених осіб з ненавченими щодо вирішення проблем у повсякденному житті за допомогою використання когнітивно-поведінкових стратегій з управління стресом (Управління ..., 2016).

З огляду на вищесказане, нами було проведено емпіричне вивчення особливостей психологічного стресового досвіду військовослужбовців та визначення їхніх потреб щодо надання послуг з психологічної допомоги. Опитування проводилося добровільно, за онлайн-згодою, із застосуванням google-form. Вибірка становила 61 військовослужбовця та складалася з двох груп: перша група – військовослужбовці підрозділу Повітряних сил (ПС) ЗС України, друга група – військовослужбовці підрозділу Сухопутних військ (СВ) ЗС України з бойового складу (під час відновлення боєздатності). За результатами анкетування виявлено, що більшість військовослужбовців визнає потребу у психологічній допомозі (81 %). Водночас простежується значна стигматизація щодо отримання послуг з психологічної допомоги: 30 % опитаних повідомили, що попри потребу у психологічній допомозі не звернуться по неї (рис. 1).

Чи потребуєте ви, ваші побратими психологічної допомоги та підтримки
61 правильні відповіді з 62

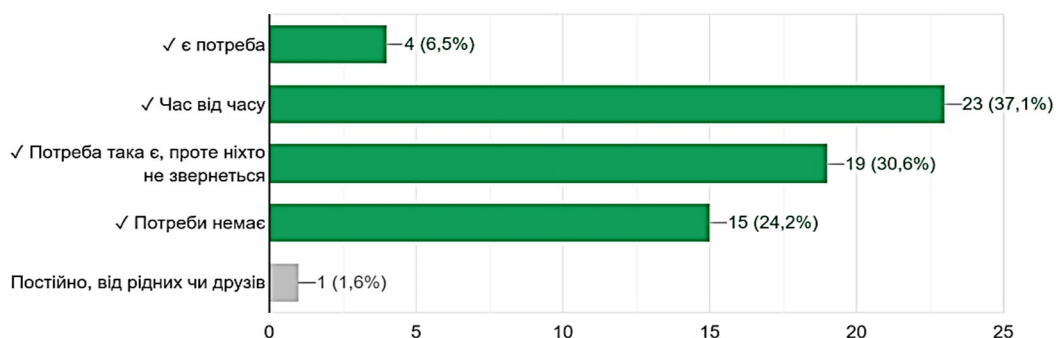

Рис. 1. Відповіді військовослужбовців на запитання: "Чи потребуєте ви, ваші побратими психологічної допомоги та підтримки?"

Середня самооцінка власного психологічного стану за 10-бальною шкалою від 0 балів (б.) (максимально низький

рівень) до 10 балів (максимально високий рівень) становила 6,3 б. (рис. 2).

Оцініть свій психологічний стан у даний час

61 відповідь

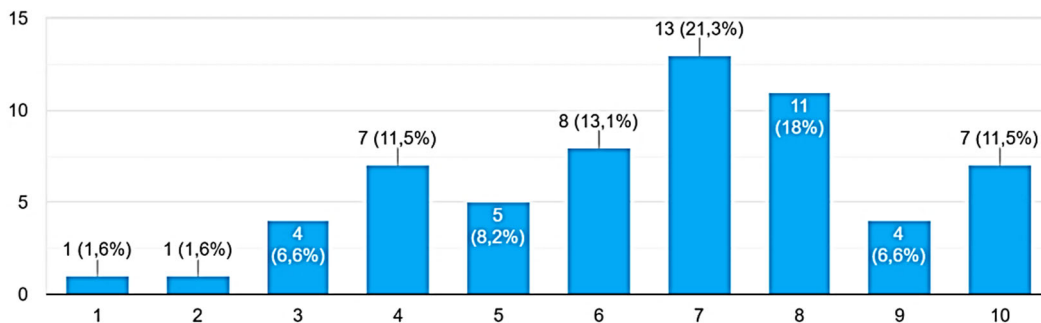

Рис. 2. Самооцінка психологічного стану військовослужбовців за 10-бальною шкалою (0 – максимально низький, 10 – максимально високий)

Варто зазначити, що 85 % військовослужбовців стверджують, що досвід проживання подій, які загрожують життю (рис. 3), тобто підлягали ризику психологічного травмування.

Чи довелося Вам особисто пережити подію, яка була безпосередньо пов'язана із загрозою Вашому життю чи бути свідком такої події (поранення чи загибель)

52 правильна відповідь із 61

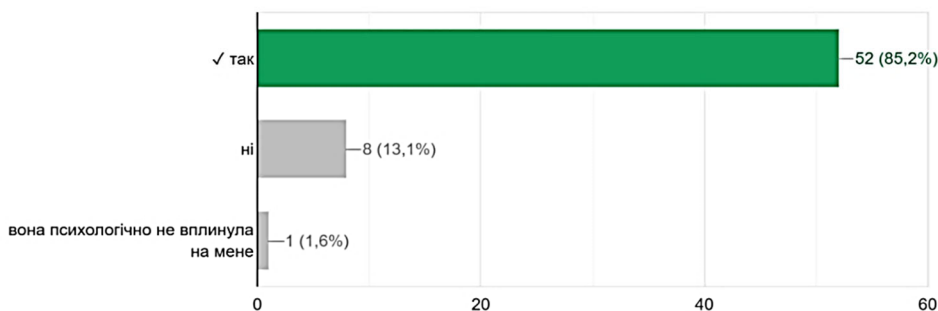

Рис. 3. Відповіді військовослужбовців на запитання: "Чи довелося вам особисто пережити подію, яка була безпосередньо пов'язана із загрозою життю?"

Порівняння результатів психологічного тестування військовослужбовців з двох груп (СВ та ПС) наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Порівняння середнього значення отриманих результатів між групами військовослужбовців СВ та ПС

№ з/п	Використані методики	Середнє значення (гр. СВ)	Середнє значення (гр. ПС)
1.	Шкала самооцінки щодо наявності ПТСР PCL-M (військова версія)	44,2	36,2
2.	Опитувальник щодо стану здоров'я PHQ-9	9,2	4,5
3.	Опитувальник моральної травми MIQ-M – версія для військових	34	24
4.	Шкала оцінювання реакції на тривалий стрес (CTSR)	9,2	4

За результатами опитування за шкалою самооцінки щодо наявності ПТСР PCL-M (військова версія) середній показник вибірки військовослужбовців ПС становив 36,2 б., середній показник у групі військовослужбовців СВ – 44,2 б. Кількість показників понад 50 б., що свідчить про наявність психологічного травмування у військовослужбовців, становила 11. Військовослужбовці, які отримали показники понад 50 б., належали до групи військовослужбовців СВ. Таким чином, близько 36 % опитаних з групи військовослужбовців СВ на етапі відведення виявляють значний ризик виникнення ПТСР.

Результати психодіагностики за шкалою PHQ-9 виявили середній бал у військовослужбовців групи СВ на

рівні 9,2 б. (ознаки депресії), за шкалою моральної шкоди MIQ-M – 34 б., за шкалою реакції на тривалий стрес – 9,2 б. У групі військовослужбовців групи ПС ці показники відповідно становили за шкалою PHQ-9 – 4,5 б., за шкалою моральної шкоди MIQ-M – 24 б., за шкалою реакції на тривалий стрес – 4 б.

Порівняння результатів двох вибірок свідчить про значні ризики комплексного психологічного травмування у військовослужбовців групи СВ, які отримали значно вищі показники за чотири методики. Отримані результати дають змогу стверджувати про наявність ознак психологічного травмування у військовослужбовців

групи СВ, що спонукає до пошуку оптимальних шляхів і форм надання психологічної допомоги.

Дискусія і висновки

У сучасних умовах триваючої збройної агресії РФ проти України виникла необхідність комплексного підходу до надання психологічної допомоги військовослужбовцям. Перспективними напрямками є:

- надання першої психологічної допомоги на рівні підрозділів за принципом рівний-рівному (на прикладі програм TRIM, PM+) та підготовка відповідних інструкторів;
- застосування фахівцями, військовими психологами доказових форм ранніх інтервенцій після потенційно травматичних подій (до 1 міс.), наприклад протоколи методу EMDR;
- проведення якісної психологічної діагностики військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях з подальшим застосуванням доказових методів психотерапії для профілактики розладів, пов'язаних з бойовим стресом.

За результатами психологічного вивчення виявлено ознаки впливу тривалого бойового стресу на психіку військовослужбовців, що спричиняє формування комплексного посттравматичного розладу. Виявлено відмінності в особливостях психологічного воєнного досвіду військовослужбовців різних видів ЗС України. Визначено високу потребу військовослужбовців ЗС України в наданні психологічної допомоги та наявність значних внутрішніх бар'єрів щодо її отримання. Результати дослідження спонукають до подальшого пошуку оптимальних підходів до збереження психічного здоров'я військовослужбовців та посилення їхньої життєстійкості.

Список використаних джерел

- Ван дер Кolk, Б. (2022). *Тіло веде лік*. Віват.
- Всеукраїнська програма ментального здоров'я за ініціативою Олени Зеленської "Ти як?". (2022). *Як допомогти собі та іншим у періоді стресу*. <https://bf.in.ua/useful/>
- Герман, Дж. (2015). *Психологічна травма та шлях до видужання*. Видавництво Старого Лева.
- Гічун, В.С. та ін. (2019). *Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту*. Акцент ПП.
- Головне управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України. (2022). *Інструкція "Порядок роботи груп контролю бойового стресу у військових частинах Збройних Сил України (ВП 1-00(160)237.31)*.
- Головне управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України (2021, березень). *Протоколи надання психологічної допомоги військовослужбовцям ЗСУ в бойових (екстремальних) умовах: інструкція (ВП 1-00 (160) 03.01)*. <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2022/05/16-%D0%86%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8.pdf>
- Головне управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України. (2023). *Опис організації морально-психологічного забезпечення ведення бойових дій Збройними Силами України в ході відбиття повномасштабної російської агресії в період з 24.02.2022 року до 08.07.2023 року (500 днів війни)*. У В. Ключков (Ред.). НДЦ ГП ЗС України.
- Гофман, А. (2017). *EMDR терапія наслідків психотравми*. Свічачо.
- Довідник з МПЗ. (2021). *Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України (наказ ГК ЗС України № 305 від 18.10.2021)*. <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-holovnokomanduvacha-zs-ukrainy-vid-18-10-2021-305-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoho-zabezpechennia-osobovoho-skladu-zbrojnykh-syl-ukrainy/>
- Кісарчук, З.Г., Омельченко, Я.М., Лазос, Г.П. та ін. (2020). *Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового розладу*. Слово.
- Кокун, О.М., Пішко, І.О., Лозинська, Н.С. та ін. (2023). *Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами*. ТБЦ.
- Міжнародна класифікація хвороб 11 версії. (2019). *Класифікація психічних і поведінкових порушень. Дослідницькі діагностичні критерії*.
- Міністерство охорони здоров'я України. (2016). *Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Реакція на важкий стрес та*

розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад (наказ МОЗ від 23.02.2016 № 121).

Міністерство охорони здоров'я. (2023). *Про організацію надання психосоціальної допомоги населенню. Порядок надання психосоціальної допомоги та психосоціальних послуг щодо питань психічного здоров'я, у тому числі щодо запобігання суїциду і психосоціального компоненту реабілітації ветеранів війни та інших груп населення* (наказ МОЗ від 13.12.2023 № 2118).

Охорона психічного здоров'я в умовах війни. (2022). Наш Формат. https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina/publication/330657690_Ohorona_pshichnogo_zdorov'a_v_umovah_vijni_Pereklad_z_angl/links/5c4cc46c92851c22a3937c0e/Ohorona-pshichnogo-zdorova-v-umovah-vijni-Pereklad-z-angl.pdf

Протокол з діагностики та терапії ПТСР Національного інституту клінічної майстерності Великобританії. (2015). Інститут психічного здоров'я УКУ. https://ipz.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/nice_2.pdf

Осьодло, В.І. та ін. (Ред.). (2021). *Психологічна допомога військовослужбовцям*. НУОУ ім. Івана Черняховського.

УНД соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України. (2017). *Клінічне Керівництво Міністерства США у справах ветеранів та Міністерства оборони США щодо лікування посттравматичного стресового розладу*.

Управління проблемами плюс. (2016). *Індивідуальна психологічна допомога для дорослих у стані дистресу в громадах, що знаходяться під впливом несприятливих обставин*. ВООЗ. <https://iris.world.int/bitstream/handle/10665/206417/WHO-MSD-MER-16-2-ukr.pdf?ua=1>

Bryant, R.A. (2002). Early Interventions Following Psychological Trauma. *CNS Spectrums*, 7(9), 650–654. <https://doi.org/10.1017/S1092852900022136>

Frenkel L., Swartz, L., & Bantjes, J. (2017). Chronic traumatic stress and chronic pain in the majority world: notes towards an integrative approach. *Critical Public Health*, 28(1), 12–21. <https://doi.org/10.1080/09581596.2017.1308467>

GLOBSEC. (2023). *Scars on their souls: PTSD and Veterans of Ukraine*. <https://www.globsec.org/sites/default/files/202309/Scars%20on%20Their%20Souls%20PTSD%20and%20Veterans%20of%20Ukraine.pdf>

Jones, N., Burdett, H., & Greenberg, N. (2017). Trauma Risk Management (TRIM): Promoting Help Seeking for Mental Health Problems Among Combat-Exposed U.K. Military Personnel. *Psychiatry*, 80(3), 236–251. <http://doi.org/10.1080/00332747.2017.1286894>

Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1–18.

Wessely S., & Deahl, M. (2003). Psychological debriefing is a waste of time. *The British Journal of Psychiatry*, 183(1), 12–14. <https://doi.org/10.1192/bjp.183.1.12>

WHO. (2022, December 20). *One in four Ukrainians at risk of mental disorder due to conflict*. Reuters. <https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/one-four-ukrainians-risk-mental-disorder-due-conflict-who-2022-12-20/>

References

- All-Ukrainian mental health program on the initiative of Olena Zelenska "How are you?". (2022). *How to help yourself and others in times of stress* [in Ukrainian]. <https://bf.in.ua/useful/>
- Van der Kolk, B. (2022). *The body heals*. Vivat [in Ukrainian].
- Bryant, R.A. (2002). Early Interventions Following Psychological Trauma *CNS Spectrums*, 7(9), 650–654. <https://doi.org/10.1017/S109285290022136>
- Gichun, V.S., Kyrychenko, A.G., Kornatskyi, V.M. et al. (2019). *Stress-related health disorders in armed conflict*. Accent [in Ukrainian].
- Department of Social and Forensic Psychiatry and Narcology of the Ministry of Health of Ukraine. (2017). *Clinical guidelines of the US Department of Veterans Affairs and the US Department of Defense for the treatment of post-traumatic stress disorder* [in Ukrainian].
- Directory on MPS. (2021). *About the approval of the Instructions on the organization of psychological support of the personnel of the Armed Forces of Ukraine* (order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine N. 305 dated 18.10.2021) [in Ukrainian]. <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-holovnokomanduvacha-zs-ukrainy-vid-18-10-2021-305-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoho-zabezpechennia-osobovoho-skladu-zbrojnykh-syl-ukrainy/>
- Frenkel, Louise, Swartz, Leslie, & Bantjes, Jason. (2017). Chronic traumatic stress and chronic pain in the majority world: notes towards an integrative approach. *Critical Public Health*, 28(1), 12–21. <https://doi.org/10.1080/09581596.2017.1308467>
- GLOBSEC. (2023). *Scars on their souls: PTSD and Veterans of Ukraine*. <https://www.globsec.org/sites/default/files/202309/Scars%20on%20Their%20Souls%20PTSD%20and%20Veterans%20of%20Ukraine.pdf>
- Herman, J. (2015). *Psychological trauma and the path to recovery*. Stary Lev Publishing House [in Ukrainian].
- Hoffman, A. (2017). *EMDR therapy for the effects of psychotrauma*. Swichado [in Ukrainian].
- ICD-11. (2019). *Classification of mental and behavioral disorders. Research diagnostic criteria* [in Ukrainian].
- Jones, N., Burdett, H., & Greenberg, N. (2017). Trauma Risk Management (TRIM): Promoting Help Seeking for Mental Health Problems

Among Combat-Exposed U.K. Military Personnel. *Psychiatry*, 80(3), 236–251. <http://doi.org/10.1080/00332747.2017.1286894>

Kisarchuk, Z.G., Omelchenko, Y.M., Lazos, G.P. et al. (2020). *Technologies of psychotherapeutic assistance to victims in overcoming manifestations of post-traumatic stress disorder: monograph*. Slovo [in Ukrainian].

Kokun, O.M., Pishko, I.O., Lozinska, N.S. et al. (2023). *Peculiarities of providing psychological assistance to military personnel, veterans and members of their families by civilian psychologists*. 7BC [in Ukrainian].

Main Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine. (2022). *Instruction "Working procedure of combat stress control groups in military units of the Armed Forces of Ukraine (VP 1-00(160)237.31)* [in Ukrainian].

Main Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine. (2021, March). *Protocols for providing psychological assistance to servicemen of the Armed Forces of Ukraine in combat (extreme conditions: instructions (VP 1-00 (160) 03.01)* [in Ukrainian]. <https://sprotyv77.com.ua/wp-content/uploads/2022/05/16-%D0%86%D0%B%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8.pdf>

Main Department of Morale and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine. (2023). *Description of the organization of morale and psychological support for the conduct of hostilities by the Armed Forces of Ukraine during the repulse of full-scale Russian aggression in the period from 02/24/2022 to 07/08/2023 (500 days of war)*. In V. Klochko (Ed.). Scientific research institute of humanitarian problems of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian].

Main Directorate of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine (2021) *Instruction on the organization of psychological support of the personnel of the Armed Forces of Ukraine (order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine dated 18.10.2021 N. 305)*

Ministry of Health of Ukraine. (2016). *Unified clinical protocol of primary, secondary (specialized) and tertiary (highly specialized) medical care. Reaction to severe stress and adaptation disorders. Post-traumatic stress*

disorder (Order of the Ministry of Health of February 23, 2016, N. 121) [in Ukrainian].

Ministry of Health. (2023). *On the organization of providing psychosocial assistance to the population. The procedure for providing psychosocial assistance and psychosocial services related to mental health issues, including suicide prevention and the psychosocial component of rehabilitation of war veterans and other population groups* (order of the Ministry of Health of December 13, 2023 N. 2118) [in Ukrainian].

Osodlo, V.I. et al. (Eds.). (2021). *Psychological assistance to military personnel*. NUOU named after Ivan Chernyakhovskiy [in Ukrainian].

Problem management plus. (2016). *Individual psychological support for distressed adults in disadvantaged communities*. WHO [in Ukrainian]. <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/206417/WHO-MSD-MER-16-2-ukr.pdf?ua=1>

Protection of mental health in conditions of war. (2022). Our Format [in Ukrainian]. https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina/publication/330657690_Ohorona_psihichnogo_zdorov'a_v_umovah_vijni_Pereklad_z_angl_links/5c4cc46c92851c22a3937c0e/Ohorona-psiichnogo-zdorova-v-umovah-vijni-Pereklad-z-angl.pdf

Tedeschi, R.G., & Calhoun L.G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1–18. UK National Institute for Clinical Excellence Protocol for the Diagnosis and Treatment of PTSD. (2015). UKU Institute of Mental Health [in Ukrainian]. https://ipz.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/nice_2.pdf

Wessely, S., & Deahl, M. (2003) Psychological debriefing is a waste of time. *The British Journal of Psychiatry*, 183(1), 12–14. <https://doi.org/10.1192/bjp.183.1.12>

WHO. (2022, December 20). *One in four Ukrainians at risk of mental disorder due to conflict*. Reuters. <https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/one-four-ukrainians-risk-mental-disorder-due-conflict-who-2022-12-20/>

Отримано редакцією журналу / Received: 28.02.24
Прорецензовано / Revised: 15.03.24
Схвалено до друку / Accepted: 18.03.24

Tetiana SMIRNOVA, Student
ORCID ID: 0000-0002-9562-8604
e-mail: t_smirnova84@ukr.net
The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Vasyl OSODLO, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0003-2893-4721
e-mail: v.osyodlo@gmail.com
The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO MILITARY PERSONNEL WITH SIGNS OF PSYCHOLOGICAL INJURY

Background. *The war waged by Russia against Ukraine makes extremely difficult demands on the personality of a military personnel. In stressful conditions, his psyche may experience a psycho-traumatic effect. These risks encourage the search for optimal approaches to providing psychological care without waiting for the end of hostilities. In global practice, there are a large number of effective tools for improving the psychophysiological state of military personnel after exposure to excessive stress. A comparison of foreign and domestic approaches to the problem of overcoming the psychotraumatic consequences of war will make it possible to single out the main tasks of providing psychological assistance in today's extremely difficult conditions. The purpose of the article is theoretical substantiation and definition of the main areas of providing psychological assistance to military personnel in the conditions of the Russian-Ukrainian war.*

Methods. *The theoretical methods of analysis, synthesis and generalization of scientific sources were used to establish the theoretical basis of the research. Empirical research methods were used to determine the specifics of providing psychological assistance to military personnel (observation, experiment, questionnaire and testing).*

Results. *The peculiarities of psychological trauma of military personnel, participants of the Russian-Ukrainian war, as well as modern evidence-based methods of providing psychological assistance to military personnel are analyzed. The expediency of providing comprehensive psychological assistance to military personnel with signs of psychological trauma using evidence-based psychotherapy methods was considered.*

Conclusions. *In today's conditions of full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, military personnel of the Armed Forces of Ukraine are exposed to various types of psychological trauma during their continuous participation in hostilities. The main psychotraumatic factors include a constant threat to life and health, captivity and violence, loss, mutilation, neglect by the enemy of the provisions of International Humanitarian Law, etc. These factors lead to an increase in the number of cases of complex post-traumatic stress disorder and increase the need for psychological help, which is confirmed by the results of a psychological study. The analysis of foreign experience shows the success of the early intervention protocols of psychological assistance in the world's leading armies. The use of evidence-based methods of psychological assistance gives a positive result, so this direction of research is promising.*

Keywords: psychological help, psychological recovery, combat mental trauma, post-traumatic stress disorder, combat stress.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ФІНАНСИ

UDC 336.1:355.3

JEL: H68

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.51-65>Alim SYZOV¹, PhD (Econ.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6400-3951

e-mail: alikh_sizov@ukr.netOles KOVAL¹, PhD Student

ORCID ID: 0000-0003-2696-7204

e-mail: oles.koval@knu.uaDenys KHOMYCH², Student

ORCID ID: 0009-0008-2443-7019

e-mail: denil2005@ukr.netMykola PASLAVSKYI², Student

ORCID ID: 0009-0006-9057-6450

e-mail: n.paslavskiy@gmail.com¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine²The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine**FORECASTING METHODS FOR FINANCIAL SUPPORT
OF MILITARY CAPABILITY DURING THE DEMOCRATISATION**

Background. The progressive exhaustion of Ukraine's economy due to the war, which, among other things, led to industrial, demographic, and environmental crises, forced the Government to look for reliable external sources of financial borrowing and material and humanitarian support as well as implementing efficient mechanisms of internal financial sources. During the first year of the Russian-Ukrainian war, international financial support, together with the monetary policy of the National Bank of Ukraine in terms of the emission of funds, was crucial to stabilising the stagnating economy. However, in the following years, the Government pursued an exceptional external and internal borrowing policy, which led us to identify the main bases for verification of the impact of financial support on the development and maintenance of an adequate level of Ukraine's military capability in the context of democratisation, – an essential requirement for Euro-Atlantic integration. The purpose of the article is to make predictions and provide practical recommendations for continuing the relatively successful policy of the Government of Ukraine and the National Bank of Ukraine to attract external and internal borrowing to fill the state budget, allocate funds for the needs of the Ministry of Defence of Ukraine and use financial resources efficiently to ensure national and economic security. The object of the study is the financial support of military capability, i. e. trust funds and Western aid.

Methods. To achieve the research objective, we used the method of analysis and hypothesis formulation based on observations of the phenomena that most accurately describe military and economic indicators. The hypothesis was confirmed and established on regression analysis, trends, and forecasts.

Results. The indicator of financial support to the state budget from democratic governments is highlighted as well as national trust funds. The variance indicators of democratisation, economic growth and military expenditures are determined. The data of the above indicators are analysed using the double-squared method, and their forecasting was made.

Conclusions. It has been found that financial support, due to the appropriate democratisation of public administration processes, is the primary basis for developing Ukraine's military capability.

Keywords: financial support, military capability, democratisation, economic shocks, forecasting methods, regression analysis, variance.

Background

The steady increase in Ukraine's military capability over the past decade was based on a significant change in the geopolitical situation in the region. The beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014, the full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022 and the prospects of escalation of the military conflict in the territory of European member states of the North Atlantic Alliance by the Russian Federation (from now on referred to as the "RF") intensify the need to strengthen the military capability of the European region. However, the question arises regarding how critical the military weight on the state's economy can be, including the impact of financing Ukraine's state budget with external commitments, which motivates us to set the first task for this study: provide a regression analysis of crucial military and economic indicators, as well as their relationship with the democracy index. We assume that democratisation, to a certain degree, affects the trust of Western governments and potential

investors in the ability of the Government of Ukraine and the National Bank of Ukraine to effectively use and redistribute the allocations received to stabilise the economy. Equally critical is the issue of effective use of state budget funds for defense needs, primarily guided by the norms and standards of the North Atlantic Alliance member states.

It is worth noting that after the end of the Cold War, the ongoing reformatting of NATO's approach to joint military operations by mobile battlegroups (as part of expeditionary forces) led to a decrease in the capabilities of territorial defence, which was an essential element of the Deterrence doctrine (Howorth, 2014). The progressive reduction of weapons and military equipment through their sale or disposal has deprived the European Union states of the ability to respond effectively to full-scale military interventions. Some economically developed leaders of Western Europe could produce and put on the balance military equipment of the latest generations, which is

undoubtedly more effective. However, the relatively small number of the latest generations of equipment and a significant reduction in technically outdated weapons have left the European Union at risk of a growing threat in the East. However, these facts significantly strengthen Ukraine's role and experience in countering r's full-scale military, information, and economic expansion. It is important to note that these realities have led to another reformatting of approaches to warfare.

In response to r's illegal annexation of the Autonomous Republic of Crimea and support for separatists in Donetsk and Luhansk regions, some NATO member states, led by the United States, provided Ukraine with material assistance, including anti-tank missile systems, sniper rifles and engineering equipment (SIPRI..., 2015; 2016). After the conflict escalated in 2022, the number of donor countries

providing material, financial and humanitarian support to Ukraine increased. According to various sources, the list of partner states varies between 38 and 42 countries (Antezza et al., 2022). Fig. 1 provides information on donor commitments to Ukraine from January 2022 to October 2023. All countries on these charts are democracies. Thanks to Western support, the Joint Forces of the Armed Forces of Ukraine have been able to achieve significant effects on the battlefield, demonstrating their ability and willingness to counter a stronger enemy, which, in turn, led us to set the second task of this study: to make predictions of the state budget incomes, military expenditures and financial support. *Therefore, financial support is provided exclusively for social welfare needs, which, in turn, has allowed for a significant increase in military spending from the state budget.*

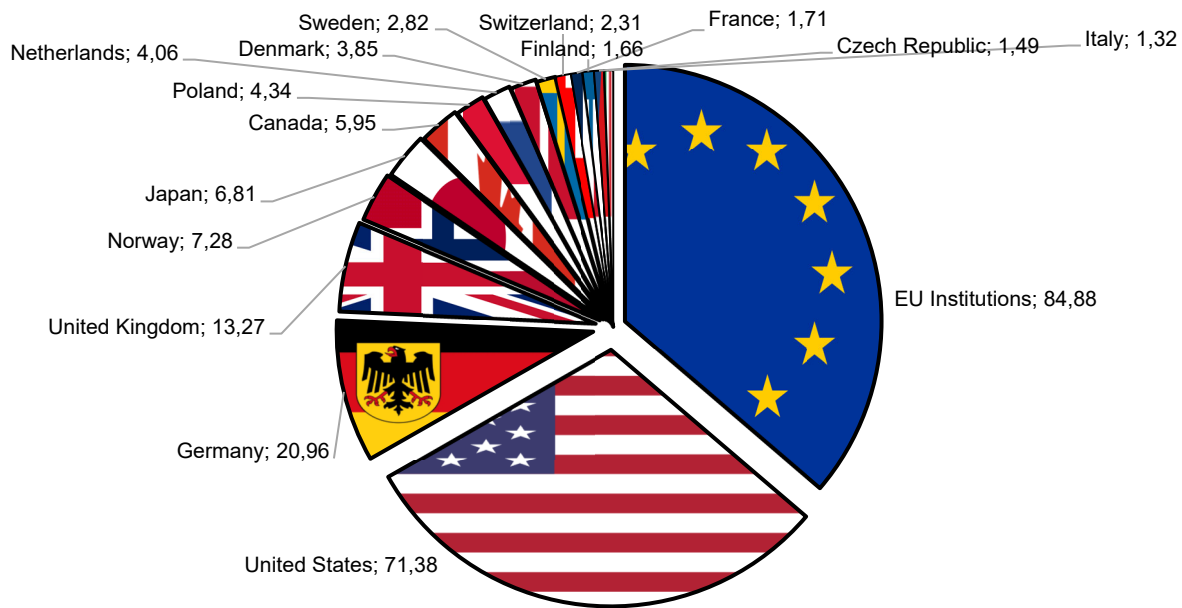

Fig. 1. Commitments Jan. 24, 2022, to Oct. 31, 2023. Data on top 15 donors (in € billion)

Source: created by the author based on Ukraine Support Tracker data (Bomprezzi, Kharitonov, & Trebesch, 2022).

Literature review. J.-W. Lee, and W. McKibbin, point out that the uncertainty caused by war creates a lack of trust in attracting direct investment in the affected economy (Lee, & McKibbin, 2004). D. Bloom, D. Cadarette and J. Sevilla, pointed out that numerous factors exacerbate the risks faced by a war-affected state, and to be able to face new challenges, state institutions must implement tools that facilitate their activities (Bloom, Cadarette, & Sevilla, 2018). Government intervention to minimise the consequences of the war-related catastrophe for the economy *is evident*. D. Weil, underlines the ability of fiscal policy to stimulate aggregate demand and indirectly reduce unemployment, which can be classified as potentially economically stabilising (Weil, n. d.). However, every significant inflation begins with monetary expansion.

In most cases, it resulted from fulfilling harsh (military) needs through the forced printing money (Friedman, 1970). Indeed, in 2022, the currency emission in Ukraine amounted to more than four hundred billion hryvnias, which was a necessary measure, as negotiations between Ukraine and democratic governments on financial support remained incomplete. Already in 2023, thanks to the balanced and

practical work of the National Bank of Ukraine, the inflation rate was reduced by almost three times, the exchange rate was switched from a fixed to a flexible mode, and domestic bonds became more attractive to the population.

Baldwin and Mauro, A. Benassy-Quéré, R. Marimon, J. Pisani-Ferry, L. Reichlin, D. Schoenmaker, B. Weder di Mauro, L. Fornaro, and M. Wolf, *focus* on how fiscal and monetary policy can be used to reduce the economic impact of the crisis (Baldwin, & Mauro, 2020; Benassy-Quéré et al., 2020; Fornaro, & Wolf, 2020). In their opinion, the main measures by which the government can stimulate the economy are elements of Keynesian economics. A. Michel explains that in such circumstances, financial market loans, grants and international financial support are provided to extend consumption stimulus measures to the beneficiaries of these funds and lower discount rates to stimulate consumer spending, respectively (Michel, 2023). Attracting financial and material support from democratic governments has allowed, to some extent, to relieve the critically high pressure on the state economy due to the expenditures on the needs of the defence forces.

M. Fernando believes that temporary shocks should be financed by debt, as the costs that this entails can be spread over time (Martin, 2020). Thus, following the opinion of Pierre Gourinchas, the most appropriate response to crises is to place government bonds. To finance military needs and minimise the effects of the economic recession, domestic borrowing is a necessary measure, as the challenges of war outweigh the costs of the so-called moral hazard associated with issuing these bonds (Gourinchas, 2023). However, such measures cannot fully satisfy the demand for the consumption of military goods and maintain a high level of military expenditures, which has led to the idea of highlighting external financial support as the primary determinant of the development and maintenance of an adequate level of the military capabilities in wartime.

We also reviewed the scientific literature to study the importance of different forecasting methods. M. Yunatskiy notes that the fundamental aspects of forecasting financial indicators in the domestic literature are not sufficiently studied, so he identifies econometric models, the time series method ('dynamics rows'), the balance method and expert estimation methods as the ones that can best describe the trends in financial indicators (Yunatskiy, 2018). However, the question arises as to which forecasting method should be chosen in the context of this study. First of all, we consider the tasks set to determine the trends of financial indicators of revenues and financing of the state budget, as well as expenditures of the Ministry of Defence of Ukraine. Therefore, it is necessary to consider the existing classification of forecasting methods.

Tim Januszowski, Jan Gasthaus, Yuyang Wang, David Salinas, Valentin Flunkert, Michael Bolke-Schneider, and Laurent Callot classify forecasting methods as either "machine learning" or "statistical methods" (Januszowski et al., 2024). Scholars have argued that differences are essential in choosing a particular method, as they generate an understanding of the relevance and effectiveness of different forecasting methods. We considered the characteristics of alternative forecasting methods that allow us to draw meaningful conclusions based on previous research. In a previous paper, we used a linear regression method to forecast military expenditures. However, this method should be replaced by another one since it provides a forecast based on a variable between the minimum and maximum values of the studied indicators (Koval, 2023).

We also reviewed the work of Vinit Sulandari and Juho Juhanto on their proposed hybrid first-order time series model that takes advantage of moving averages to determine the direction of the trend to model stationary residual series after removing the influence of the trend. Researchers have concluded that the hybrid model has a lower root mean square error (RMSE), but this is the first time we have seen this method widely used in other studies. Therefore, in this study, we should use the classical moving average model and, if possible, adapt it to our needs by changing the calculation mechanism. Indeed, Tetyana Kravchenko classifies moving average methods as belonging to formalised (calculated) methods, which are effective for forecasting economic (including financial) indicators and are widely used for interrelationships between economic categories, including the military sector (Kravchenko, 2013).

Finally, O. Kuzmina, Y. Pecherytsia and L. Hryshchuk point out that extrapolation methods (linear regression, moving averages and exponential smoothing) are based on statistically valid trends in the change of specific quantitative characteristics of an object. (Kuzmina, Pecherytsia, & Hryshchuk, 2016). Extrapolation methods are one of the most

widespread among all methods of economic forecasting. We follow their recommendations for forecasting using moving average methods, with the prospect of further research on exponential smoothing methods.

Methods

In this paper, we used the regression method of data analysis, i. e. the double-squared method, to identify the level of correlation between variables. We used simple and double-moving average methods to identify trends and forecast indicators. Given the current year's budget data and the need to plan expenditures for the following years, we have improved the simple moving average method by replacing the mean with the median calculation. Also, since we do not know the indicators of the state budget, military expenditures, and financial support from 2025 to 2027, we have changed the proposed forecasting method to calculate forecasts based on an assessment of trends in the following years.

Results

The financial, material, and humanitarian support provided by democratic governments to Ukraine from 2022 to date totals approximately 234 billion euros. For comparison, Ukraine's state budget expenditures and gross domestic product in 2022 were USD 65 billion and USD 160 billion, respectively. It is worth noting that Ukraine's external and internal public debt, as of November 2023, amounted to EUR 87.8 billion and EUR 40.23 billion, respectively, which is 25.8 % more than in 2022 and 78.2 % more than in 2021, meaning that the external and internal commitments of the Government of Ukraine are increasing mainly due to the war and the socio-economic crisis. Indeed, assistance from partners is necessary, but it deepens Ukraine's dependence on donor countries. At the same time, financial support affects the level of public debt, which is at least twice as high as foreign reserves. An infographic on these indicators is shown in Fig. 4.

Thanks to the financial and material support of its partners, the Government of Ukraine has managed to significantly increase its military power, which, combined with deeper partnership and military trainings with the forces and capabilities of the North Atlantic Alliance, has stimulated the transformation of the Ukraine's accumulated military potential into the ability to achieve the desired effects on the battlefield. Thanks to this capability, as well as decisiveness and confidence, the armed forces managed to undertake many successful military campaigns to defend Kyiv and liberate Kherson and the Kharkiv region. All this may also indicate an increase in the efficiency of using budget funds for defence, which remains to be seen. Thus, we assume that the effectiveness of budget expenditures is influenced by the country's overall anti-corruption index and, probably, by the democracy and freedom indices.

According to the World Bank, in response to the invasion, Ukraine's military expenditures have been increasing (World Bank..., 2023). As a result, according to Global Firepower, military power has also increased (Global Firepower..., 2024). In contrast, Ukraine's economic growth was negative in 2022, reaching a historic low of - 29.1 %. However, 2022 was not the first year when defence expenditures increased. In 2014, after the beginning of the Russian-Ukrainian war, Ukraine's military expenditures grew yearly. Compared to the defence expenditures of European countries, Ukraine's growth was above average. It is reasonable to assume that the increase in military expenditures should go hand in hand with economic growth, i. e. there should be a positive correlation between these two variables. Thus, due to economic growth, an increase in GDP and state budget revenues, an increase in defence

spending is justified, as such expenditures guarantee the security of the capital.

Some scholars argue that increasing military expenditures does not necessarily lead to increasing military effectiveness, i. e., capability. There are positive correlations between economic growth and combat effectiveness on the battlefield. However, we have not found significant evidence of increased effectiveness of using defence forces and equipment due to increased military expenditures. M. Beckley notes that the analysis of many wars from 1898 to 1987 considered the ratio of soldier losses on both sides as an indicator of a particular army's effectiveness during hostilities (Beckley, 2010). However, economic growth and political regime indicators have rarely been used to calculate military effectiveness. In a previous study, we identified a positive correlation between military expenditure and economic growth in Ukraine (Koval, 2023). Also, in the previous study, we analysed inputs and outputs as baseline points for measuring the performance of the armed forces (Pakholchuk et al., 2023). However, the existence of a positive relationship between economic growth and democratisation in Ukraine remains to be seen. We also

intend to conduct a study to test the hypothesis that economic growth, democratic system, and military effectiveness positively impact the outcome of a military conflict.

Before analysing Ukraine's fundamental military and economic indicators, it is worth noting the choice of countries for comparison. First of all, it is worth highlighting the uncompromising choice of democratic governments, as Ukraine is pursuing a steady course towards Euro-Atlantic integration, which de facto and de jure implies compliance with democratic mechanisms of governance. Next, we focus on the cumulative customary assessment of the levels of military capability and gross domestic product, which can vary upwards or downwards by a margin of 1.3-1.4. This is enough to track the real growth prospects for Ukraine in the short and medium term, based on a rational assessment of opportunities. Finally, we have chosen to compare and set trends with EU countries that have been proactive in supporting Ukraine. Also, for the sake of diversity, we have selected countries from different sub-regions of the EU, such as Northern, Eastern and Southern Europe. These countries are Finland, Bulgaria and Portugal, respectively.

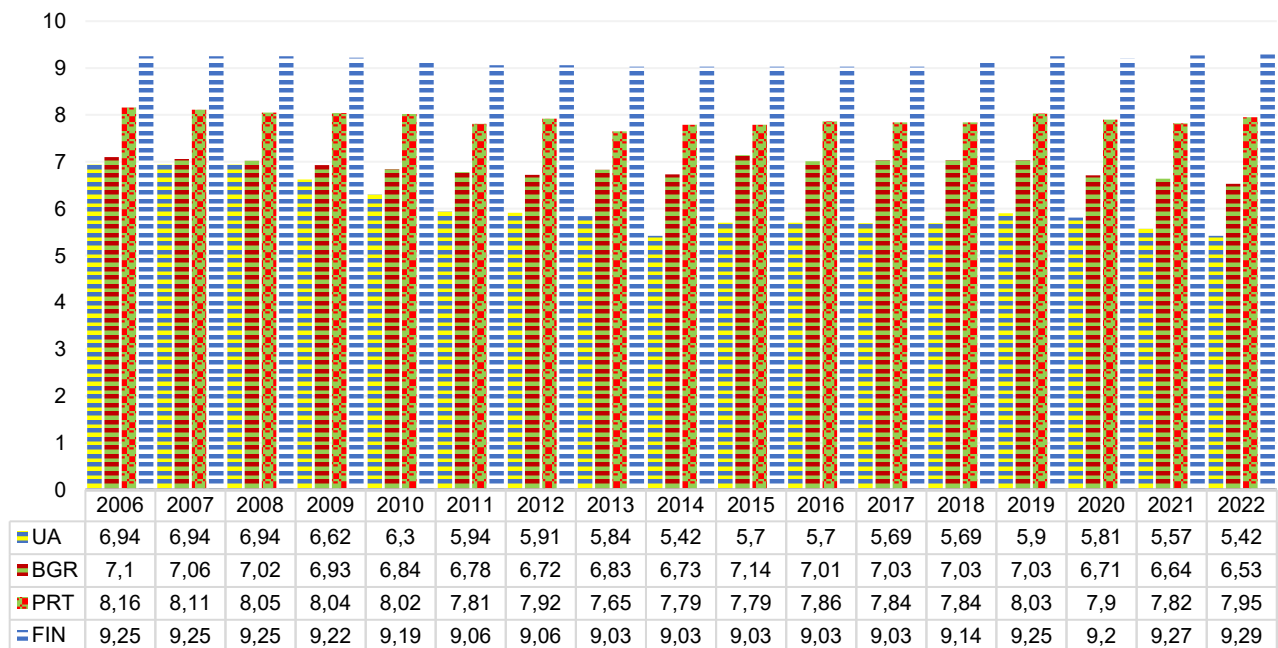

Fig. 2. Democracy index

Source: Our World in Data (Democracy index, 2022)

Military expenditures cannot be considered the sole factor of military effectiveness. Military effectiveness can also be influenced by political regimes, cultural values, civil-military cooperation, human and physical capital, international relations, etc. Among all these factors, it would be advisable to single out economic growth and technological development. Significantly, democratisation, particularly the processes of democratic control over the economic and defense sectors, predicts such development. Fig. 2 shows Ukraine's and several European countries' annual democratisation rates. In the case of Ukraine, we can see a drop in democratic development during the period of pro-rf governments, as well as a slight downturn on the eve of a full-scale war. In general, it is widely believed that a democracy scores equal to or greater than seven points indicates a strong level of democratisation. Scores below this level may signal insufficient rights and freedoms of the

nation, particularly in preventing ineffective public administration and corruption. Therefore, according to Transparency International, in 2023, Ukraine peaked in the fight against corruption with a record thirty-six points (World Corruption..., 2023). However, this is still below average, and further anti-corruption efforts should include measures to implement European legislation as part of the fourth stage of European integration – negotiations.

Political regimes and anti-corruption levels can indeed explain economic growth (Aidt, Dutta, & Sena, 2008). For example, corruption can negatively impact economic growth in a government with high-quality political institutions and, thus, a high level of democratisation. In a regime with low institutional quality, corruption does not affect growth. High growth rates reduce corruption, which, in turn, increases growth rates. The quality of institutions can play a crucial role in determining the relationship between corruption and

economic growth. Positive trends in such change will not only increase the amount of funding for the state's national and economic defense needs but also guarantee more efficient management of defence, financial, and intellectual resources of democratic institutions. It is worth noting that positive reforms of the Accounting Chamber and the State Audit Service play a crucial role in these processes, as these institutions must effectively check any budget transactions for the facts of illegal embezzlement and misappropriation of budget allocations by officials, etc. First, the development of state audit and control bodies should be influenced by the principles of democratisation based on transparency, accountability, and integrity.

In this way, democratisation can indeed have a positive impact on economic growth. Economic growth affects military expenditures, particularly increased national wealth, and gross domestic product per capita. That is why democratisation processes have offset the authoritarian past and its influence on public administration in the case of Ukraine and some Eastern European countries. Democratisation and the fight against corruption bring a country closer to more trusting relations with other democratic governments of economically developed and developing countries. In turn, states with a high level of democratic control over the economic and defense sectors are likelier to be members of advanced economic and defense alliances that guarantee geopolitical stability and sustainable development.

Democratic military-economic unions provide for highly professional budget planning and programming, guided by an ordinary financial discipline; allocation and use of resources based on strategic priorities; and effective operational execution and accountability. In a democratic society, the executive branch, including defense sector organisations, is accountable to the parliament and civil society.

The government should disclose, explain, and justify its actions in building the defence sector, namely how it intends to spend the budget, how it has spent the money after legislative approval and what it has achieved (Greenwood, 2003). By creating the conditions for transparency, accountability and good governance, the budget process is probably the most significant tool for democratic control over the defense and economic sectors. To prove the positive impact of democratic control on economic growth and ultimately to identify them as the basis for the trend of Ukraine's Ministry of Defence expenditures, we propose to use the method of linear regression. Before using this method, it is necessary to identify the indicators that will be used to establish the level of correlation. In Fig. 3, we show the variance in the measures of democratisation, economic growth, and military expenditures of Ukraine and some EU member states from 1996 to 2022. In general, variance analysis is used to quantify the difference between financial indicators' actual and expected behaviour. In our case, we compare maximum, minimum and median rates.

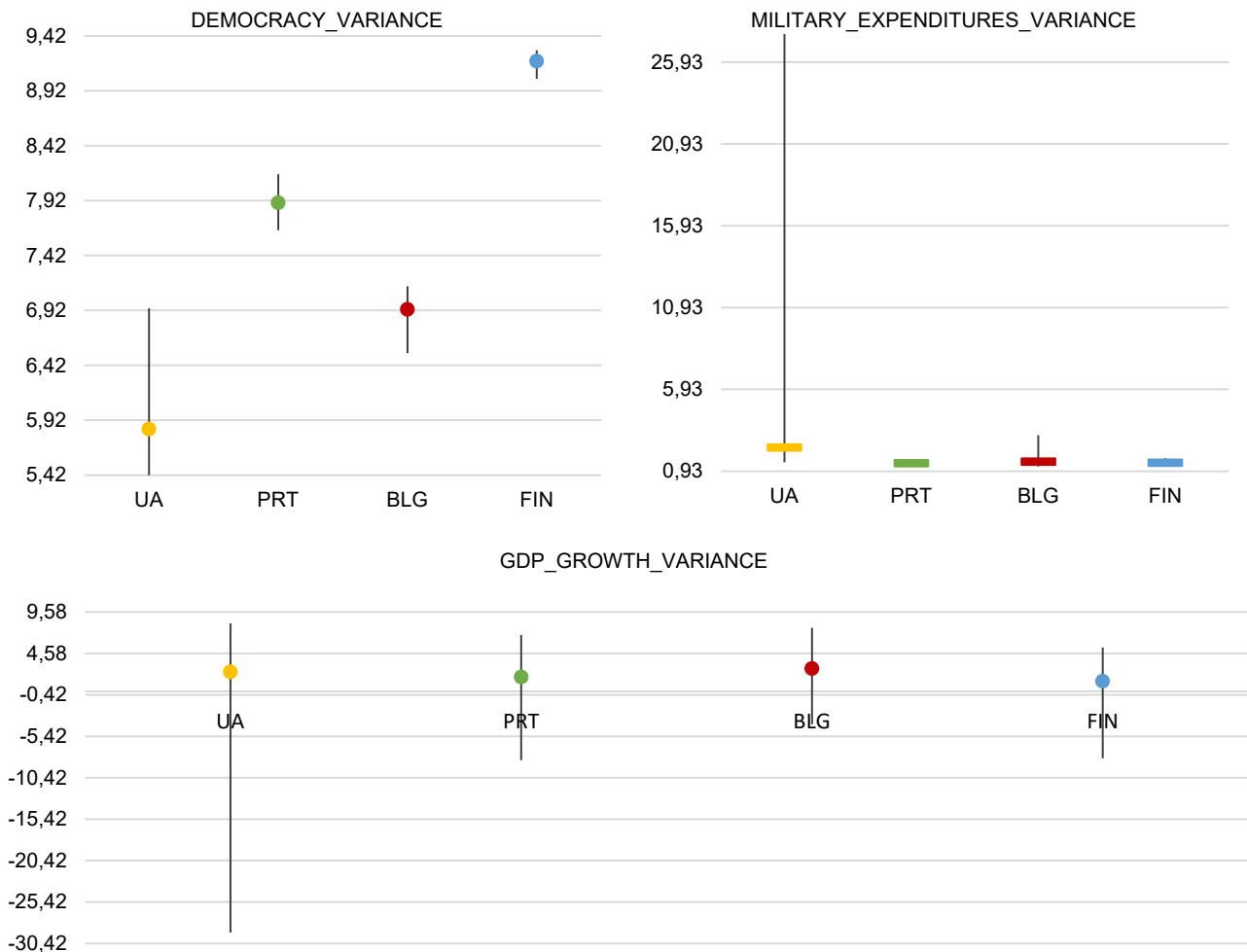

Fig. 3. Variance indicators for the period from 2006 to 2022

Source: created by the author based on World Bank data (World Bank..., 2023).

Fig. 3 and Table 1 show that the lowest democratisation scores could have likely caused the economy's weaker ability to recover from military, epidemiological and economic shocks. In addition, some events that have led to political instability in Ukraine over the past decades may also explain the negative economic growth. The obstacles to democratic control over the defense and economic sectors, as well as over public administration in general, were manifested in the form of political persecutions of pro-Ukrainian and democratic leaders (Vyacheslav Chornovil, Georgiy Gongadze, Kuzma Skryabin), and led to revolutions (the Orange Revolution and the Revolution of Dignity). At the same time, it is likely that the change of governments in Ukraine to pro-Western ones, followed by the implementation of relevant reforms and policies of partnership and cooperation in the military, economic and technological spheres, could have caused military conflicts with states with authoritarian political regimes (the Russian-Ukrainian war and the full-scale invasion). However, in the case of Ukraine, which has chosen a course of Euro-Atlantic integration, the lack of democratic control over the defense and economic sectors is negatively correlated with economic growth and investment, including financial and material support. Instead, democratisation is linked to the decisiveness of foreign investors to invest in Ukraine's economy.

Democratisation can be a stimulating factor for the ability of democratic governments to provide financial support to recipient states in times of financial, military, and other crises. However, Samuelson, Rogoff, Krugman, Calvo, Reinhart and others argue that the involvement of external financial sources and, as a result, the formation of an excessive debt burden are among the main reasons for the deterioration of the financial environment of developing countries (Calvo, 2014; Eggertsson, & Krugman, 2012; Reinhart, C.M., & Reinhart, V.R. 2015; Samuelson, 1954). P. Krush and D. Mastiuk underline that such external sources can be used only in case of long-term stagnation of the national economy (Krush, Mastiuk, & Valouch, 2017). We believe that Ukraine's emergency military and economic

circumstances require financial and material support from partners (external loans and grants, irrecoverable assets) and the search for and implementation of effective domestic borrowing instruments.

As of 2023, Ukraine's external borrowings exceeded state budget revenues by about 6 %. Interestingly, in 2019 and 2020, after the election of Volodymyr Zelenskyy as President of Ukraine and the establishment of the new Government of Ukraine, economic growth was, for some time, even higher than in previous years. However, in 2017–2019, the economic strengthening trends were also very positive as the country had recovered from the significant capital losses between 2010 and 2013 and the outbreak of the Russian-Ukrainian war in 2014. However, throughout this period, the state budget was in deficit. Therefore, financing and transfers to the state budget, mainly from the European Union, the North Atlantic Alliance, the World Bank and the International Monetary Fund, increased Ukraine's public debt gradually. The high debt burden *requires* finding effective ways to fill Ukraine's state budget, mainly through domestic policy.

In turn, the inability to implement the policy of domestic borrowing and production of goods and services to meet the needs of domestic demand and exports may lead to more negative consequences for the socio-economic situation of the state – despite the risks of destruction of human and physical capital because of warfare. An increase in public debt beyond the state budget of Ukraine may indicate the state's insolvency and, accordingly, increase the risk of default. Even if the state receives non-repayable financial and material support from its partners, it depends on such aid. Thus, it will be challenging to overcome future economic and military crises by domestic policy means. Ukraine's public debt and international reserves are shown in Fig. 4. It is worth noting that due to the practical policy of the National Bank of Ukraine in 2022-2023, the level of foreign exchange reserves in Ukraine reached a historic high, reaching USD 40.51 billion in 2023. However, the growth of external public debt in 2023 increased by 42.18 % compared to the previous year.

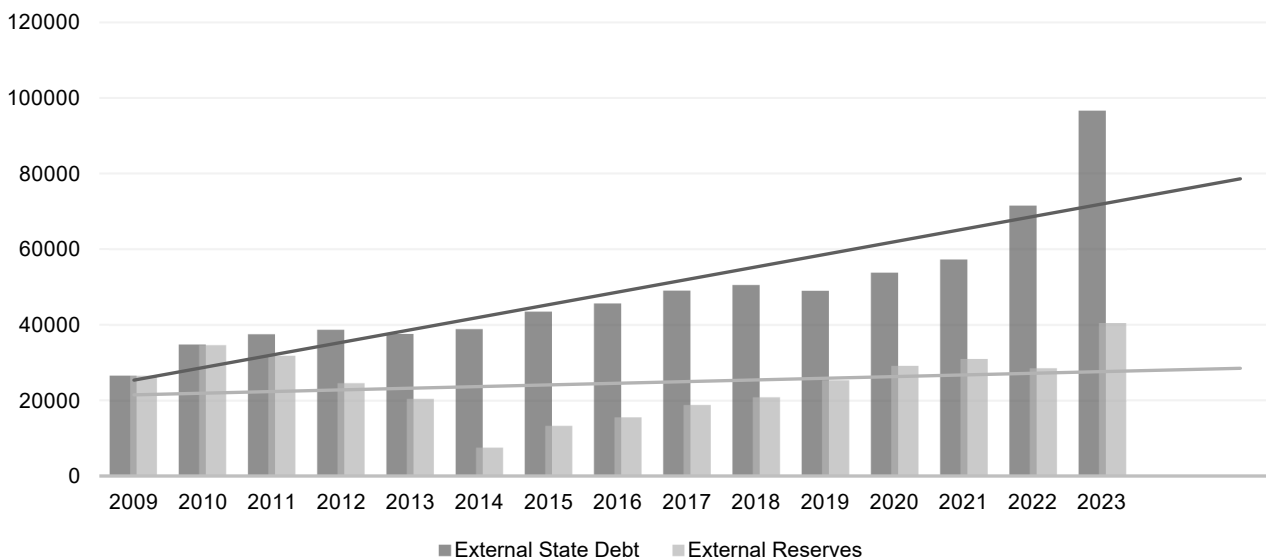

Fig. 4. External public debt and international reserves of Ukraine

Source: The Ministry of Finance of Ukraine (State debt..., 2024).

Table 1 shows the worst and best indicators of democratisation, economic growth and military expenditures for Ukraine, Portugal, Bulgaria, and Finland from 2006 to 2022. A higher level of democratisation does not necessarily lead to higher economic growth. However, it does have a significant impact on how a country can handle economic shocks. It is also worth noting that states with democratic political systems have a better chance of winning a war than authoritarian regimes (Desch, 2002). Shocks from military conflicts destabilise a country's economy, as well as its human and physical capital. However, as a result of effective

reforms aimed at democratic control, as opposed to authoritarian rule, socio-economic changes can be positive. Ukraine has succeeded in implementing several democratic reforms, but given its Soviet past, these efforts have been enormous. At the same time, the faster recovery rate from crises can be considered an equally important factor in such democratisation. At the same time, some studies indicate that states with a higher level of democratic development are more vulnerable to economic sanctions than authoritarian ones (Allen, 2008).

Indicators of democratisation, economic growth, and military expenditures between 2006 and 2022

DEMOCRACY_INDEX				
	UA	PRT	BLG	FIN
MIN	5.42	7.65	6.53	9.03
MAX	6.94	8.16	7.14	9.29
MEDIAN	5.84	7.90	6.93	9.19
GDP_GROWTH_%				
	UA	PRT	BLG	FIN
MIN	-29.10	-8.30	-3.97	-8.07
MAX	8.22	6.83	7.66	5.30
MEDIAN	2.36	1.74	2.75	1.22
MILITARY_EXPENDITURES_%				
	UA	PRT	BLG	FIN
MIN	1.48	1.24	1.22	1.26
MAX	27.65	1.54	3.13	1.72
MEDIAN	2.37	1.42	1.51	1.44

Table 1

Source: created by the author based on the source: World Bank (World Bank..., 2023)

Many studies are based on the positive impact of democratisation on economic openness, free market relations and competitiveness, anti-corruption, etc. (Reisinger et al., 1994; Way, 2005; Way, & Levitsky, 2006). According to the Freedom House Ranking, which shows the democratisation statistics of Ukraine and some other post-Soviet countries, including current members of the Euro-Atlantic area, Ukraine accumulated 50 points in 2023 (Ukraine: Country Profile..., 2023), which is a high score compared to authoritarian governments, but critically low compared to democratic ones. Obviously, with the beginning of the Russian-Ukrainian war, the Government of Ukraine's measures to mobilise economic and human resources to counter aggression were forced actions that negatively affected the freedom index. At the same time, given the realities of Ukraine's military and economic crisis, the level of freedom and, probably, democratic development have

less influence on the outcome of the conflict. In contrast, economic growth and technological development will have a more effective impact on military effectiveness, which is a critical indicator of a full-scale war with an enemy with much greater military and economic capacity.

To identify the relationship between democratisation and economic growth, as well as between economic growth and defence sector expenditures, we used a regression method. In this case, linear regression allows us to track the correlation using only one explanatory and one dependent variable. The higher the absolute value of the correlation coefficient, i. e. the value of R squared, the stronger the relationship between the variables under study. We built dot charts and conducted a regression analysis. We present the infographics and analysis results in Fig. 5 and Table 2, respectively. It is worth reminding that the R coefficient is calculated according to the following formula:

$$r = \frac{\sum(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum(x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\sum(y_i - \bar{y})^2}} = \frac{\sum x_i y_i - n\bar{x}\bar{y}}{\sqrt{\sum x_i^2 - n\bar{x}^2} \sqrt{\sum y_i^2 - n\bar{y}^2}}$$

According to the data in Table 2, which describes the scatterplot in Fig. 5, it is clear that the relationship between democratisation and economic growth is low or non-existent for all countries. However, more is needed to explain the causality or its lack of these two variables. Likely, the reason for these countries' positive median economic growth may indeed be high levels of democratisation. However, the very understanding of democratisation in the context of economic growth is likely to be related to the possibility of these countries belonging to the appropriate economic unions. In

order to test this hypothesis, we propose to conduct a repeated regression study based on democratisation and economic growth data for all EU member states between the end of the 2008 global financial crisis and the beginning of the COVID-19 epidemic in 2019. This period will allow us to find out whether democracies are effective in terms of economic growth in the absence of global economic shocks and other crises. At the same time, we propose to use GDP in real prices. The results of the regression analysis are presented in Table 3.

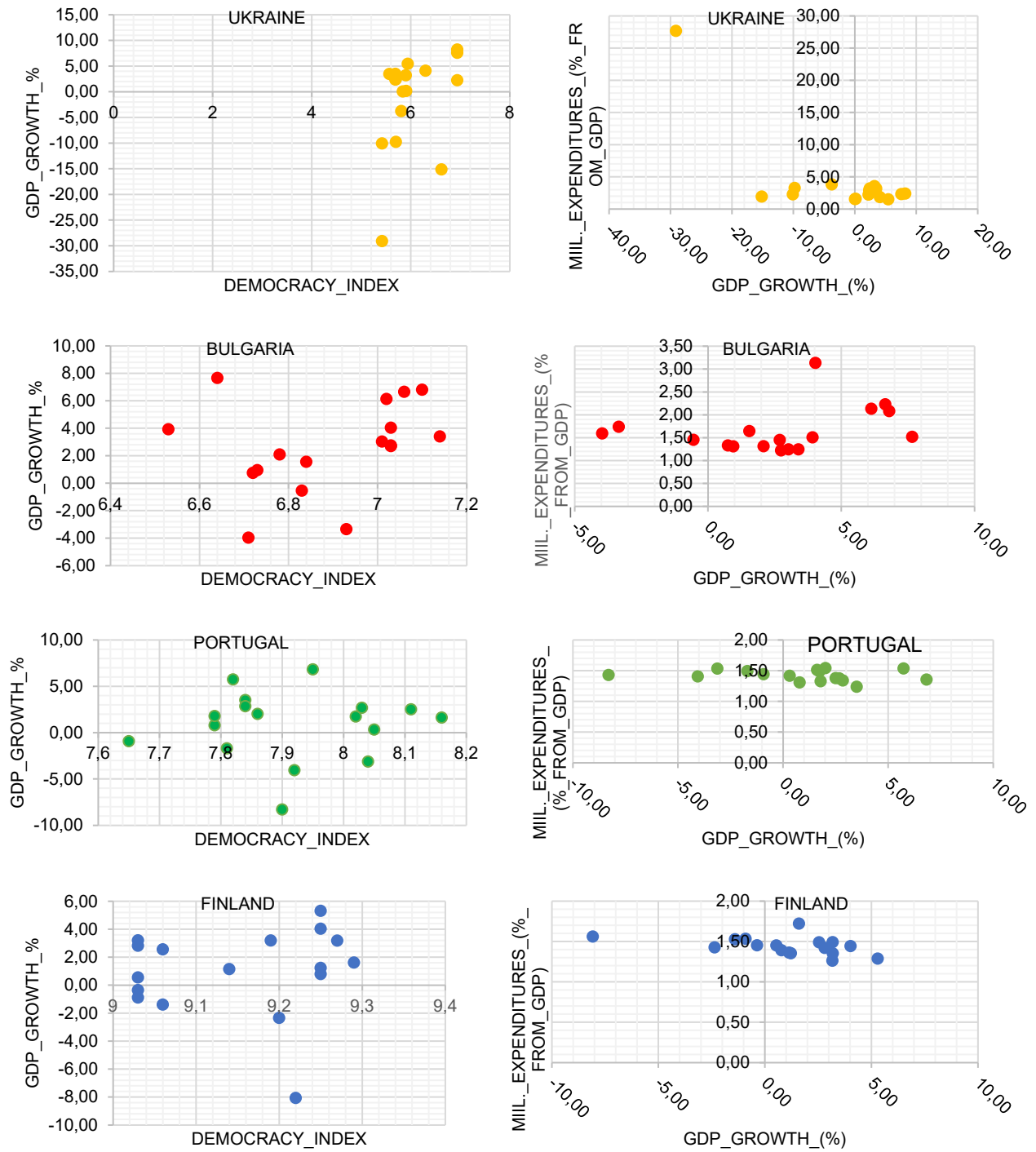

Fig. 5. Scatter plot points of GDP, democratisation and military expenditures

Source: created by the author.

Table 2

Regression analysis of data from Ukraine and some EU member states

	UKRAINE		BULGARIA		PORTUGAL		FINLAND	
	DEM/GDP (1)	GDP/MIL (2)	DEM/GDP (3)	GDP/MIL (4)	DEM/GDP (5)	GDP/MIL (6)	DEM/GDP (7)	GDP/MIL (8)
<i>Regression Statistics</i>								
Multiple R	0.3832	0.73971	0.27	0.32	0.04	0.21	0.08	0.4358
R Square	0.1469	0.54717	0.07	0.1	0	0.05	0.01	0.19
Adjusted R Square	0.09	0.51698	0.01	0.04	-0.06	-0.02	-0.06	0.136
Standard Error	9.1499	4.2673	3.26	0.48	3.77	0.09	3.18	0.1026
Observations	17	17	17	17	17	17	17	17
<i>ANOVA</i>								
<i>Regression</i>								
SS	216.19	330.05	12.8	0.4	0.35	0.01	0.96	0.037
MS	216.19	330.05	12.8	0.4	0.35	0.01	0.96	0.037
F	2.5822	18.1248	1.2	1.72	0.02	0.71	0.09	3.5177
Significance F	0.1289	0.00069	0.29	0.21	0.88	0.41	0.76	0.0803
<i>Residual</i>								
SS	1255.8	273.148	160	3.52	214	0.12	152	0.1579
MS	83.721	18.2099	10.7	0.23	14.2	0.01	10.1	0.0105
<i>Total</i>								
SS	1472	603.198	173	3.92	214	0.13	153	0.1949

Source: created by the author.

Table 3

Regression analysis of the European Union data

	EUROPEAN UNION	
	DEM_GDP (1)	GDP_MIL (2)
<i>Regression Statistics</i>		
Multiple R	0.8794144	0.5444807
R Square	0.7733697	0.2964592
Adjusted R Square	0.7450409	0.232501
Standard Error	0.0264469	21.666945
Observations	10	13
<i>ANOVA</i>		
<i>Regression</i>		
SS	0.0190945	2176.0244
MS	0.0190945	2176.0244
F	27.299784	4.6351991
Significance F	0.0007978	0.0543671
<i>Residual</i>		
SS	0.0055955	5164.0217
MS	0.0006994	469.45651
<i>Total</i>		
SS	0.02469	7340.0461

Source: created by the author.

The regression analysis of the statistics in Table 3 shows that, when considering the relationship between the level of democratisation and real GDP in the European Union, the correlation is 0.77, which is high. In contrast, the correlation between GDP and military expenditures is 0.3, below average. Similarly, the correlations in Ukraine are 0.15 and 0.55, respectively, low, and average correlations. Ukraine's Euro-Atlantic integration could significantly change the trends of economic growth and efficiency of military budget expenditures (upward), which would be caused by broader democratisation due to the implementation of European legislation and its strict compliance. Currently, the trends in Ukraine's military expenditures are determined mainly by the need to provide defense under martial law. There is a need to study these tendencies, to visualise, and understand the trend of military expenditures in the coming years.

"You can observe a lot by just watching" – Yogi Berra
(Forbes, n. d.).

To visualise the trends in Ukraine's defence expenditures and to forecast defence expenditures for the following years based on these trends, it is necessary to use a mathematical model to describe the time series and predict its future behaviour. In most cases, knowing which method will be most effective for a given data set is impossible. We can test several modelling methods on a given data set and evaluate them for the adequacy of the results provided. We can also calculate more formal quantitative measures such as the mean squared error (MSE) and mean absolute error (MAE). The formula determines the forecast error:

$$e_t = X_t - \hat{X}_t,$$

where X_t – is an actual observation over a period t , and \hat{X}_t – is a forecast for a period t .

The mean square error is calculated using the following formula:

$$MSE = \frac{1}{n} \sum_{t=1}^n e_t^2.$$

The average absolute error is calculated using the following formula:

$$MAE = \frac{1}{n} \sum_{t=1}^n |e_t|.$$

In order to decide whether the model we have chosen is adequate for forecasting, we need to evaluate the results to see if they meet our assumptions. We suggest using a model without a seasonal component. When using this model, the following methods are worth highlighting:

- Simple Moving Average Method (hereinafter referred to as SMA);
- Double Moving Average Method (hereinafter referred to as DMA).

Using SMA method, trend assessment at a given period t is the average of the last n observations:

$$\hat{T}_t = M_t = \frac{X_t + X_{t-1} + \dots + X_{t-n+1}}{n}.$$

Predictor (origin t and the scope m):

$$\hat{X}_{t+m} = \hat{T}_t = M_t; m = 1, 2, \dots$$

Forecasts should be updated as new information becomes available. Calculations using the DMA method:

$$M_t = \frac{X_t + X_{t-1} + \dots + X_{t-n+1}}{n}$$

$$M_t^{[2]} = \frac{M_t + M_{t-1} + \dots + M_{t-n+1}}{n}$$

Calculation (level and slope at a point in time t):

$$\hat{T}_t = 2M_t - M_t^{[2]},$$

$$\hat{b}_t = \frac{2}{n-1} [M_t - M_t^{[2]}].$$

Predictor (origin t and the scope m):

$$\hat{X}_{t+m} = \hat{T}_t + \hat{b}_t * m; m = 1, 2, \dots$$

At the same time, there are disadvantages to using moving averages, namely:

$$M_{2023} = \frac{118\,012.9981 + 121\,468.043 + 989\,532.3302 + 1\,443\,393.9172}{4} = 668\,101.82.$$

Thus, we calculated that the moving average for 2023 is 668,101.82. Next, we need to calculate the value of the predictor \hat{X}_t :

$$\hat{X}_{2024} = M_{2023} = 668\,101.82,$$

$$\hat{X}_{2025} = M_{2023} = 668\,101.82,$$

$$\hat{X}_{2026} = M_{2023} = 668\,101.82,$$

$$\hat{X}_{2027} = M_{2023} = 668\,101.82.$$

The data obtained indicate a high probability of inaccuracy of forecasts according to the proposed method. We propose to improve this method by changing the way \hat{X}_t is calculated. Thus, currently, the formula for this calculation is as follows:

$$\hat{X}_{t+m} = \hat{T}_t = M_t; m = 1, 2, \dots$$

We suggest the following variation:

$$\hat{X}_{t+m} = \hat{T}_t = M_t; m = 1.$$

• the observations used for the calculation have the same proportion ($\frac{1}{n}$);

• it is assumed that the most recent observations will serve as better forecasting indicators, so they should be given more weight;

• the distribution of observations over time leads to different exponential smoothing methods.

Moving on to the forecasting, we have data on the expenditures of the Ministry of Defence of Ukraine from 2009 to 2023. At the same time, there is data on the approved budget of the Ministry of Defence of Ukraine for 2024, but it is not advisable to use it for forecasting as the data is inaccurate. However, the indicator of the approved budget of the Ministry of Defence of Ukraine for 2024 can be used to calculate the forecasting error (mean e_t). Thus, we can forecast the expenditures of the Ministry of Defence of Ukraine for 2024–2027.

One of the available forecasting methods can be used to forecast the expenditures of the Ministry of Defence of Ukraine for the following years. However, each of these methods may have a forecasting error, and thus, the error determines the degree of deviation from the forecasts. That is why we decided to use both methods, calculate each method's error level, and recommend forecasts' outcomes with a lower error.

Moreover, each of these methods assumes that the values of \hat{X} under study are known. First, we need to determine the value of n . We propose to set $n = 4$, which means that we will calculate the moving average (M_t) using the values of X_t for the last four years. Four years is a reasonable period for calculating the average because we plan to forecast for four years. It also allows us to improve the spread of the sample, which is essential because, for example, the increase or decrease in military expenditures between 2010 and 2013 is, on average, three percent. However, in 2022, the increase was at least eight hundred percent.

First, let us make a calculation using the SMA method. Let us estimate the trend:

$$M_{2023} = \frac{X_{2023} + X_{2022} + X_{2021} + X_{2020}}{4},$$

where $X_{t_{2023}}$ – the amount of military expenditures of the Ministry of Defence of Ukraine in 2023.

In the proposed way, it is necessary to recalculate the forecast. Firstly, there is now a need to calculate the values of $M_{2024}, M_{2025}, M_{2026}, M_{2027}$, as these values will take on the median values of the corresponding integrals X_t . We proposed to improve this method by considering the approved budget of the Ministry of Defence of Ukraine, which may change during the relevant year. In our case, this year is 2024. Thus, we have made two proposals to improve this method of calculating budget forecasts for the following years:

• use of the current year's indicator X_t as both an observation and a predictor since the budget year is not complete and, accordingly, may include relevant changes in revenues, expenditures, financing, etc;

• calculate the trend estimate at time t (M_t) for both years that are observations and years that require the calculation of predictors. When calculating, use the median rather than the mean. The new indicator should likely be displayed as $\hat{\mu}_{M_t}$, which requires explanation.

It is necessary to explain the use of these proposals. First, we propose to use the median of the previous four indicators to calculate the trend estimate at time t for the predictors \hat{X} , unlike the arithmetic mean that we used to calculate the values of X . Thus, the median is the average value when the set of values is ordered from smallest to largest. The advantage of the median is that it removes the *extreme values* from the data set, giving a more realistic view of what to expect in the future, which is especially important when making forecasts. While the mean may give a more accurate picture of the overall data, the median is a more reliable guide to expectations regarding cost planning (including budgeting).

The choice of Greek letter μ to describe the trend estimate at time t because it is commonly used in mathematics and statistics to refer to the arithmetic mean or median of a distribution with a standard deviation. The standard deviation is denoted as σ . The formula for calculating the standard deviation:

$$\hat{\sigma}_\varepsilon^2 = \frac{1}{n-2} \sum_{t=1}^n [X_t - \hat{X}_t]^2 = \frac{\sum_{t=1}^n [X_t - \hat{X}_t]^2}{n-2},$$

$$\hat{\sigma}_\varepsilon = \sqrt{\hat{\sigma}_\varepsilon^2}.$$

Therefore, it is necessary to recalculate first. It is worth noting that when calculating the median, arranging the sample of numbers in ascending order is necessary:

$$M(X_t) = \frac{\left(\frac{4}{2}\right)^{th} + \left(\frac{4}{2} + 1\right)^{th}}{2} = \frac{2^{th} + 3^{th}}{2},$$

Calculation of the standard deviation error:

$$\hat{\sigma}_\varepsilon^2 = \frac{1}{12-2} * 2\,266\,009\,131\,934.76 = 226\,600\,913\,193.48,$$

$$\hat{\sigma}_\varepsilon = \sqrt{226\,600\,913\,193.48} = 476\,026.17.$$

Now, let us perform the calculation using the DMA method. As observations (X) of 2024–2027, we will take the predictors (\hat{X}) we calculated using the SMA method. The formula for calculating a double moving average:

$$M_{2023}^{[2]} = \frac{M_{2022} + M_{2021} + M_{2020} + M_{2019}}{4} = 300\,621.15.$$

Calculation of the score (level and slope at the time t):

$$\hat{T}_{2023} = 2M_{2023} - M_{2023}^{[2]} = 1\,035\,582.49,$$

$$\hat{b}_{2023} = \frac{2}{4-1} [M_{2023} - M_{2023}^{[2]}] = 244\,987.11,$$

Predictor \hat{X}_t :

$$\hat{X}_{2024} = \hat{T}_{2023} + \hat{b}_{2023} * 1 = 1\,280\,569.60,$$

$$\hat{X}_{2025} = \hat{T}_{2023} + \hat{b}_{2023} * 2 = 1\,525\,556.71,$$

$$\hat{X}_{2026} = \hat{T}_{2023} + \hat{b}_{2023} * 3 = 1\,770\,543.83,$$

$$\hat{X}_{2027} = \hat{T}_{2023} + \hat{b}_{2023} * 4 = 2\,015\,530.94.$$

$$\hat{\mu}_{\hat{M}_t} = \frac{X_{t-1} + X_{t-2}}{2},$$

$$\hat{\mu}_{\hat{M}_{2024}} = 1\,076\,790.53,$$

$$\hat{\mu}_{\hat{M}_{2025}} = 1\,164\,048.73,$$

$$\hat{\mu}_{\hat{M}_{2026}} = 1\,303\,721.32,$$

$$\hat{\mu}_{\hat{M}_{2027}} = 1\,164\,048.73.$$

Following these suggestions, we recalculated the estimates of trends and predictors. Thus, according to the data obtained:

$$\hat{X}_{2024} = M_{2023} = 668\,101.82,$$

$$\hat{X}_{2025} = \hat{\mu}_{\hat{M}_{2024}} = 1\,076\,790.53,$$

$$\hat{X}_{2026} = \hat{\mu}_{\hat{M}_{2025}} = 1\,164\,048.73,$$

$$\hat{X}_{2027} = \hat{\mu}_{\hat{M}_{2026}} = 1\,303\,721.32.$$

We have calculated the forecast of military expenditures for 2024–2027. Now we need to calculate the error in the forecast. Calculating the error in the trend:

$$e_{2024} = X_{2024} - \hat{X}_{2024} = 27\,361.03,$$

$$e_{2025} = X_{2025} - \hat{X}_{2025} = 882\,263.21,$$

$$e_{2026} = X_{2026} - \hat{X}_{2026} = 1\,110\,387.26,$$

$$e_{2027} = X_{2027} - \hat{X}_{2027} = 495\,946.91.$$

Calculation of the mean square error:

$$MSE = \frac{1}{4} \sum_{t=1}^4 e_t^2 = 564\,515\,050\,383.88.$$

Calculation of the average absolute error:

$$MAE = \frac{1}{4} \sum_{t=1}^4 |e_t| = 628\,989.60.$$

Calculation of the mean square error:

$$MSE = \frac{1}{4} \sum_{t=1}^4 e_t^2 = 272\,369\,358\,761.01.$$

Calculation of the average absolute error:

$$MAE = \frac{1}{4} \sum_{t=1}^4 |e_t| = 470\,897.94.$$

Based on the error calculation results, we found that by using the double-moving average method, the average absolute error becomes smaller than when using the simple moving average method. The results are shown in Fig. 6.

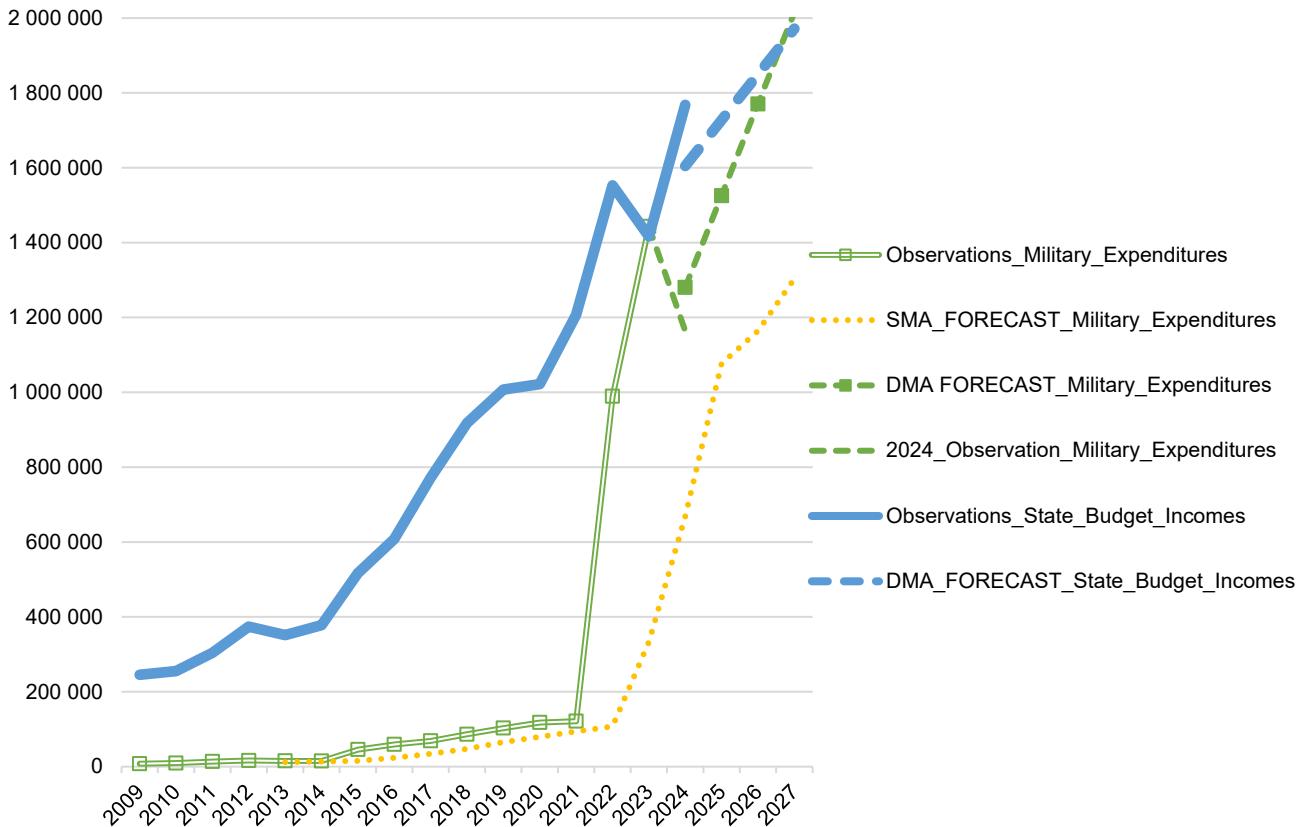

Fig. 6. Trends and forecasts of military expenditures and revenues of the state budget of Ukraine

Source: created by the author.

Fig. 6 shows that military expenditures will likely be higher than Ukraine's state budget revenues as early as 2027. Despite the Government of Ukraine's successful attempts to launch a public revenue strategy until 2030 based on fiscal policy instruments, as well as the successful measures taken by the National Bank of Ukraine, mainly through the use of flexible mechanisms for foreign exchange and domestic borrowing, Ukraine is unable to handle the military weight on its economy by itself, which, unfortunately, makes the country dependent on financial, material and humanitarian support from donor countries. Finally, we present the trend and forecast of the state budget financing for the following years. Fig. 7 shows a trend towards continued support from partners, but it is worth noting that even this short-term outlook is filled with many risks that create a wide degree of uncertainty. Many political, geopolitical, and other factors in the international arena may influence decision-making regarding support for Ukraine in one way or another.

In our turn, we suggest following the practical recommendations for improving Ukraine's military and economic capabilities in the coming years using domestic resources and capabilities, assuming that the Russian-Ukrainian war does not escalate to a more critical stage:

- The National Bank of Ukraine will continue to build on its successful policy of domestic government borrowing and foreign exchange interventions, including the flexibility and floatation of the national currency against foreign ones;
- increasing the amount of foreign exchange reserves, mainly by creating a favourable democratic climate for foreign investors, as well as increasing domestic production to meet domestic demand and exports;
- maintaining the inflation rate in 2024 at a level not exceeding 5–7 %, mainly by not using some monetary policy instruments, including the issuance of funds;
- gradually implementing the fiscal policy strategy until 2030, bringing these mechanisms in line with the norms and practices of the European Union;
- increasing the efficiency of the use of budget allocations by the Ministry of Defence of Ukraine, mainly through the successful implementation of the concept of capability-based planning, programming, budgeting and execution and to develop them;
- improvement of civil-military relations and democratic control over the defence sector, the mechanism of which is provided by Chapter Four of Part VI of the Manual on Civil-Military Relations (Pantev, 2008).

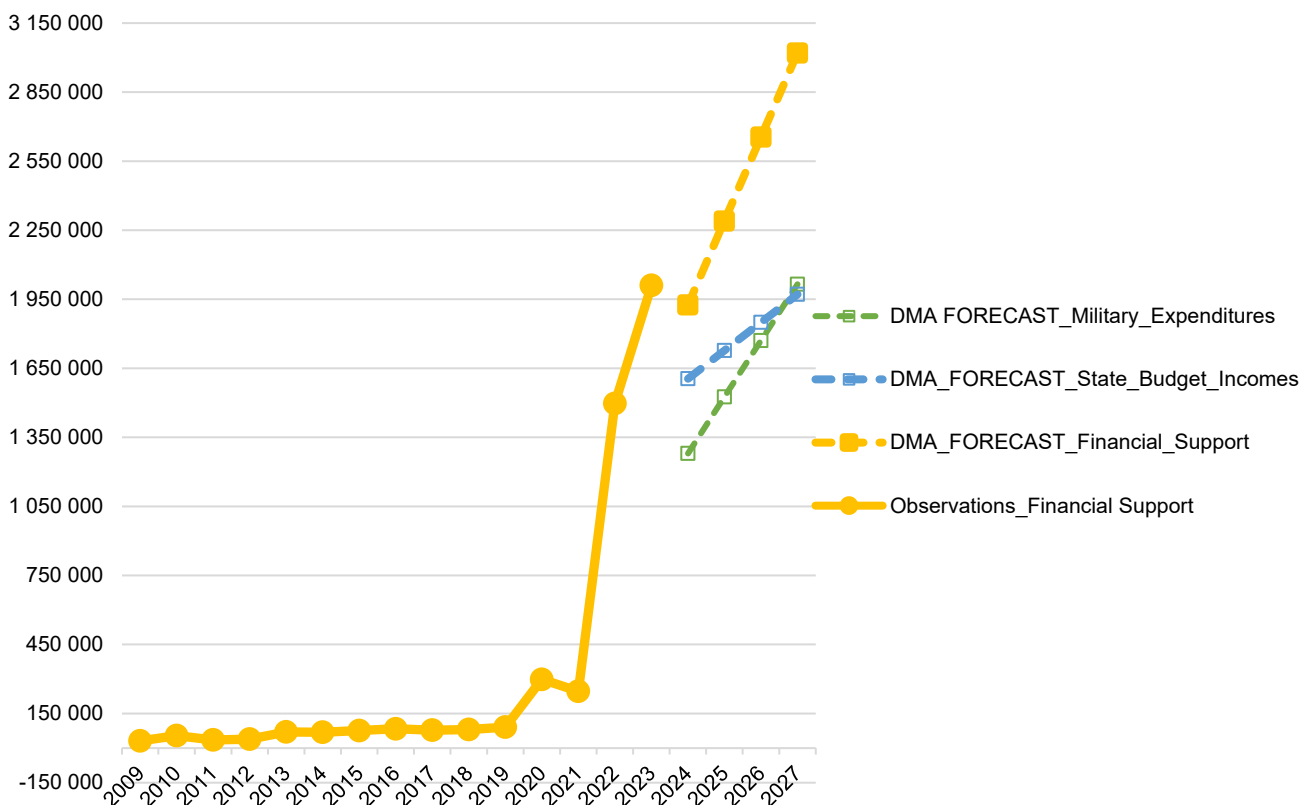

Fig. 7. The financial support forecasting

Source: created by the author.

Discussion and conclusions

Thus, we could examine the military-economic situation in which Ukraine was placed throughout the war via the prism of identifying critical issues faced by other democratic governments in crisis. We have extrapolated some of the authors' findings as ways to deal with the multiple challenges confronting the Ukrainian economy and defence sector. We have reviewed the effective strategies the Government and the National Bank of Ukraine implemented to stabilise socio-economic development under martial law. Indeed, the strategies were in line with the recommendations of reputable academic works, and the prospects for further implementation of effective mechanisms to counter new stages of threats to economic and defense seem to be free of uncertainty, at least if democratic governments continue to support Ukraine proactively.

We have identified effective methods of accumulating the economic and military capabilities of the state through closer cooperation with the Western bloc states, as such cooperation leads to Ukraine receiving significant financial, material and humanitarian resources. Also, having analysed and compared key military-economic and democratic indices, we conclude that Ukraine has a positive trend of economic growth and military capability in terms of moving away from authoritarian principles of state-building and choosing the direction of integration into leading economic and military alliances. This direction involves implementing the best practices and norms of the civilised world of the twenty-first century. Finally, we offer our vision of recommendations for accelerating the transformation

process, given the rather critical situation in which the people of Ukraine find themselves.

Implementation of the recommendations can improve the mechanisms for filling Ukraine's state budget with more than just external debt commitments. Such measures will still not be enough to minimise the risks of economic shocks from the Russian-Ukrainian war and maintain a high level of budget allocations for defence until the European continent's military tensions subside. That is why we assume that in the coming years, Ukraine will depend on donor countries' financial support. This trend will be relevant until the end of the Russian-Ukrainian war and the completion of Ukraine's Euro-Atlantic integration through its accession to the European Union and NATO. According to the norms and practices of the North Atlantic Alliance and the European Union, budget processes should be based on transparency, accountability and flexibility principles and implemented through planning, programming, preparation, and execution.

*"Planning is Everything. The Plan is Nothing" –
US President Dwight Eisenhower
(Bacon, 2021).*

Planning for a crisis management strategy – whether through the placement of domestic bonds, financial assistance from partners, or, most likely, by attracting foreign direct investment in production and exports – will be more effective than eliminating such planning. The cohesion of planners around a unifying idea will generate positive effects. At the same time, such cohesion and public administration, including the allocation and reallocation of budgetary resources for defense needs, should be based on democratic principles. Such an

approach is attractive to foreign investors and democratic governments that provide Ukraine with financial, material, and humanitarian support to stabilise the economy and counteract r's terrorist expansion.

However, there are considerable risks that financial support from partners may be significantly reduced due to the exhaustion of donor countries, as well as the growing need for these states to build up military and economic power to potentially counter r's growing ambitions to further enslave nations to the West of the r-Baltic and r-Finland borders. However, due to the ability of the Government of Ukraine and the National Bank of Ukraine to implement effective mechanisms for filling the state budget and reserves from domestic sources, as well as exports, attracting foreign direct investment, etc., the trust of partners will grow significantly, which can also be a reliable indication of the intentions of democratic governments to continue financial support for Ukraine. For example, Fig. 7 clearly shows the estimated amount of financial resources to be provided by partners until 2027.

We are aware of the development of Ukraine's defence sector and economy depending on international financial support, and we once again emphasise the high efficiency of the Government's financial policy in accumulating resources and transforming them into capabilities and tools. We share the same opinion as the Governor of the National Bank of Ukraine, Andriy Pysnyi, on the importance of combining fiscal policy and domestic borrowing to stimulate economic growth, which, in turn, has been confirmed by positive dynamics as of early 2024. Therefore, further development of the economy and military capability should be based on a combination of domestic policy of accumulating financial resources and external borrowing. In fact, the financial mechanism envisages financial support for the military potential at the expense of state trust funds in combination with financial support from partners.

The forecast of military-economic indicators once again highlights the dependence of the economy and military capability on foreign support and the search for and implementation of effective mechanisms of domestic accumulation. This indicates at least that Ukraine is in a state of uncertainty, and the best decision that can be made is to improve the ability to manage limited resources in the most efficient way. A final point would be the need for the prospective research to develop a model for the effective use of budget funds, primarily through their optimisation, with a preliminary expert assessment, given the many risks and the overall level of corruption and democratisation in the country. We argue that military effectiveness is not only based on the level of military expenditures, but should be measured by the ratios of inputs and outputs, which is critical at least for assessing the effectiveness of the institutions of the armed forces.

Authors contributions: Alim Syzov – project administration, supervision, visualisation; Oles Koval – conceptualization, methodology, writing – original draft; Denys Khomych – formal analysis, validation, investigation; Mykola Paslavskyy – data curation, resources, writing – review and editing.

Acknowledgments, sources of funding. I sincerely appreciate Cristina Torres' (CEOS.PP, ISCAP, Polytechnic of Porto, Portugal) significant contribution to my ability to use forecasting methods to perform scientific research.

References

- Aidt, T., Dutta, J., & Sena, V. (2008). Governance regimes, corruption and growth: Theory and evidence. *Journal of Comparative Economics*, 36(2), 195–220. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2007.11.004>
- Allen, S. (2008) The domestic political costs of economic sanctions. *Journal of Conflict Resolution*, 52(6), 916–944.
- Antezza, A., Frank, A., Frank, P., Franz, L., Kharitonov, I., Kumar, B., Rebinskaya, E., & Trebesch, C. (2022). *The Ukraine Support Tracker: Which countries help Ukraine and how?* (Working Paper 2218). Kiel Institute for the World Economy. <https://www.econstor.eu/handle/10419/262746>
- Bacon, Philip. (2021). *Planning is Everything; the Plan is Nothing*. Horwath HTL Corporate. <https://horwathhtl.com/publication/planning-is-everything-the-plan-is-nothing/>
- Baldwin, & Mauro. (2020, March 6). *Economics in the Time of COVID-19*. CEPR. <https://cepr.org/publications/books-and-reports/economics-time-covid-19>
- Beckley, M. (2010). Economic Development and Military Effectiveness. *Journal of Strategic Studies*, 33. <https://doi.org/10.1080/01402391003603581>
- Benassy-Quéré, A., Marimon, R., Pisani-Ferry, J., Reichlin, L., Schoenmaker, D., & Weder di Mauro, B. (2020). *COVID-19: Europe needs a catastrophe relief plan*. CEPR. <https://cepr.org/voxeu/columns/covid-19-europe-needs-catastrophe-relief-plan>
- Bloom, D., Cadarette, D., & Sevilla, J. (2018). The Economic Risks and Impacts of Epidemics. *Finance & Development*, 55(2), 46–49.
- Bomprezzi, P., Kharitonov, I., & Trebesch, Ch. (2022). *Ukraine Support Tracker: A Database of Military, Financial and Humanitarian Aid to Ukraine*. Kiel Institute for the World Economy. <https://www.ifw-kiel.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker/>
- Calvo, G.A. (2014). Sudden Stop and Sudden Flood of Foreign Direct Investment: Inverse Bank Run, Output, and Welfare Distribution. *The Scandinavian Journal of Economics*, 116(1), 5–19.
- Democracy index. (2022). Our World in Data. <https://ourworldindata.org/grapher/democracy-index-eiu>
- Desch, M.C. (2002). Democracy and Victory: Why Regime Type Hardly Matters. *International Security*, 27(2), 5–47.
- Eggertsson, G.B., & Krugman, P. (2012). Debt, Deleveraging, and the Liquidity Trap: A Fisher-Minsky-Koo Approach. *The Quarterly Journal of Economics*, 127(3), 1469–1513. <https://doi.org/10.1093/qje/qjs023>
- Forbes. (n.d.). *You can observe a lot by just watching*. Yogi Berra-Forbes Quotes. <http://www.forbes.com/thoughts/>
- Weil, David N. (n.d.). Fiscal Policy. In *The Concise Encyclopedia of Economics*. Library of Economics and Liberty. Retrieved 30 January 2024. <https://www.econlib.org/library/Enc1/FiscalPolicy.html>
- Fornaro, L., & Wolf, M. (2020, March 10). *Coronavirus and macroeconomic policy*. CEPR. <https://cepr.org/voxeu/columns/coronavirus-and-macroeconomic-policy>
- Friedman, M. (1970). A Theoretical Framework for Monetary Analysis. *Journal of Political Economy*, 78(2), 193–197. <https://doi.org/10.1086/259623>
- Global Firepower. (2024). *World Military Strength Rankings*. Retrieved 10 January 2024. <https://www.globalfirepower.com/>
- Gourinchas, P.O. (2023). International Macroeconomics: from the Great Financial Crisis to COVID-19, and Beyond. *IMF Economic Review*, 71(1), 1–34. <https://doi.org/10.1057/s41308-022-00171-x>
- Greenwood, David. (2003). *Transparency and Accountability in South European Defence*. George C. Marshall Association.
- Howorth, J. (2014). *Security and Defence Policy in the European Union*. Palgrave Macmillan.
- Januschowski, T., Gasthaus, J., Wang, Yu., Salinas, D., Flunkert, V., Bohlke-Schneider, M., & Callot, L. (2024). Criteria for classifying forecasting methods. *International Journal of Forecasting*, 36(1), 167–177. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0169207019301529>
- Koval, O. (2023). Ministry of Defence expenditures impact on economic growth of Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military specialised sciences*, 4(56). <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2023.56.26-35>
- Kravchenko, T. (2013). Methods of forecasting regional economic development. *Economic analysis*, 13, 88–94 [in Ukrainian]. [Кравченко, Т. (2013). Методи прогнозування регіонального економічного розвитку. *Економічний аналіз*, 13, 88–94].
- Krush, P., Mastiuk, D., & Valouch, P. (2017). The Governmental Policy of Budget Balancing in Ukraine. In *European Financial Systems 2017. Proceedings of the 14th International Scientific Conference* (Part 1) (pp. 441–449). Masarykova univerzita nakladatelství. <https://www.ceeol.com/search/chapter-detail?id=1158914>
- Kuzmina, O.M., Pecherytsia, Y.S., & Hryshchuk, L.V. (2016). Methods of forecasting financial indicators of enterprise activity. *Young Scientist*, 1(1), 89–92 [in Ukrainian]. [Кузьміна, О.М., Печериця, Ю.С., & Гришук, Л.В. (2016). Методи прогнозування фінансових показників діяльності підприємства. *Молодий вчений*, 1(1), 89–92].
- Lee, J.-W., & McKibbin, W.J. (2004). Globalization and Disease: The Case of SARS*. *Asian Economic Papers*, 3(1), 113–131. <https://doi.org/10.1162/1535351041747932>
- Martin, F.M. (2020). *Economic Realities and Consequences of the COVID-19 Pandemic*. Part I. Financial Markets and Monetary Policy. <https://doi.org/10.20955/es.2020.10>
- Michel, A. (2023). *The False Promise of Stimulus Spending: Lessons from the Great Recession*. The Heritage Foundation. <https://www.heritage.org/>

markets-and-finance/report/the-false-promise-stimulus-spending-lessons-the-great-recession

Minfin. (2024). *State debt of Ukraine*. <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> [in Ukrainian]. [Мінфін. (2024). *Державний борг України*]. <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/>

Pakholchuk, V., Horiacheva, K., Turchenko, Y., & Koval, O. (2023). Modern Approaches to Reforms in the Economy: Performance Measurement Development in the Armed Forces of Ukraine. *Theoretical and Practical Research in Economic Fields*, 14(2), Art. 2. [https://doi.org/10.14505/tpref.v14.2\(28\).19](https://doi.org/10.14505/tpref.v14.2(28).19)

Pantev, P., Ratchev, V., Tagarev, T., & Zaprianova, V. (2008). *Civil-Military Relations and Democratic Control of the Security Sector*. United States. Institute of Peace, Washington, DC [in Ukrainian]. [Пантєв, П., Ратчев, В., Тагарев, Т., & Запрянова, В. (2008). Цивільно-військові відносини та демократичний контроль над сектором безпеки. Інститут миру США, Вашингтон, округ Колумбія].

Reinhart, C.M., & Reinhart, V.R. (2015). Financial Crises, Development, and Growth: A Long-term Perspective. *The World Bank Economic Review*, 29, 53–76.

Reisinger, W.M., Miller, A.H., Hesli, V.L., & Maher, K.H. (1994). Political Values in Russia, Ukraine, and Lithuania: Sources and Implications for Democracy. *British Journal of Political Science*, 24(2), 183–223. <https://doi.org/10.1017/S0007123400009789>

Samuelson, P.A. (1954). The Pure Theory of Public Expenditure. *The Review of Economics and Statistics*, 36(4), 387–389. <https://doi.org/10.2307/1925895>

SIPRI Yearbook 2015. (2015). Armaments, disarmament and international security. *SIPRI*. Retrieved 9 January 2024, from <https://www.sipri.org/yearbook/2015>

SIPRI Yearbook 2016. (2016). Armaments, disarmament and international security. *SIPRI*. Retrieved 9 January 2024, from <https://www.sipri.org/yearbook/2016>

Ukraine: Country Profile. (2023, May 24). Freedom House. <https://freedomhouse.org/country/ukraine>

Way, L.A. (2005). Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine. *World Politics*, 57(2), 231–261. <https://doi.org/10.1353/wp.2005.0018>

Way, L.A., & Levitsky, S. (2006). The dynamics of autocratic coercion after the Cold War. *Communist and Post-Communist Studies*, 39(3), 387–410. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2006.07.001>

World Corruption Perceptions Index. (2023). *Transparency International*. <https://cpi.ti-ukraine.org/en/>

World Bank Open Data. (2023). *The World Bank*. <https://data.worldbank.org>

Yunackiy, M. (2018). Review of modern methods of forecasting the financial condition of the enterprise. *Effective Economics*, 4(4). <http://www.economy.nayka.com.ua> [in Ukrainian]. [Юнацький, М.О. (2018). Огляд сучасних методів прогнозування фінансового стану підприємства. *Ефективна економіка*, 4(4)]. <http://www.economy.nayka.com.ua>

Отримано редакцією журналу / Received: 08.02.24

Прорецензовано / Revised: 27.02.24

Схвалено до друку / Accepted: 04.03.24

Алім СИЗОВ¹, канд. екон. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-6400-3951

alikh_sizov@ukr.net

Олесь КОВАЛЬ¹, ад'юнкт

ORCID ID: 0000-0003-2696-7204

oles.koval@knu.ua

Денис ХОМИЧ², слухач

ORCID ID: 0009-0008-2443-7019

denil2005@ukr.net

Микола ПАСЛАВСЬКИЙ², слухач

ORCID ID: 0009-0006-9057-6450

n.paslavskiy@gmail.com

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

²Національний університет оборони України, Київ, Україна

МЕТОДИ ПРОГНОЗУВАННЯ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ У ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

В с т у п . Поступове виснаження економіки України внаслідок війни, що призвело до промислової, демографічної та екологічної кризи, змусило Уряд до пошуку надійних зовнішніх джерел фінансових запозичень, матеріальної та гуманітарної підтримки, а також імплементації ефективного механізму внутрішніх фінансових джерел. Упродовж першого року російсько-української війни міжнародна фінансова підтримка, разом із монетарною політикою Національного банку України, у розрізі емісії грошових коштів були критично необхідними для стабілізації економіки у стані стагнації. Проте наступні роки Уряд дотримувався винятково курсу зовнішніх і внутрішніх запозичень. Це спонукало визначити основні підстави для перевірки впливу фінансового забезпечення та фінансової підтримки військового потенціалу України в умовах демократизації – основної вимоги євроатлантичної інтеграції. Мета статті – здійснити прогнозування і надати практичні рекомендації щодо продовження успішної політики Уряду України та Національного банку України для залучення зовнішніх і внутрішніх запозичень для наповнення державного бюджету, розподілу асигнувань на потреби Міністерства оборони України та ефективного використання фінансового ресурсу задля гарантування національної та економічної безпеки. Об'єкт дослідження – механізм фінансування, тобто фінансове забезпечення військового потенціалу.

М е т о д и . У процесі дослідження використано метод аналізу. На основі проведених спостережень за явищами, які найточніше описують воєнно-економічні показники, висунуто гіпотезу, підтвердження якої здійснено на основі регресійного аналізу, трендів та прогнозі.

Р е з у л ь т а т и . Висвітлено індикатори доходів і фінансування державного бюджету від демократичних урядів. Встановлено показники дисперсії демократизації, економічного зростання та військових видатків. Проаналізовано дані вищезазначених показників за допомогою методу подвійних квадратів та здійснено їхнє прогнозування.

В и с н о в к и . Встановлено, що фінансове забезпечення завдяки належному стану демократизації процесів державного управління є основним фундаментом розвитку військового потенціалу України.

К л ю ч о в і с л о в а : фінансове забезпечення, військовий потенціал, демократизація, економічні шоки, методи прогнозування, регресійний аналіз, дисперсія.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ПРАВО

УДК 342.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.66-72>

Сергій ПЕТКОВ, д-р юрид. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0003-4160-767X

e-mail: svpetkov@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Тетяна МАКАРОВА, асп.

ORCID ID: 0000-0002-2311-8939

e-mail: tatmak365@gmail.com

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Київ, Україна

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ: ШВЕЙЦАРСЬКА МОДЕЛЬ**

Вступ. Актуальність дослідження досвіду адміністративно-правового регулювання соціального захисту військовослужбовців провідних демократичних країн світу важливий для його впровадження в період формування сучасного забезпечення соціальних прав військовослужбовців і членів їхніх сімей в умовах повномасштабної війни в Україні. У роботі розглянуто швейцарську модель військової служби, фундаментом якої є доведена до абсолюту єдність народу та армії, громадянина та держави, цілеспрямована робота адміністративно-правового механізму на всебічний захист прав людини, у тому числі військовослужбовців. Мета статті – вивчення досвіду провідних демократичних країн, зокрема швейцарської моделі військової служби, для створення сучасного адміністративно-правового регулювання соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей в умовах повномасштабної війни в Україні, формування практичних пропозицій для впровадження справедливого та прозорого механізму соціальних гарантій військовослужбовців та членів їхніх сімей, заснованого на національних традиціях козацтва та демократичних надбаннях.

Методи. У процесі дослідження використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу та формально-юридичний метод, що надало змогу здійснити аналіз та висвітлити інформацію з викладених джерел та юридичних актів, з'ясувати зміст правових норм цих актів й отримати нові знання, що знайшли своє відображення у викладеному матеріалі.

Результати. Досліджено адміністративно-правове регулювання соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх сімей у швейцарській моделі військової служби, побудованій за міліційним принципом, а також розглянуто виконання громадянського обов'язку членами швейцарського суспільства щодо обов'язкової служби в армії, фундаментом якого є всеохопний, справедливий та зрозумілий механізм адміністративно-правового забезпечення державою соціальних прав військовослужбовців.

Висновки. Розроблено декілька висновків та пропозицій, спрямованих на вдосконалення врегулювання адміністративно-правового забезпечення соціальних прав військовослужбовців та членів їхніх сімей в Україні. Україна в умовах повномасштабної війни потребує створення такої армії, яка стане невід'ємною та головною частиною українського суспільства.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративно-правова реформа, армія за міліцейським принципом, військове право, соціальне забезпечення військовослужбовців, страхування військовослужбовців, швейцарський нейтралітет.

Вступ

Українське козацтво вже довело свою сміливість та непохитність. Українське військо довело світові, що воно міцніше та потужніше, ніж уся мілітарна система терористично-тоталітарних держав: московії, біларусі, ірану та північної корейі. Але не варто зупинятись на досягнутому, як заповідав Тарас Шевченко, і "чужому наuczаться і свого не цуратись". Україна має зберегти та передати українську державу у спадок нащадкам, створивши сучасну сильну армію, у якій головним є життя кожного військовослужбовця. Тому не кількість мобілізованих визначає міць армії, а наявність ресурсів, навчених належним чином фахівців, технічне сучасне забезпечення та здатність миттєво розгорнутися із кадрової армії в народне ополчення, де кожний його член знає військову справу та розуміє, що й як йому слід робити.

Огляд літератури. Представлене дослідження ґрунтується на працях українських вчених, які зробили внесок у розвиток національної правової доктрини. Аналіз наукових праць таких теоретиків права та вчених, які досліджують питання адміністративного та військового права І. Коропатніка, С. Петкова, І. Шопіної (Коропатнік, & Шопіна, 2019; Петков, 2020), зробив можливим встановлення загальнотеоретичних положень адміністративної галузі юридичної науки. Теоретично-правові думки таких

вчених, як: І. Копотун, Н. Армаш, Б. Попков, О. Джус, М. Микитюк, Д. Журавльов, О. Герасименко (Копотун, та ін., 2023; Армаш та ін., 2019; Попков та ін., 2023; Джус та ін., 2023; Журавльов та ін., 2022; Герасименко та ін., 2023), стали основою для здійснення подальшого наукового пошуку, оскільки відносини, що виникають у сфері адміністративно-правового забезпечення соціальних прав військовослужбовців та членів їхніх сімей є предметом регулювання адміністративного права. Повномасштабна війна в Україні стала поштовхом для перезавантаження всіх сфер життя країни для створення сучасної української армії, заснованої на національних традиціях і сучасних демократичних надбаннях, а тому необхідно продовжити подальші дослідження заради пошуків шляхів до творення справедливого й дієвого адміністративно-правового механізму забезпечення соціальних прав військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Метою статті є вивчення досвіду провідних демократичних країн, зокрема швейцарської моделі військової служби, для створення сучасного адміністративно-правового регулювання соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей в умовах повномасштабної війни в Україні, формування практичних пропозицій для впровадження справедливого та прозорого механізму соціальних гарантій військовослужбовців і членів їхніх

сімей, заснованого на національних традиціях козацтва та демократичних надбаннях.

Реалізація поставленої мети вимагає виконання таких завдань дослідження:

- надання характеристики історичних передумов створення швейцарської армії;
- схарактеризувати принципи швейцарської моделі військової служби;
- деталізувати головні методи соціального захисту військовослужбовців у швейцарській армії;
- визначити шляхи запровадження в Україні досвіду швейцарської моделі військової служби та соціального захисту військовослужбовців.

Методи

Під час здійснення дослідження використані загальнонаукові методи аналізу, синтезу та формально-юридичний метод. Використання вказаного методологічного інструментарію надало змогу здійснити аналіз і висвітлити інформацію з викладених джерел та юридичних актів, з'ясувати зміст правових норм цих актів та отримати нові знання, що знайшли своє відображення у викладеному матеріалі. Використання методу аналізу під час огляду вказаних джерел дозволило виокремити необхідну для подальшого здійснення наукової розвідки інформацію щодо виявлення основних принципів побудови швейцарської армії та принципів соціального захисту військовослужбовців. Вказаний метод використовувався під час роботи з національними нормативно-правовими актами Швейцарії, деякими міжнародними актами, які врегульовують питання організації армії та гарантії соціального захисту військовослужбовців. Виокремлення деяких норм таких актів, а також аналізу їхнього змісту, завдяки формально-юридичному методу надало змогу отримати знання щодо організації міліційної армії та принципів її існування та розвитку, організації страхування військовослужбовців під час несення служби та забезпечення їх соціальних прав. Використання методу синтезу дозволило систематизувати та послідовно викласти отримані знання про швейцарську модель військової служби та обов'язки держави щодо забезпечення соціальних прав військовослужбовців та членів їхніх сімей.

Результати

Сьогодні, як ніколи, становище армії та баланс військово-громадянських відносин є мірою визначення рівня розвитку демократичних інститутів держави. Роль і місце армії в державі обумовлено не тільки національними традиціями в державному устрої, а також національно-політичною визначеністю суспільства. С. Хантінгтон у своїй книзі "Солдат і держава" (Huntington, 1957) писав: "Нації, що розвивають збалансовані зразки військово-цивільних відносин, мають велику перевагу в забезпеченні безпеки. Нації, які цього не роблять, витрачають свої ресурси і збільшують некалькульовані ризики".

Державна модель армії Швейцарії спрямована на людину, на всебічний захист її прав, на повагу до неї. При цьому з боку громадянина вимагається не менша повага до суспільства, до держави та до армії. Аналіз державної моделі армії Швейцарії, яка унікальна за своїм формуванням, міліцейським принципом та національними традиціями, може стати корисною для створення Україною власної сучасної української армії, побудованої на національних традиціях козацького війська.

На початку створення швейцарська армія мала вигляд народного ополчення, сформованого за міліційним принципом. До речі, цей принцип зберігся і до сьогодні.

Такі правоохоронці мали окрему прив'язку до міст чи кантонів. У сучасних державах міліційна армія існує лише у Швейцарії і сформована за таким принципом: військові частини складаються тільки з облікового апарату та нечисленних кадрів командного складу; весь змінний рядовий склад і частина командного складу приписуються до військових частин, розташованих у районі їхнього місця проживання та відбувають військовоу службу шляхом проходження короткочасних навчальних зборів.

Швейцарія, яка понад 300 років вважалася еталоною нейтральною країною Європи, завжди мала свою армію. Останнім часом Швейцарія, проводячи політику гнучкого нейтралітету, який враховує зміну політичної ситуації у світі, збирається збільшити військові витрати бюджету, а також налагодити тіснішу співпрацю з Північно-атлантичним альянсом. За рішенням Федеральної ради Швейцарії (Der Bundesrat), у зв'язку з погіршення ситуації у сфері безпеки в Європі швейцарська армія потребує зміцнення своєї обороноздатності, у тому числі на суші, у повітрі, кіберпросторі, електромагнітному, екзоатмосферному та інформаційному просторах.

Федеральним урядом передбачається, що військовий бюджет до 2030 р. буде збільшено до 1 % ВВП Швейцарії з метою створення сучасної та обороноздатної армії, основою якої є сучасні технології та озброєння. Відповідно до ст. 2 п. 4 Федеральної конституції (Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft, 1999) Швейцарія прагне до мирного і справедливого міжнародного порядку, у якому силова політика може займати якомога менше місця. Швейцарія може вжити різних заходів для підтримки цього порядку, таких як: підтримка санкцій або надання добрих послуг та миротворчих заходів. Це прагнення до миру є частиною принципів зовнішньої політики (ст. 54 ч. 2 Федеральної конституції) і поряд з обороною є одним з основних завдань збройних сил (ч. 2 ст. 58 Федеральної конституції).

Ст. 57 Конституції Швейцарії проголошує, що Конфедерація і кантони в межах своєї компетенції забезпечують безпеку країни і захист населення. Вони координують свої зусилля у сфері внутрішньої безпеки. У ст. 58 Конституції Швейцарії закріплено, що Швейцарія має армію, яка організована за принципом міліції. Армія служить для запобігання війні і сприяє збереженню миру, вона захищає країну та її народ. Вона допомагає цивільним органам влади протистояти серйозним загрозам внутрішньої безпеки та справлятися з іншими винятковими ситуаціями. Законами можуть бути передбачені й інші завдання армії. Розгортання армії є справою федерального уряду.

Організація військової служби закріплена ст. 59 Конституції. Відповідно до цих положень, кожен громадянин Швейцарії зобов'язаний проходити військовоу службу. Закон передбачає альтернативну цивільну службу. Військова служба для швейцарських жінок добровільна. Громадяни Швейцарії, які не проходять військовоу або альтернативну службу, повинні сплачувати податок. Ця сума стягується Конфедерацією, а оцінюється і збирається кантонами. Федеральний уряд видає положення про відповідну компенсацію за втрату заробітку.

Завдання, принципи, організацію збройних сил, її зміст, права та обов'язки військовослужбовців, призов та звільнення Швейцарської армії регулюють такі основні документи: Федеральний закон про збройні сили та військовоу адміністрацію (Bundesgesetz über die Armee und die Militärverwaltung, 1995) та Постанова про обов'язкову військовоу службу (VMDP) регулюють обов'язкову навчальну службу для всіх класів (Verordnung über die

Militärdienstpflicht, 2017). У швейцарській армії військово-службовці представлені в кожному підрозділі.

Усі громадяни – чоловіки, які визнані придатними до несення військової служби, віком від 18 до 35 років мають служити в армії. Це є почесним обов'язком, який доведений до абсолюту. Термін військової служби – 260 днів. Юнаки, для яких проходження обов'язкової військової служби неприйнятне за індивідуальними переконаннями, мають сьогодні реальну альтернативу – пройти так звану цивільну службу в таких громадських організаціях та інститутах, як: лікарні, будинки для людей похилого віку тощо. Загальні принципи керівництва, навчання та виховання, повсякденної служби, а також права та обов'язки військовослужбовців викладено у статуті служби. Воно поширюється на всіх військовослужбовців, коли їм доводиться виконувати службові обов'язки або коли вони з'являються у військовій формі.

Модель проходження військової служби особлива, вона поділена на етапи. *Перший етап* – базова підготовка, так звана школа рекрутів (49 дн.). У Центрах рекрутингу для новобранця важливі дві дати: день орієнтації та день набору персоналу. У день орієнтації буде визначено, коли призовник дізнається, який армійський склад йому найбільше підходить. Коли призовнику виповниться 18 років, командування округу його кантону проживання запросить на ознайомлювальний день. Наскільки призовник здоровий, а отже, придатний до військової служби, зазвичай стає відомо у дні набору персоналу. Після цього призовнику буде призначено функцію. Саме на призовника покладений обов'язок самостійно спланувати свій час (навчання, роботу тощо) таким чином, щоб бути вільним у вказані дні та бути готовим до проходження служби. Зазвичай на призовні дні призовників покликають, коли їм виповниться 19 років. Саме тоді призовники отримують комерційну пропозицію за 3–12 місяців до того, як призовники планували в день орієнтації. Дні вербування тривають два-три дні і відбуваються в одному із шести швейцарських рекрутингових центрів.

Другий етап – військові збори з періодичністю по 21 день на рік, доки військовослужбовці не вистають встановлену кількість днів. Щороку військовослужбовці також зобов'язані складати неодмінні нормативи зі стрільби. Якщо нормативи не здані, солдати повинні пройти навчальний курс для відстаючих стрільців, купуючи патрони власним коштом.

Швейцарська армія готує із солдатів справжніх професіоналів, не лише у військовій, а й у інших галузях. Підготовку в армії можна порівняти з ґрунтовним професійним цивільним навчанням. Оскільки знання і фундаментальний досвід, отримані в армії, стануть перевагою в майбутній роботі, то допоможуть у кар'єрному зростанні та нададуть можливість інтегруватись у громадянське суспільство.

Військовослужбовці, які мають рядові звання (солдати та рядові) і закінчили школу призовника після 1 січня 2018 р., пройдуть максимум 3 дні призову, 124 дні школи призовника, 6 курсів повторення по 19 днів та 4 дні підготовчих курсів. Якщо вони несуть іншу, більш тривалу або коротку службу, то термін служби навчання становить 245 днів служби, для гренадерів або в підрозділах спеціального призначення – 280 днів служби. Для унтер-офіцерів та старших унтер-офіцерів загальний термін служби становить від 440 днів до 865 днів. Офіцери молодшої ланки (лейтенант і старший лейтенант) проходять 680 днів навчальної служби. Штаб-ад'ютанти, обер-ад'ютанти, капітани та штабні офіцери, до яких застосовуються такі положення, надаються послуги з навчання:

максимум 240 днів з моменту останнього підвищення по службі. Дні служби, які є добровільними або в які не виконуються роботи у військах у зв'язку з особистою відпусткою, не зараховуються.

За певних умов фахівці, унтер-офіцери та офіцери можуть продовжити свою військову службу за їхньою згодою (і згодою роботодавця) та за наявності у них відповідної кваліфікації. Продовжена обов'язкова військова служба триває щонайбільше до кінця року, у якому військовослужбовцю виповнюється 65 років. Продовження службових зобов'язань відрізняється від добровільної служби.

Військовозобов'язані швейцарці залежно від роду військ зобов'язані присвятити військовій службі від 180 до 270 год на рік. На сьогодні існує можливість пройти весь термін обов'язкової військової служби одразу, однак у такому варіанті цей термін продовжується до 300 днів. Також є й обмеження на подібну категорію військовослужбовців, вона не має перевищувати 15 % від кількості призовників в армії. Швейцарська армія готується до ситуації, що змінилася з безпекою та загрозами майбутнього, а війна в Україні посилила актуальність. У новій стратегії "Попереду загроз" і "Бачення 2030" визначений намір армії продовжувати виконувати свою місію із захисту країни та її мешканців, зміцнювати свою обороноздатність у всіх сферах діяльності (наземний, повітряний, кіберпростір, електромагнітний простір, космічний простір, інформаційний простір) комплексно, своєчасно, а головне, послідовно. Керівництвом армії визначено три стратегічні напрями:

1. Адаптивні розвивати свій військовий потенціал для того, щоб впоратися зі швидкими змінами навколишнього середовища та непередбачуваною ситуацією з безпекою. Вчитися керуваними кроками та гнучко розвиватися. Підтримувати працездатність усієї системи в міру її розвитку.

2. Скористатися можливостями, які відкриває технологічний прогрес. Із метою підвищення своєї ефективності за рахунок отримання більш повної та якісно кращої ситуаційної інформації, отримання переваги в знаннях та прийнятті рішень над противниками і дії швидше та точніше на великих дистанціях. Найактуальніша задача – зменшити ризики для військовослужбовців у бойових діях. Для цього оптимізувати ваші процеси за допомогою цифровізації, робототехніки та штучного інтелекту, що дозволяє йому використовувати свої ресурси ефективніше чи іншим чином.

3. Зміцнювати міжнародне співробітництво, щоб отримати вигоду з досвіду та стандартів інших збройних сил і зробити свій внесок у безпеку в Європі своїми власними навичками. Для цього відкрити додаткові можливості, особливо у сфері навчання та закупівель.

Аналізуючи модель Швейцарської армії, можна дійти висновку, що Швейцарія – це країна солдатів, оскільки всі чоловіки у Швейцарії, які придатні до служби і у віці до 35 років, перебувають у постійній бойовій готовності. Зрозуміло, що для армії країни, це значна перевага й означає, що в її лавах є постійний штат професіоналів.

На перший погляд, порівняно з іншими країнами світу, де військові мають чисельні пільги, у Швейцарії нічого такого немає. Більше того, вони часто обтяжені різними труднощами – необхідно поєднувати військові збори, що проводяться щороку, з роботою або навчанням. У період служби швейцарські солдати найчастіше отримують дещо меншу зарплату за основним місцем роботи: роботодавець зазвичай виплачує своєму співробітнику (який перебуває на військовій службі) 80–100 % його щомісячного окладу за посадою. Швейцарська

Конфедерація заснувала виплати компенсації втрати прибутку роботодавцям, з яких держава виплачує компаніям грошову компенсацію за дні проходження військової служби їхніми співробітниками. Особам, які не мають постійного місця роботи, як і учням, сума компенсації виплачується особисто. Солдати також отримують незначну платню в межах шести швейцарських франків на добу, офіцери – дев'ять швейцарських франків.

Отже, головна нагорода, якої удостоюються солдати, – це подяка та визнання суспільства, а служба в армії вважається честю.

Незважаючи на перше враження, військовослужбовці в міліційній армії Швейцарії захищені з точки зору соціального захисту на високому рівні. Ст. 59 Конституції встановлює, що особи, які проходять військову або альтернативну службу і зазнають шкоди своєму здоров'ю або втрачають життя, мають право на відповідну федеральну підтримку для себе або своїх родичів. Федеральна рада Швейцарії, беручи до уваги Федеральний декрет від 17 березня 1950 р. прийняла рішення про застосування Женевських конвенцій у збройних силах (Bundesratsbeschluss über die Anwendung..., 1952). Це означає, що Швейцарія вжила необхідних заходів для застосування Женевських конвенцій про захист жертв війни у своїх збройних силах, а військовослужбовці захищені у своїх правах, у тому числі і соціальних, як національним, так і міжнародним законодавством.

Швейцарія розробила і впровадила унікальний механізм захисту військовослужбовців через інститут страхування. Основними нормативними документами, що регулюють захист соціальних прав військовослужбовців, є: Федеральний закон про збройні сили та військову адміністрацію (Bundesgesetz über die Armee..., 1995), Федеральний закон про військове страхування (Bundesgesetz über die Militärversicherung, 1992), Постанова про соціальний фонд оборони та цивільний захист (Verordnung über den Sozialfonds für Verteidigung..., 2018), Постанова про Фонд Готфріда Келлера (Verordnung über die Gottfried-Keller-Stiftung, 2011) тощо. Зокрема, військовослужбовці, які перебувають на службі, застраховані від наслідків хвороб та нещасних випадків військовим страхуванням. Якщо служба в армії триває більше 60 днів поспіль, військовослужбовці можуть перервати приватне медичне страхування без сплати страхового внеску.

Військовослужбовці застраховані від хвороб та нещасних випадків і пов'язаних з ними економічних наслідків у вигляді військового страхування на весь період військової служби (у т. ч. у відпустці, дорогою туди та назад). Застраховано також будь-кого, хто бере участь у вербуванні, навчаннях зі стрільби поза службовими обов'язками, операціях Швейцарського корпусу гуманітарної допомоги та федеральних миротворчих операціях за кордоном. Військовою страховкою не застраховані лише ті, хто працює під час відпустки та потрапив в аварію.

Професійні та тимчасові військовослужбовці федеральної служби сплачують страхові внески, а отже, застраховані від хвороб і нещасних випадків на роботі та у вільний час. Після виходу на пенсію вони можуть продовжувати мати обов'язкове медичне страхування власним коштом.

Із метою захисту соціальних прав військовослужбовців та членів їхніх сімей, у Швейцарії створено спеціальний *Соціальний фонд оборони та цивільного захисту* (Фонд), завданням та компетенцією якого є підтримка:

- військовослужбовців збройних сил і цивільної оборони, які зазнають лиха під час виконання своїх

обов'язків військової чи охоронної служби або які внаслідок цього змушені змиритися з непропорційно невідгідними обставинами;

- осіб, які виконують у миротворчій службі військово-організовані місії, які зазнають лиха внаслідок цієї служби або які внаслідок цього змушені змиритися з непропорційно невідгідними обставинами;

- осіб, призначених Федеральною радою відповідно до ст. 6 Закону про військову справу від 3 лютого 1995 р. бути приписаним або приписаним до армії і перебувають у скрутному становищі внаслідок своєї служби або змушені змиритися з непропорційно невідгідними обставинами в результаті;

- родичів або осіб, які пережили втрату працевдатності осіб військовослужбовців за умови, що вони самі перебувають у скрутному становищі або змушені змиритися з непропорційно великими незручностями внаслідок шкоди їхньому здоров'ю або смерті під час або в результаті служби;

- осіб, які утримуються законом особами – військовослужбовців, або які проживають у шлюбних стосунках з такими особами, і які самі перебувають у скрутному становищі або змушені змиритися з непропорційно великими несприятливими умовами внаслідок шкоди своєму здоров'ю або смерті під час або внаслідок служби.

На активи, які подарувала пані Лідія Вельті-Ешер 6 вересня 1890 р. Швейцарській Конфедерації, був утворений спеціальний Фонд Готфріда Келлера. Управління капіталом фонду здійснює Федеральний департамент фінансів. Якщо Конфедерація втягується у війну з іноземними державами, наявні кошти Фонду використовуються для догляду за пораненими і хворими солдатами.

Підхід Швейцарії до політики нейтралітету, армії, військовослужбовців, захисту прав людини ґрунтується на національних традиціях та перебуває в процесі формування понад 300 років. Час довів, що такий підхід є обґрунтованим та життєздатним. Підхід Швейцарії до власної обороноздатності цілком корелюється з традиціями українського козацького війська, як основи української державності.

Дискусія і висновки

В умовах війни у будь-якій країні, яка захищає свою державність від агресора, має відбуватися процес трансформації громадянського суспільства, який має бути спрямований на посилення її обороноздатності. Така трансформація має охоплювати всі сфери життя країни – від економіки до ідеології і виховання, ґрунтуватися на національних традиціях та запозиченні найкращого світового досвіду.

Із вивчення досвіду Швейцарії проглядаються історичні паралелі між побудовою швейцарської армії та козацького війська, використання в сучасній армії національних традицій та демократичних надбань. Лозунги французької революції "Свобода, рівність та братство" певною мірою втілені у швейцарській моделі військової служби. Отже, вивчення швейцарського досвіду, порівняння його з козацькими традиціями доречне для його впровадження в сучасній українській армії.

В умовах війни громадянське суспільство робить важливі кроки до розбудови країни. Насамперед це те, що були створені і діють загоны самооборони. Притаманна українцям взаємодопомога й взаємовиручка переросли в безперечно героїчний волонтерський рух (Петков, 2023b). Такий підхід застосований у моделі швейцарської армії, яка побудована за міліцейським принципом. Основним надбанням армії Швейцарії є те, що в момент

військової загрози держави Швейцарія здатна в найкоротші строки розгорнути свою всенародну армію, тобто "поставити під рушницю" всю чоловічу частину своїх громадян, які навчені воєнній справі на високому рівні та мотивовані належним чином.

Український народ довів свою спроможність будувати суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. Однак, окрім героїчного жертвового спротиву агресору, на часі потрібно реалізувати і ч. 1 ст. 5 Конституції України про те, що Україна є республікою. Державним символом, закріпленим у Конституції України, є герб Війська Запорозького Низового, на якому зображений козак із рушницею. Право обирати і бути обраним у Козацькій республіці мали тільки ті, хто був готовий зі зброєю в руках захищати державу, суверенітет, незалежність, права та її свободи.

Військові традиції це те, що робить українське військо непереможним. Запровадження елементів національно-культурного відродження в практичну діяльність підтримує і надихає вояків, які боронять рідну землю від чужинців. Сьогодні в ЗС України поступово запроваджуються стандарти НАТО, але українцям слід пам'ятати і про своє коріння. Рухаючись вперед, слід відмовлятися від негативу, який роками накопичувався в радянській армії і перейшов до української: дідівщина, нецензурна лайка, пицтво, кумівство, корупція тощо.

На сьогодні українське суспільство спроможне розвиватись, лише усвідомивши свою духовну належність до минулих поколінь і керуючись високими ідеалами, які відстоювали цінною власного життя провідні діячі нашої держави. Сучасні демократичні принципи, поєднані з моральними заповідями наших предків, – це те, що дає силу українському народу у ці скрутні часи.

Інноваційні технології в усьому – основа успіху армії. Новітні надбання в інформатиці, техніці, озброєнні поступово стають складовими українського війська. В умовах воєнного часу доведено ефективність формування стрілецьких підрозділів за територіальним принципом. Цей сучасний і водночас традиційний підхід має стати основою формування козацького війська. Сотня сформована з односельців, яку підтримує територіальна громада, має стати основою бойової потужності не лише на полі бою, а й у тилу (Петков, 2023а).

Після року служби на передовій козак має повертатись додому зі зброєю та амуніцією, щоб продовжити службу в резерві. А на його місце має стати сусід, який вже навчений військовій справі і морально готовий захищати свою Вітчизну, свою домівку від ворога. Пліч-о-пліч з побратимами-односельцями, братами, кумами воїн буде міцною ланкою у строю. Звісно, спеціальні пластунські підрозділи мають формуватись відповідно до особливих якостей козаків. Їх варто відбирати та навчати за сучасними методами у провідних українських і світових центрах.

Воїн, який повернувся в рідний населений пункт, спільно з побратимами перебуваючи в резерві, постійно готується до наступної служби. Козак повсякчас навчається, навчає інших, проводить злагодження, тренується, екіпірується... Кожен резервний військовий підрозділ має бути на 100 % забезпечений стрілецькою зброєю, амуніцією та легкою технікою. Кожен населений пункт має стати фортецею. Так поступово сформується справжня військова міць держави. Військово-патріотичне виховання має бути основою існування громадянського суспільства (Петков, 2023с).

Україна має потужний резерв посадових осіб усіх рангів і статусів. Після перевірки фізичної та бойової готовності, тестування знань і навичок, які реально необхідні

для українського війська, вони повинні організовано взяти рубежі оборони та підтвердити вірність присяги, яку склали. Начальники та офіцери територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, які через комп'ютеризацію та створення Єдиного державного реєстру військовозобов'язаних у "Дії" стануть непотрібними на місцях, зможуть очолити такі бойові підрозділи. Побратимство, яке ґрунтується на взаємоповазі, взаємопідтримці українського воїнства, вже є основою українського війська і прикладом для наслідування.

Практика постійного нейтралітету залишає Швейцарії достатній простір для маневру, щоб реагувати на події в Європі з початку війни в Україні та використовувати нейтралітет у сучасному міжнародному контексті як інструмент швейцарської безпеки та зовнішньої політики. Багаторічний досвід Швейцарії підтверджує необхідність функціонування як державних, так і громадських інституцій, які покликані забезпечувати здійснення в повному обсязі та всебічну охорону прав і свобод, а в разі порушень відновлювати їх особам, які проходять військову службу. Тому реформування оборонної сфери та необхідність реального гарантування прав і свобод військовослужбовців України потребує створення нових організаційних механізмів на прикладі провідних держав світу (Про соціальний..., 1991). Водночас зарубіжний досвід неможливо скопіювати механічно, слід враховувати такі специфічні фактори, як історичні традиції збройних сил та інших військових формувань, особливість сучасної суспільно-політичної ситуації.

Сучасна Україна потребує вдосконалення адміністративно-правового регулювання у військовій сфері. Україні необхідне законодавство про створення резерву для української армії, з урахуванням досвіду швейцарської моделі і моделі українського козацтва. Безумовно, створення та функціонування державних і громадських інституцій сприятиме підвищенню ефективності захисту прав та свобод військовослужбовців в Україні. Влада має поетапно і цілеспрямовано працювати над всеохопною стратегією щодо вдосконалення законодавства сприяння та реалізації прав і свобод військовослужбовців та членів їхніх сімей, підвищенню боєздатності ЗС України та інших військових формувань, а також вирішенню проблем реформування сектору безпеки та оборони держави.

Досвід Швейцарії, маленької європейської держави, яка всупереч всім труднощам, змогла примусити поважати себе весь світ, через унікальну політику нейтралітету та створення сильної по-справжньому народної армії може стати в нагоді для України сьогодні. Україна у ці складні часи потребує створення такої армії, яка стане невід'ємною частиною українського суспільства. Багага до військовослужбовця має пронизувати всі сфери життя держави, а армію можна буде дійсно назвати народною, а виховання на базі національних традицій запровадити існування духу справжнього товариства, може розвинути тільки під час служби. Військовослужбовці повинні привнести свої навички та досвід із приватного життя, навчання та роботи і навпаки, внести своє знання та досвід служби в армії у приватне життя та на роботу. Основне ставлення до військових у суспільстві має вимірюватися за рівнем поваги до них, чим вище рівень довіри до армії, тим вище рівень поваги. Військова служба має стати престижною та впроваджувати в життя суспільства цінності: ми горді, дисципліновані, компетентні та товариські у всіх своїх діях.

Україна потребує створення армії, яка буде базуватися на українських національних традиціях, з ураху-

ванням досвіду козацтва, наступності поколінь, а також армії із сучасним озброєнням та технологіями.

Отже, Україна має великий пласт роботи, яку належить зробити, щоб віднайти та відобразити власну ідентичність в армії, серед військових. Кожному українцю, якщо він таким є насправді, слід зрозуміти і відкрити в собі свою справжню козацьку сутність. Викорінення імперсько-радянського менталітету, віднайдення власного світобачення мають стати основою розбудови сучасної модернової армії.

Внесок авторів: Тетяна Макарова – концептуалізація, формальний аналіз, методологія, оригінальна чернетка; Сергій Петков – формальний аналіз, перегляд, методологія, редагування.

Список використаних джерел

- Армаш, Н.О. та ін. (2019). *Адміністративна діяльність органів публічної влади. Сучасний стан та перспективи розвитку*. КНТ.
- Герасименко, О.В., Горбенко, І.М., Деточка, О.Д. та ін. (2023). *Соціальний супровід військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей: практичні аспекти діяльності посадових осіб військових частин, територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки*. НДЦ ГП ЗС України.
- Джус, О.А., Золотарьова, М.К., Копотун, І.М. та ін. (Ред.). (2023). *Державні гарантії захисту соціальних прав військовослужбовців і членів їх сімей: загальний соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей; соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей в особливий період (зокрема під час воєнного стану); міжнародний аспект соціального захисту військовослужбовців (стандарти НАТО)*. Видавничий дім "Професіонал".
- Журавльов, Д.В. та ін. (2022). *Мобілізація і мобілізаційна підготовка в Україні 2022*. Видавничий дім "Професіонал".
- Конвенція про права та обов'язки нейтральних держав та осіб у випадку сухопутної війни*. (1907). (Гаага, 18 жовтня 1907 р.). https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/26/499_376_481/de
- Копотун, І.М., Коротатнік, І.М., Микитюк, М.А. та ін. (2023). *Пенсійне забезпечення військовослужбовців в умовах воєнного стану. Загальне пенсійне забезпечення в умовах воєнного стану*. Видавничий дім "Професіонал".
- Коротатнік, І.М., & Шопіна, І.М. (2019). *Військове право*. Алерта.
- Коротатнік, І.М., Копотун, І.М., Микитюк, М.А. та ін. (2023). *Мобілізаційні підрозділи: в органах державної влади, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, які мають мобілізаційні завдання (замовлення)*. Видавничий дім "Професіонал".
- Петков, С.В. (2020). *Правознавство*. Університет імені Альфреда Нобеля.
- Петков, С.В. (2021). *Адміністративно-правова реформа в Україні*. Видавництво СКІФ.
- Петков, С.В. (2023а). *До питання про козацтво як державотворчий етнос*. <https://blog.liga.net/user/spietkov/article/51054>
- Петков, С.В. (2023б). *Трансформація громадянського суспільства в умовах війни*. <https://blog.liga.net/user/spietkov/article/50957>
- Петков, С.В. (2023с). *Українське військо чи радянська армія?* <https://blog.liga.net/user/spietkov/article/51680>
- Попков, Б.О. та ін. (2023). *Україна під час російсько-української війни 2014–2023 рр.: генеза національної стійкості крізь призму наукових досліджень*. Видавництво Ліра-К.
- Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей*. (1991). Закон України від 20.12.1991. № 2011-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
- Bundesratsbeschluss über die Anwendung der Genfer Abkommen in der Armee. (1952). 29.08.1952 № 518.0. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1952/624_640_642/de
- Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft. (1999). 18.04.1999 № 101. <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de>
- Bundesgesetz über die Militärversicherung. (1992). 19.06.1992 № 833.1. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1993/3043_3043_3043/de
- Bundesgesetz über die Armee und die Militärverwaltung. (1995). 03.02.1995 № 510.10. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1995/4093_4093_4093/de

- Huntington, S. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Harvard Univ. Press.
- Verordnung über die Militärdienstpflicht. (2017). 22.11.2017 № 512.21. <https://fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2017/810/de>
- Verordnung über den Sozialfonds für Verteidigung und Bevölkerungsschutz. (2018). 30.11.2018 № 611.021. <https://fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2018/777/de>
- Verordnung über die Gottfried-Keller-Stiftung. (2011). 23.11.2011 № 611.031. <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2011/868/de>

References

- Armash, N.O. et al. (2019). Administrative activity of public authorities. Current state and prospects for development. KNT [in Ukrainian].
- Bundesratsbeschluss über die Anwendung der Genfer Abkommen in der Armee. (1952). 29.08.1952 № 518.0. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1952/624_640_642/de
- Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft. (1999). 18.04.1999 № 101. <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de>
- Bundesgesetz über die Militärversicherung. (1992). 19.06.1992 № 833.1. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1993/3043_3043_3043/de
- Bundesgesetz über die Armee und die Militärverwaltung. (1995). 03.02.1995 № 510.10. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1995/4093_4093_4093/de
- Convention Relating to the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in the Event of Land Warfare*. (1907). (Hague, October 18, 1907). https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/26/499_376_481/de
- Dzhus, O.A., Zolotaryova, M.K., Kopotun, I.M. et al. (2023). *State guarantees for the protection of social rights of servicemen and members of their families: general social protection of servicemen and members of their families; social protection of servicemen and members of their families in a special period (in particular during martial law); international aspect of social protection of servicemen (NATO standards)*. Professional Publishing House [in Ukrainian].
- Gerasyenko, O.V., Horbenko, I.M., Detochka, O.D. et al. (2023). *Social support for servicemen of the Armed Forces of Ukraine and their families: practical aspects of the activities of officials of military units, territorial centers of recruitment and social support*. Research and Development Center of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine [in Ukrainian].
- Huntington, S. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Harvard Univ. Press.
- Kopotun, I.M., Koropatnik, I.M., Mykytyuk, M.A. et al. (2023). *Pension provision for military personnel under martial law. General pension provision under martial law*. Professional Publishing House [in Ukrainian].
- Koropatnik, I.M., Kopotun, I.M., Mykytyuk, M.A. et al. (2023). *Mobilization units: in state authorities, other state bodies, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations that have mobilization tasks (orders)*. Professional Publishing House [in Ukrainian].
- Koropatnik, I.M., & Shopina, I.M. (2019). *Military law*. Alerta [in Ukrainian].
- On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families*. (1991). Law of Ukraine of 20.12.1991. No. 2011-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
- Petkov, S.V. (2021). *Administrative and legal reform in Ukraine*. SKIF Publishing House [in Ukrainian].
- Petkov, S.V. (2020). *Jurisprudence*. Alfred Nobel University [in Ukrainian].
- Petkov, S.V. (2023a). *On the question of the Cossacks as a state-building ethnic group*. <https://blog.liga.net/user/spietkov/article/51054>
- Petkov, S.V. (2023b). *Transformation of civil society in the conditions of war*. <https://blog.liga.net/user/spietkov/article/50957>
- Petkov, S.V. (2023c). *Ukrainian army or Soviet army?* <https://blog.liga.net/user/spietkov/article/51680>
- Popkov, B.O. et al. (2023). *Ukraine during the Russian-Ukrainian War 2014–2023: Genesis of National Resilience through the Prism of Scientific Research*. Lyra-K Publishing House [in Ukrainian].
- Verordnung über die Militärdienstpflicht. (2017). 22.11.2017 № 512.21. <https://fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2017/810/de>
- Verordnung über den Sozialfonds für Verteidigung und Bevölkerungsschutz. (2018). 30.11.2018 № 611.021. <https://fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2018/777/de>
- Verordnung über die Gottfried-Keller-Stiftung. (2011). 23.11.2011 № 611.031. <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2011/868/de>
- Zhuravlev, D.V. et al. (2022). *Mobilization and mobilization training in Ukraine 2022*. Professional Publishing House [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 16.02.24

Прорецензовано / Revised: 29.02.24

Схвалено до друку / Accepted: 04.03.24

Sergey PETKOV, DSc (Law), Prof.
ORCID ID: 0000-0003-4160-767X
e-mail: svpetkov@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Tetiana MAKAROVA, PhD Student
ORCID ID: 0000-0002-2311-8939
e-mail: tatmak365@gmail.com
Tavriysk National University named after V.I. Vernadskyi, Ukraine

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF SOCIAL PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL AND THEIR FAMILIES: SWISS MODEL

B a c k g r o u n d . *The relevance of studying the experience of administrative and legal regulation of social protection of military personnel in the leading democratic countries of the world is of great importance for its consideration and implementation in the period of formation of modern social rights of military personnel and members of their families in the context of a full-scale war in Ukraine. This paper examines the Swiss model of military service, which is based on the absolute unity of the people and the army, the citizen and the State, and the purposeful work of the administrative and legal mechanism for the comprehensive protection of human rights, including those of military personnel. The purpose of the article is to study the experience of leading democratic countries, in particular, the Swiss model of military service, with a view to creating a modern administrative and legal regulation of social protection of military personnel and their families in the context of a full-scale war in Ukraine, and to formulate practical proposals for the introduction of a fair and transparent mechanism of social guarantees for military personnel and their families based on the national traditions of the Cossacks and democratic achievements.*

M e t h o d s . *The research was conducted using general scientific methods of analysis, synthesis and formal legal method. The use of the above methodological tools made it possible to analyze and highlight the information from the sources and legal acts, to clarify the content of the legal provisions of these acts and to obtain new knowledge reflected in the material presented.*

R e s u l t s . *The analysis resulted in the identification of information on the administrative and legal regulation of social protection of military personnel and their families in the Swiss model of military service, which is based on the police principle, as well as the issue of fulfillment of civil duty by members of Swiss society regarding compulsory military service, the basis of which is a comprehensive, fair and understandable mechanism of administrative and legal support by the state for the social rights of military personnel.*

C o n c l u s i o n s . *Several conclusions and proposals aimed at improving the regulation of administrative and legal support for the social rights of military personnel and their families in Ukraine have been developed. In the context of a full-scale war, Ukraine needs to create an army that will become an integral and essential part of Ukrainian society.*

K e y w o r d s : *administrative and legal reform, administrative law, militarized army, military insurance, military law, social security for military personnel, Swiss neutrality.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; врішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 342.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.73-79>

Денис СЕВОСТ'ЯНЕНКО, ад'юнкт

ORCID ID: 0000-0001-5443-4179

e-mail: sevostianenko@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА МІЖНАРОДНИМИ ПЕРЕДАЧАМИ ТОВАРІВ ПОДВІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Вступ. Актуальною потребою у сфері забезпечення національної безпеки залишається необхідність здійснення контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, оскільки такі процеси супроводжує ризик отримання вказаних товарів міжнародними терористичними угрупованнями, міжнародними злочинними організаціями та урядами держав, щодо яких запроваджені обмежувальні заходи. Мета статті полягає у формуванні практичних пропозицій щодо вдосконалення врегулювання державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання.

Методи. Під час здійснення дослідження використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедуції, а також формально-юридичний метод.

Результати. Результатом аналізу дослідження, здійсненого представниками Київської школи економіки та Міжнародної робочої групи Єрмака–Макфола, стало встановлення необхідної інформації щодо обсягу імпорту державою-агресором деяких видів товарів подвійного використання, а також про шляхи постачань таких товарів. Як виявилось, третина таких імпортованих товарів виготовлені компаніями, що зареєстровані в державах, які запровадили певні обмеження щодо таких передач і значна частина з яких є учасницями Вассенаарської домовленості. Ця домовленість не передбачає здійснення обміну інформацією щодо переданих товарів подвійного використання (крім тих, що охоплюються Чутливим переліком та Дуже чутливим переліком). Існування положення, що встановить необхідність обміну інформацією про здійснення міжнародних передач усіх товарів подвійного використання до держав, що не є учасницями вказаного режиму експортного контролю, спонукатиме уряди держав-членів посилити національний контроль за міжнародними передачами таких товарів.

Висновки. Розроблено декілька висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення врегулювання державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання. Зокрема, необхідність розробки Міністерством закордонних справ України, по-перше, проєкту змін до Установчих документів Вассенаарської домовленості щодо започаткування здійснення обміну інформацією між державами-членами про передачі всіх товарів подвійного використання до держав, що не є учасницями домовленості, а по-друге, плану досягнення консенсусу з іншими державами-членами щодо впровадження таких змін.

Ключові слова: військово-технічне співробітництво, товари подвійного використання, Вассенаарська домовленість, експортний контроль, правове регулювання, адміністративне право, міжнародні договори.

Вступ

Загроза отримання товарів подвійного використання терористичними організаціями та урядами держав, щодо яких запроваджені певні обмежувальні заходи, спонукає світову спільноту здійснювати заходи контролю за їхніми міжнародними передачами, адже такі товари можуть бути використані для виготовлення зброї масового ураження, засобів її доставки, а також звичайних озброєнь. Особливу стурбованість викликають численні повідомлення про виявлення елементів іноземного виготовлення в озброєнні та військовій техніці, що використовується державою-агресором, а також інформація про імпорт такою державою інших типів товарів подвійного використання для посилення спроможностей власного оборонно-промислового комплексу. Означене спонукає здійснити пошук можливих варіантів удосконалення правового врегулювання контролю за такими передачами.

Метою статті є обґрунтування адміністративно-правової моделі державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, а також формування практичних пропозицій удосконалення міжнародних домовленостей, що регулюють суспільні відносини в досліджуваній сфері.

Огляд літератури. Проведене дослідження ґрунтується на працях українських вчених, що зробили внесок у розвиток національної правової доктрини. Аналіз наукових доробків теоретиків права В. Авер'янова, Ю. Битяка, Є. Додіна та вчених, що досліджують питання військового права, І. Коропатніка, С. Петкова, І. Шопіної уможливив встановлення загальнотеоретичних положень військової та адміністративної галузей юридичної науки. Правові погляди вказаних дослідників стали основою

здійснення подальшого наукового пошуку, адже суспільні відносини, що виникають у сфері реалізації державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, безсумнівно є предметом регулювання саме адміністративного права. У працях вчених Д. Хом'якова, Н. Скляр, Я. Бенедик, Ю. Желізко висвітлені питання правового регулювання проблем, пов'язаних із контролем за обігом товарів подвійного використання, перетину кордону такими товарами, забезпечення експортного контролю в Україні. Концептуальні розробки вчених-юристів стали важливим елементом формування уявлення про сучасний стан порядку врегулювання здійснення контролю за міжнародними передачами вказаних товарів як на національному рівні, так і в межах дії міжнародних режимів експортного контролю. Черговий етап збройної агресії проти України став свідченням необхідності продовження здійснення досліджень заради пошуку шляхів обмеження можливостей держави-агресора здійснювати імпорт товарів подвійного використання.

Методи

Під час здійснення дослідження використовувались загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція і дедуція. Базовим для наукового дослідження став загальноприйнятий в юриспруденції формально-юридичний метод. Використання методу аналізу під час огляду ряду вказаних джерел дозволило виокремити необхідну для подальшого здійснення наукової розвідки інформацію щодо випадків виявлення іноземних товарів подвійного використання в озброєнні, що використовується державою-агресором, а також обсягу імпорту такою державою деяких категорій вказаних товарів та шляхи їх поставок. Також вказаний метод застосовувався під час роботи з

© Севост'яненко Денис, 2024

національними нормативно-правовими актами, деякими міжнародними домовленостями та актами Європейського Союзу, які певною мірою врегульовують питання національного та міждержавного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання. Виокремлення деяких норм таких актів, а також з'ясування їхнього змісту завдяки формально-юридичному методу, надало змогу отримати знання щодо засад здійснення державного контролю за окресленою темою статті діяльністю на теренах України, у державах Європейського Союзу та державах-членах Вассенаарської домовленості. Використання методу синтезу дозволило систематизувати та послідовно викласти отримані знання щодо видів реалізації державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання в Україні, а також віднайти прогаїлину в Установчих документах Вассенаарської домовленості.

Результати

Невід'ємним елементом військово-технічного співробітництва між державами є імпорт та експорт товарів військового призначення та подвійного використання. Слід зауважити, що такі складники варто узагальнити відповідно до усталеної термінології. Зокрема, положеннями Закону України "Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання" передбачено, що під поняттям "міжнародні передачі товарів" слід розуміти експорт, імпорт, реекспорт, тимчасове вивезення за межі України, тимчасове ввезення на територію України, а також транзит такою територією товарів військового призначення та подвійного використання (Верховна Рада України, 2003).

Положеннями вказаного Закону визначено, що товари подвійного використання – це окремі види виробів, обладнання, матеріалів, програмного забезпечення і технологій, спеціально не призначені для військового використання, а також послуги (технічна допомога), пов'язані з ними, які, окрім цивільного призначення, можуть бути використані у військових або терористичних цілях чи для розроблення, виробництва, використання товарів військового призначення, зброї масового знищення, засобів доставки зазначеної зброї чи ядерних вибухових пристроїв, у тому числі окремі види ядерних матеріалів, хімічних речовин, бактеріологічних, біологічних та токсичних препаратів, перелік яких визначено Кабінетом Міністрів України (Верховна Рада України, 2003).

У Регламенті (ЄС) 2021/821 Європейського парламенту та Ради від 20 травня 2021 р. про встановлення режиму Союзу для контролю за експортом, брокерською діяльністю, технічною допомогою, транзитом і передачею товарів подвійного використання також наведено визначення поняття "предмети подвійного використання", що є подібним до вищезазначеної дефініції. Предмети подвійного використання – це предмети, у тому числі програмне забезпечення та технології, які можуть використовуватися як у цивільних, так і у військових цілях, і включають предмети, які можуть бути використані для проектування, розробки, виробництва або використання ядерної, хімічної чи біологічної зброї або засобів її доставки, а також всі предмети, які можуть бути використані як для невибухових цілей, так і для будь-якої допомоги у виробництві ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв (Council of the European Union, 2021).

Враховуючи цілі згадуваних юридичних актів, факт виокремлення такої категорії, як "товари (або ж предмети) подвійного використання" свідчить про необхідність правового врегулювання як міжнародного обігу таких товарів, так і контролю за таким

обігом. Ба більше, посилення контролю за міжнародними передачами таких товарів є одним із актуальних завдань, що стоять перед Україною та всією світовою спільнотою, адже на відміну від очевидної мети застосування товарів військового призначення, можливість застосування товарів подвійного використання суто в цивільних цілях зумовлює існування певних винятків у обмеженнях щодо таких передач. Наприклад, у ст. 1е Регламенту Ради (ЄС) № 765/2006 від 18 травня 2006 р. про обмежувальні заходи з огляду на ситуацію в Білорусі та участі Білорусі в російській агресії проти України передбачено заборону на передачу товарів та технологій подвійного використання будь-яким юридичним чи фізичним особам у Білорусі або ж для використання в Білорусі, а також заборону на надання технічної допомоги, фінансової допомоги, брокерських та інших послуг, пов'язаних із передачею, виробництвом, обслуговуванням та користуванням відповідними товарами та технологіями будь-яким юридичним чи фізичним особам у Білорусі або ж для використання в Білорусі. Водночас положення наведеної статті передбачають певні випадки не застосування таких заборон, якщо товари та технології подвійного використання призначені для певних цілей, а саме: гуманітарні цілі, медичні цілі, фармацевтичні цілі, запобігання або ліквідація наслідків події, що має значний вплив на здоров'я людей або ж навколишнє середовище, міждержавне співробітництво в космічних програмах тощо (Council of the European Union, 2006). Зауважимо, що заборона експорту вказаних товарів була запроваджена Регламентом Ради (ЄС) 2022/355 від 2 березня 2022 р. про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 765/2006 про обмежувальні заходи з огляду на ситуацію в Білорусі (Council of the European Union, 2022).

Звісно, необхідність підтримання на належному рівні міжнародної та регіональної безпеки є причиною існування особливих правил експортного контролю за товарами подвійного використання, а також запроваджених ембарго у сфері міжнародних передач таких товарів, що встановлені певними міжнародними організаціями або окремими державами. Ризик отримання відповідних товарів терористичними організаціями або ж урядами деяких держав спонукає світову спільноту запроваджувати та вдосконалювати певні обмежувальні заходи як на національному рівні, так і на рівні міжнародних домовленостей у цій сфері. Питання щодо унеможливлення реалізації вказаних загроз стають особливо актуальними в умовах збройного конфлікту, адже факт імпорту відповідних товарів стороною конфлікту, щодо якої запроваджені ембарго у цій сфері, є викликом для всієї міжнародної системи контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання. Промовистим підтвердженням такої тези слугують численні випадки виявлення елементів іноземного виготовлення в озброєнні, що застосовується під час збройної агресії проти України, а також випадки експорту деяких товарів подвійного використання до держави-агресора вже після запроваджених ембарго. Ось лише деякі з них:

- поставка верстата, виготовленого німецькою компанією Spinner, що може використовуватися для виготовлення боеприпасів. Як вказує видання "Економічна правда", у компанії відреагували на таке звинувачення та наголосили на своїй підтримці запроваджених міжнародних санкцій. "Якщо ймовірна доставка справді відбулася, це було здійснено третіми сторонами без нашого відома чи участі" – повідомили у компанії (Trar Aggressor, 2023);

• закупівля Російським технологічним університетом системи SkyEye, що призначена для виявлення понад 330 моделей дронів на відстані до 35 км. Вказана система виготовляється канадською компанією Skuscore Technologies Inc. (Пилипів, 2023);

• виготовлення та застосування державою-агресором певних видів озброєнь, що містять іноземні складові частини. Наприклад, згідно з інформацією, опублікованою у відкритій базі даних, розробленої Національним агентством з питань запобігання корупції, у крилатій ракеті 9M727 "Іскандер-К", якою було завдано удару по місту Чернівці 19 серпня 2023 р., виявлено обладнання, виготовлене такими американськими компаніями: Spansion, Maxim Integrated Products, Integrated Silicon Solution та Analog Devices (Національне агентство з питань..., 2023).

Слід звернути увагу на спільне дослідження представників Київської школи економіки та Міжнародної робочої групи Єрмака-Макфолла "Challenges of Export Controls Enforcement" від 11 січня 2024 р. Група експертів виявила, що в період із січня по жовтень 2023 р. держава-агресор імпортувала "бойові товари" на суму 8,77 млрд дол. (Bilousova et al., 2024, p. 4). "Бойові товари" (або ж "предмети високого пріоритету") – певні заборонені товари подвійного використання та передові технології, що використовуються російськими збройними силами й які виявлені на полі бою в Україні (інтегральні схеми, антени, підшипники тощо). Такі товари згруповані в єдиний список, розроблений Генеральним директором з питань фінансової стабільності, фінансових послуг і союзу ринків капіталу (департамент Європейської комісії) – List of Common High Priority Items (Directorate-General for ..., 2023).

Водночас у вказаному дослідженні виокремлено ще одну категорію – "критичні компоненти" (автомобільне обладнання, дрони, навігаційне обладнання тощо). Дослідники зазначають, що порівняно з "бойовими товарами" "критичні компоненти" не містять певні товари подвійного використання, які здебільшого не застосовують саме з військовою метою, проте охоплюють більш ширший спектр інших типів таких товарів. Протягом періоду із січня по жовтень 2023 р. держава-агресор імпортувала "критичних компонентів" на суму 22,23 млрд дол. (Bilousova et al., 2024, p. 4, p. 8). До речі, у праці вже згаданого колективу авторів висвітлено шляхи постачання "критичних компонентів" у попередньо вказаному періоді за такими шаблями:

• країна виробника, тобто місце розташування штаб-квартири компанії, що виготовила товар: США – 15,1 %, ЄС – 6,8 %, Тайвань – 4,7 %, інші держави "коаліції" – 6,3 %. Загалом за держави "коаліції" – 32,8 %. КНР – 41,2 %, інші держави – 5,5 %, дані відсутні – 20,5 %;

• країна походження, тобто місце виготовлення товару: ЄС – 11,5 %, Тайвань – 5 %, США – 3,8 %, інші держави "коаліції" – 6,9 %. Загалом за держави "коаліції" – 27,2 %. КНР – 58,7 %, Малайзія – 3 %, В'єтнам – 1,8 %, інші держави – 9,2 %;

• країна продавця, тобто місце розташування суб'єкта, що здійснив остаточний продаж: ЄС – 6,7 %, інші держави "коаліції" – 7,1 %. Загалом за держави "коаліції" – 13,8 %. КНР – 38,9 %, Гонконг – 18,1 %, Туреччина – 8,4 %, ОАЕ – 4,2 %, держави Євразійського економічного союзу – 2,5 %, інші держави – 14,1 %;

• країна відправлення, тобто територія, з якої був відправлений товар: ЄС – 8,2 %, інші держави "коаліції" – 4,7 %. Загалом за держави "коаліції" – 12,9 %. КНР –

53,8 %, Гонконг – 12,9 %, Туреччина – 8,2 %, ОАЕ – 3,7 %, інші держави – 8,5 % (Bilousova et al., 2024, pp. 11–14).

Із наведених даних варто зробити декілька висновків. *По-перше*, майже третина імпортованих державою-агресором визначених товарів подвійного використання виготовляється компаніями, зареєстрованими в державах, що запровадили певні обмеження щодо таких поставок. *По-друге*, деяка частина із цих товарів постачається через посередників у третіх країнах (КНР, Туреччина, Вірменія, ОАЕ тощо). Викликає занепокоєння також великий обсяг компаній, зареєстрованих у спеціальному адміністративному районі Гонконг (КНР), що здійснюють кінцевий продаж деяких видів товарів подвійного використання до Росії. У звіті Секретаріату Світової організації торгівлі від 11 жовтня 2023 р. щодо огляду торговельної політики Гонконгу, КНР зазначено, що імпортом для подальшого реекспорту є основним складником загального товарного експорту Гонконгу. У товарній структурі такого реекспорту переважають машини та електрообладнання (телекомунікаційне, напівпровідники, комп'ютерна техніка) (World Trade ..., 2023, p. 7, p. 18). Варто вважати, що на підставі ч. 2 п. 7 Угоди між Державною митною службою України та Департаментом мит і акцизів Гонконгу, Китай, про співробітництво та взаємну адміністративну допомогу в митних справах, Державна митна служба України має право зробити запит до відповідного органу за кордоном з метою встановлення деяких даних щодо таких передач (Угода між..., 2010).

Отже, зважаючи на існуючі проблеми у сфері міжнародних передач товарів подвійного використання, актуальним завданням стає удосконалення правового врегулювання процедури контролю за такими передачами. В Україні правовою основою здійснення державного контролю за діяльністю, пов'язаною з міжнародними передачами товарів подвійного використання, є ряд нормативно-правових актів, а також міжнародних домовленостей у цій сфері. Відповідно до положень Закону України "Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання", а також Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 86, варто виокремити деякі види реалізації державного контролю за міжнародними передачами окреслених темою статті товарів (Верховна Рада України, 2003; Кабінету Міністрів України, 2004).

1. Контроль за суб'єктом здійснення міжнародних передач товарів

1.1. *Реєстрація.* Положеннями національного законодавства України встановлюються особливі вимоги для суб'єктів господарювання або державних замовників у сфері оборони, що мають намір здійснювати міжнародні передачі товарів подвійного використання. Такі органи та юридичні особи повинні зареєструватись у Державній службі експортного контролю України (далі – ДСЕК) як суб'єкти здійснення міжнародних передач товарів. Задля цього такі суб'єкти подають відомості та документи, що необхідні для проведення попередньої експертизи товарів. Після вчинення встановлених законодавством процедур ДСЕК видає посвідчення про реєстрацію як суб'єктів здійснення міжнародних передач товарів.

1.2. *Внутрішньофірмовий експортний контроль.* Суб'єкт здійснення міжнародних передач товарів на всіх етапах повинен створити систему внутрішньофірмового експортного контролю. ДСЕК надає такому суб'єкту інформаційно-методичну допомогу, а також здійснює атестацію таких систем.

1.3. Дозвіл, висновок та міжнародний імпортерний сертифікат. Для отримання дозволу, висновку чи міжнародного імпортерного сертифіката суб'єкт здійснення міжнародних передач товарів має право звернутися з письмовою заявою до ДСЕК. У заяві зазначають дані, необхідні для проведення експертизи та прийняття рішення по суті заяви, зокрема достовірні відомості про суб'єктів, що беруть участь у здійсненні міжнародних передач товарів, про товари та порядок їх міжнародної передачі.

1.4. Переговори. Вбачається, що суб'єкт здійснення міжнародних передач товарів має право проводити переговори з контрагентом щодо укладення зовнішньоекономічного договору (контракту) на поставку товарів подвійного використання до держави, до якої встановлене часткове ембарго, тільки в разі отримання позитивного висновку ДСЕК. Такий суб'єкт зобов'язаний надати звіт про підсумки проведення вказаних переговорів.

1.5. Укладення зовнішньоекономічного договору (контракту). Суб'єкт здійснення міжнародних передач товарів укладає зовнішньоекономічний договір (контракт) відповідно до законодавства України. Проте у сфері міжнародних передач товарів подвійного використання існують відповідні застороги. Суб'єкту заборонено укладати контракт, якщо йому стало відомо про можливість використання таких товарів: а) з метою виготовлення зброї масового ураження або засобів її доставки; б) у цілях, що не передбачені договором; в) іншим кінцевим споживачем.

1.6. Митні формальності. Митні органи здійснюють митні формальності, необхідні для пропуску через митний кордон України, випуску у відповідний митний режим товарів подвійного використання на підставі відповідного дозвільного документа на здійснення міжнародних передач товарів, отриманого від ДСЕК із використанням механізму "єдиного вікна".

1.7. Контроль за кінцевим споживанням в Україні. Контроль за застосуванням імпортованих товарів подвійного використання кінцевими споживачами здійснюється на підставі: а) аналізу звітів суб'єктів господарювання; б) шляхом проведення вибіркового перевірок фактичного використання таких товарів кінцевими споживачами. Такі перевірки можуть здійснювати посадові особи ДСЕК, відповідні міжвідомчі контрольні комісії. Участь представників держави-експортера в перевірці дозволяється, якщо така можливість передбачена зовнішньоекономічним договором або міжнародним договором, учасниками якого є така держава та Україна.

1.8. Звітність. Суб'єкт здійснення міжнародних передач товарів надає письмові звіти про проведені переговори (у випадках, вказаних попередньо), про фактично здійснені імпорти та експорти товарів, про використання товарів у заявлених цілях. На вимогу ДСЕК такий суб'єкт надає інформацію та документи, що необхідні для здійснення заходів експортного контролю.

2. Контроль за кінцевим використанням товарів подвійного використання за кордоном

Суб'єкт здійснення міжнародних передач товарів зобов'язаний надати до ДСЕК усю відому йому інформацію про кінцеве використання товарів, які заплановано передати, а також оригінали документів про гарантії використання таких товарів виключно у заявлених кінцевим споживачем цілях. Також вбачається, що такий суб'єкт повинен вживати заходів для перевірки доставки та кінцевого використання експортованих товарів.

До речі, ДСЕК уповноважений здійснювати перевірку доставки або ж кінцевого використання товарів на будь-якому етапі міжнародної передачі. Для проведення такої перевірки ДСЕК має право залучати розвідувальні

органи України. Зокрема, п. 4 розд. IX Закону України "Про розвідку" передбачено, що Служба зовнішньої розвідки України та розвідувальний орган Міністерства оборони України забезпечують розвідувальною інформацією визначених Президентом України споживачів серед учасників і суб'єктів військово-технічного співробітництва, а також беруть участь у заходах державного експортного контролю, контролю за виконанням міжнародних зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення і засобів її доставки, дотримання режимів заборони або обмеження військово-технічного співробітництва з окремими державами (Верховна Рада України, 2020).

Проте варто зауважити, що така перевірка використання іноземними кінцевими споживачами товарів подвійного використання може проводитися лише в разі, якщо про це вказано у зовнішньоекономічному договорі або у міжнародній угоді, учасниками якого є іноземна держава та Україна. Слід вказати, що положення ст. 11 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 21 березня 2014 р. передбачають встановлення регулярного політичного діалогу між Сторонами щодо подальшого вдосконалення системи національного експортного контролю задля забезпечення нагляду за кінцевим застосуванням товарів та технологій подвійного використання (Україна, 2014).

Ураховуючи означене, слід проаналізувати деякі норми Регламенту (ЄС) 2021/821 Європейського парламенту та Ради від 20 травня 2021 р. про встановлення режиму Союзу для контролю за експортом, брокерською діяльністю, технічною допомогою, транзитом і передачею товарів подвійного використання. Положеннями ст. 27 вказаного Регламенту передбачені певні заходи контролю, які повинні здійснювати експортери товарів подвійного використання. На таких суб'єктів покладено обов'язок вести реєстри щодо свого експорту відповідно до національного законодавства. Вказані реєстри повинні містити документи, у яких викладена така інформація:

- опис предметів подвійного використання;
- кількість предметів подвійного використання;
- назва та адреса експортера та вантажоодержувача;
- якщо відомо, кінцеве використання та кінцевий користувач предметів подвійного використання.

Такі документи мають зберігатися щонайменше п'ять років після закінчення календарного року, у якому відбувся експорт. Також вказується, що такі документи мають бути надані на вимогу компетентному органу (Council of the European Union, 2021).

Варто зауважити, що чинна редакція наведеної норми може дещо ускладнювати реалізацію заходів контролю за кінцевим використанням експортованих товарів, адже необхідність висвітлення експортером інформації про цілі кінцевого призначення та кінцевого споживача предмета подвійного використання лише за умови, якщо експортеру такі дані відомі, може призвести до недобросовісного виконання ним обов'язків у сфері міжнародних передач вказаних товарів, що створює передумови для неконтрольованого реекспорту імпортованих товарів до третіх держав.

Також у межах дослідження слід звернути увагу на деякі положення Вассенаарської домовленості щодо контролю за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання. Варто наголосити, що Вассенаарська домовленість є міжнародним режимом експортного контролю, який створений у 1995 р. Учасницями

такого режиму є 42 держави, зокрема Україна, яка приєдналася до домовленостей у 1996 р. Держави-члени досягли консенсусу щодо певних правил контролю за передачею деяких видів озброєнь та товарів і технологій подвійного використання. Додатками до домовленості слугують: *по-перше*, Перелік товарів і технологій подвійного використання (далі – Перелік), що містить дев'ять розділів та два додатки – Чутливий перелік та Дуже чутливий перелік; *по-друге*, Перелік військових спорядження. До речі, держави-учасниці Вассенаарської домовленості домовились здійснювати обмін визначеними даними щодо міжнародних передач вказаних товарів, а саме:

- обмін інформацією про передачі звичайних озброєнь державам, що не є учасницями домовленості;
- обмін інформацією про ліцензії, у видачі яких було відмовлено державам, що не є учасницями домовленості, якщо йтиметься про предмети, які зазначені в Переліку товарів і технологій подвійного використання, зокрема й у додатках;
- обмін інформацією про видачі ліцензії або передачі предметів, включених до Чутливого переліку та Дуже чутливого переліку до держав, що не є учасницями домовленості (Україна, 1996).

Слід зауважити, що Чутливий перелік та Дуже чутливий перелік містять лише деякі категорії товарів подвійного використання з основного Переліку. Наприклад, жоден предмет із категорії 4 "Комп'ютери" Переліку не міститься у Дуже чутливому переліку. У Чутливому переліку вказано лише одну підкатегорію – 4.A.1.a.2. Електронні комп'ютери та супутне обладнання, що мають захист від вилучення, вищий за показники, наведені в Переліку. Та і ці вимоги не застосовуються для комп'ютерів, що спеціально розроблені для цивільної авіації (Secretariat of the Wassenaar..., 2023, p. 78, p. 173, p. 179).

Вказане дає підстави стверджувати про відсутність зобов'язання держав-членів здійснювати обмін інформацією про передачі третім державам товарів подвійного використання, що не входять до Чутливого переліку та Дуже чутливого переліку (фактично більшість товарів подвійного використання). Варто припустити, що існування норми, яка встановила би вимогу здійснення обміну даними щодо всіх міжнародних передач товарів подвійного використання до держав, які не є учасницями домовленості, може привести до зменшення обсягів товарів подвійного використання, що передаються через такі держави до держави-агресора. Наприклад, через КНР та Гонконг, КНР, що не є учасниками Вассенаарських домовленостей і з території яких до Росії потрапляє 66,7 % від загального обсягу імпортованих такою державою вказаних категорій товарів подвійного використання (Bilousova et al., 2024, p. 14).

Варто вважати, що право реалізації наміру здійснення таких змін перебуває в компетенції Міністерства закордонних справ України, адже відповідно до Порядку участі представників України в діяльності міжнародних режимів експортного контролю, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1072, зовнішньополітичне відомство організовує вироблення узгодженої позиції Української Сторони для її відстоювання представниками України під час Пленарного засідання та засідання Робочої групи Вассенаарської домовленості (Кабінет Міністрів України, 2017). Щоправда, слід враховувати той факт, що держава-агресор також є членом такого міжнародного режиму експортного контролю, що вимагає особливо відповідального підходу уповноважених осіб під час планування шляху

досягнення консенсусу з іншими представниками держав-учасниць щодо впровадження таких змін.

Також положеннями вказаної Домовленості передбачено, що держави-учасниці періодично зустрічатимуться (принаймні раз на рік) для прийняття певних рішень, зокрема й щодо цілей та подальшого розвитку домовленості. До речі, випадки внесення змін до самих Установчих документів такого режиму вже відбувались, а саме, у 2001 р., вочевидь після терористичного акту 11 вересня 2001 р. у місті Нью-Йорк, США, угода була доповнена положенням про боротьбу з тероризмом шляхом запобігання придбанню звичайних озброєнь і товарів та технологій подвійного використання терористичними угрупованнями, організаціями та окремими терористами (Україна, 1996). Означене свідчить про існування можливості досягнення консенсусу з іншими учасниками домовленості щодо внесення пропонуєваних змін, які можуть спонукати уряди інших держав-членів посилити національний контроль за експортом товарів подвійного використання у зв'язку з існуванням необхідності здійснювати обмін інформацією про такі передачі на міждержавному рівні.

Дискусія і висновки

Отже, ґрунтуючись на результатах дослідження, що здійснили представники Київської школи економіки та Міжнародної робочої групи Єрмака–Макфола, а також аналізі національних нормативно-правових актів, міжнародних угод та актів Європейського Союзу, зроблено ряд висновків та пропозицій, які, у разі їх врахування, можуть покращити порядок правового врегулювання контролю за міжнародними передачами визначених товарів.

1. Третина імпортованих державою-агресором визначених категорій товарів подвійного використання виготовляється компаніями, зареєстрованими в державах, що запровадили певні обмеження щодо таких поставок. Значна частина із них зареєстрована в державах Європейського Союзу. Реекспорт виготовлених такими компаніями товарів подвійного використання до держави-агресора компаніями, що зареєстровані в третій державі, є проявом існування випадків неефективної реалізації компаніями-виробниками функції контролю за кінцевим використанням товарів подвійного використання, а також діяльністю кінцевого споживача таких товарів. Однією з причин, яка може створювати передумови для вказаних обставин, є чинна редакція ст. 27 Регламенту (ЄС) 2021/821 Європейського парламенту та Ради від 20 травня 2021 р. про встановлення режиму Союзу для контролю за експортом, брокерською діяльністю, технічною допомогою, транзитом і передачею товарів подвійного використання (Council of the European Union, 2021). Вказане положення встановлює обов'язок експортера висвітлювати в документах, що мають бути включені до детального обліку або реєстру свого експорту, інформацію про кінцевого споживача та цілі кінцевого використання лише за умови, якщо експортеру такі дані відомі.

2. Значна частина компаній, що здійснює реекспорт товарів подвійного використання, зареєстрована у спеціальному адміністративному районі Гонконг (КНР). Зважаючи на положення Угоди між Державною митною службою України та Департаментом мит і акцизів Гонконгу, Китай, про співробітництво та взаємну адміністративну допомогу в митних справах, Державна митна служба України має право надіслати запит до іншої Сторони вказаної міжвідомчої угоди з метою встановлення деяких даних щодо таких передач (Державна митна служба України, 2010).

3. В Україні державний контроль за міжнародними передачами товарів подвійного використання здійсню-

ється на підставі Закону України "Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання" та Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 86 (Верховна Рада України, 2003; Кабінету Міністрів України, 2004). Деякі види реалізації такої діяльності висвітлені у дослідженні.

4. Положення Вассенаарської домовленості визначають необхідність здійснення обміну інформацією між державами-членами щодо: а) передач звичайних озброєнь державам, що не є учасниками домовленості; б) ліцензій, у видачі яких було відмовлено державам, що не є учасниками домовленості, якщо йтиметься про предмети, зазначені в Переліку товарів і технологій подвійного використання, зокрема й у додатках; в) видачі ліцензій або передач предметів, що входять до Чутливого переліку та Дуже чутливого переліку, державам, що не є учасниками домовленості (Україна, 1996). До речі, складно повністю погодитися з науковицею Юлією Желізко, яка зауважила, що держави-члени здійснюють обмін інформацією про поставки товарів (технологій) подвійного використання (Желізко, 2021, с. 152). Обмін саме такою інформацією, як вже було зауважено, здійснюється лише щодо товарів і технологій подвійного використання, що входять до Чутливого переліку та Дуже чутливого переліку, які не охоплюють більшість вказаних товарів і технологій.

5. Існування припису щодо необхідності здійснення обміну інформацією про передачі всіх товарів та технологій подвійного використання до держав, що не є членами Вассенаарської домовленості може спонукати уряди держав-членів посилити національний контроль за міжнародними передачами таких товарів. Положення Порядку участі представників України в діяльності міжнародних режимів експортного контролю, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р., дають підстави стверджувати, що Міністерство закордонних справ України є органом, уповноваженим здійснити розробку проекту змін до Установчих документів Вассенаарської домовленості, а також розробку плану досягнення консенсусу з іншими державами-членами щодо впровадження таких змін (Кабінет Міністрів України, 2017).

Подяки, джерела фінансування. Автор висловлює вдячність доктору юридичних наук, професору, полковнику І.М. Коротатніку, а також усьому колективу науково-педагогічних працівників кафедри військового права Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка за методичну допомогу, надану під час виконання дослідження.

Список використаних джерел

Верховна Рада України. (2003). *Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання* (Закон України від 20.02.2003 № 549-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>

Верховна Рада України. (2020). *Про розвідку* (Закон України від 17.09.2020 № 912-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>

Державна митна служба України. (2010). *Угода між Державною митною службою України та Департаментом мит й акцизів Гонконгу, Китаю, про співробітництво та взаємну адміністративну допомогу в митних справах* (Міжнародний документ від 04.09.2010 № 344_005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344_005#Text

Желізко, Ю.М. (2021). Процес формування механізму контролю за товарами (технологіями) подвійного використання. В О.О. Нестуля та ін. (Ред), *Актуальні проблеми теорії і практики експертизи товарів* (с. 151–153). Вищий навчальний заклад Укоопспілки "Полтавський університет економіки і торгівлі (ПУЕТ)". http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/10531/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B5%D0%BA%D1%81

[%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0_2021.pdff#page=152](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1072-2017-%D0%BF#Text)

Кабінет Міністрів України. (2004). *Порядок здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання* (постанова від 28.01.2004 № 86). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-%D0%BF#Text>

Кабінет Міністрів України. (2017). *Порядок участі представників України в діяльності міжнародних режимів експортного контролю* (постанова від 27.12.2017 № 1072). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1072-2017-%D0%BF#Text>

Національне агентство з питань запобігання корупції. (2023). *Відкрита база даних іноземних компонентів у зброї*. https://sanctions.nazk.gov.ua/military-components/?ComponentsList%5Bcountry_id%5D=&ComponentsInfo%5Bmanufacturer_en%5D=&ComponentsList%5Btitle_uk%5D=4090&ComponentsInfo%5Bmarking%5D=

Пилипів, Ігор. (2023, 15 листопада). *Російський університет в обхід санкцій купив у Канаді систему виявлення дронів*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/15/706617/>

Трар Aggressor. (2023, 20 вересня). *Німецький верстат для виготовлення боєприпасів просто зараз прямує до Росії*. Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/news/2023/09/20/704544/>

Україна. (1996). *Вассенаарська домовленість щодо контролю за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання* (Міжнародний документ від 01.07.1996 № 998_177). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_177#Text

Україна. (2014). *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони* (Міжнародний документ від 21.03.2014 № 984_011). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

Bilousova, O. et al. (2024). *Challenges of Export Controls Enforcement. How Russia Continues to Import Components for Its Military Production*. KSE Institute & Yermak-McFaul International Working Group on Russian Sanctions. <https://kse.ua/about-the-school/news/challenges-of-export-controls-enforcement-how-russia-continues-to-import-components-for-its-military-production/>

Council of the European Union. (2006). *Council Regulation (EC) No 765/2006 of 18 May 2006 concerning restrictive measures in view of the situation in Belarus and the involvement of Belarus in the Russian aggression against Ukraine* (Regulation of 18.05.2006). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02006R0765-20230805#C6-3>

Council of the European Union. (2022). *Council Regulation (EU) 2022/355 of 2 March 2022 amending Regulation (EC) No 765/2006 concerning restrictive measures in view of the situation in Belarus* (Regulation of 02.03.2022). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/355>

Directorate-General for Financial Stability, Financial Services and Capital Markets Union. (2023). *List of Common High Priority Items* (Version of September 2023). https://finance.ec.europa.eu/publications/list-common-high-priority-items_en

European Parliament, Council of the European Union. (2021). *Regulation (EU) 2021/821 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2021 setting up a Union regime for the control of exports, brokering, technical assistance, transit and transfer of dual-use items (recast)* (Regulation of 20.05.2021). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/821/oj>

Secretariat of the Wassenaar Arrangement. (2023). *List of Dual-Use Goods and Technologies and Munitions List* (Public documents of 1.12.2023). <https://www.wassenaar.org/control-lists/>

World Trade Organization. (2023). *Trade Policy Review. Hong Kong, China*. https://www.wto.org/english/tratop_e/tptr_e/tp550_e.htm

References

Bilousova O. et al. (2024). *Challenges of Export Controls Enforcement. How Russia Continues to Import Components for Its Military Production*. KSE Institute & Yermak-McFaul International Working Group on Russian Sanctions. <https://kse.ua/about-the-school/news/challenges-of-export-controls-enforcement-how-russia-continues-to-import-components-for-its-military-production/>

Cabinet of Ministers of Ukraine. (2017). *Procedure for the participation of representatives of Ukraine in the activities of international export control regimes* (Approved by the Resolution of 27.12.2017 № 1072) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1072-2017-%D0%BF#Text>

Cabinet of Ministers of Ukraine. (2004). *The procedure for state control over international transfers of dual-use goods* (Approved by the Resolution of 28.01.2004 № 86) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-%D0%BF#Text>

Council of the European Union. (2006). *Council Regulation (EC) No 765/2006 of 18 May 2006 concerning restrictive measures in view of the situation in Belarus and the involvement of Belarus in the Russian aggression against Ukraine* (Regulation of 18.05.2006). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02006R0765-20230805#C6-3>

Council of the European Union. (2022). *Council Regulation (EU) 2022/355 of 2 March 2022 amending Regulation (EC) No 765/2006 concerning restrictive measures in view of the situation in Belarus* (Regulation of 02.03.2022). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/355>

Directorate-General for Financial Stability, Financial Services and Capital Markets Union. (2023). *List of Common High Priority Items* (Version

of September 2023). https://finance.ec.europa.eu/publications/list-common-high-priority-items_en

European Parliament, Council of the European Union. (2021). *Regulation (EU) 2021/821 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2021 setting up a Union regime for the control of exports, brokering, technical assistance, transit and transfer of dual-use items (recast)* (Regulation of 20.05.2021). <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/821/oj>

National Agency on Corruption Prevention. (2023). *Open database of foreign components in weapons* [in Ukrainian]. https://sanctions.nazk.gov.ua/military-components/?ComponentsList%5Bcountry_id%5D=&ComponentsInfo%5Bmanufacturer_en%5D=&ComponentsList%5Btitle_uk%5D=4090&ComponentsInfo%5Bmarking%5D=

Plypiv, Igor. (2023, 15 листопада). *Russian university buys drone detection system from Canada to circumvent sanctions*. *Ekonomichna pravda* [in Ukrainian]. <https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/15/706617/>

Secretariat of the Wassenaar Arrangement. (2023). *List of Dual-Use Goods and Technologies and Munitions List* (Public documents of 1.12.2023). <https://www.wassenaar.org/control-lists/>

State Customs Service of Ukraine. (2010). *Agreement between the State Customs Service of Ukraine and the Customs and Excise Department of Hong Kong, China, on cooperation and mutual administration assistance in customs matters* (International document of 04.09.2010 № 344_005) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344_005#Text

Trap Aggressor. (2023, September 20). *A German ammunition manufacturing machine is on its way to Russia right now*. *Ekonomichna pravda* [in Ukrainian]. <https://www.epravda.com.ua/news/2023/09/20/704544/>

Ukraine. (2014). *Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the*

one part, and Ukraine, of the other part (International document of 21.03.2014 № 984_011) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

Ukraine. (1996). *The Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies* (International document of 01.07.1996 № 998_177) [in Ukrainian]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_177#Text

Verkhovna Rada of Ukraine. (2003). *On State Control over International Transfers of Military and Dual-Use Goods* (Law of Ukraine of 20.02.2003 № 549-IV) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>

Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). *About on intelligence* (Law of Ukraine of 17.09.2020 № 912-IX) [in Ukrainian]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text>

World Trade Organization. (2023). *Trade Policy Review: Hong Kong, China*. https://www.wto.org/english/tratop_e/tptr_e/tp550_e.htm

Zhelizko, J. (2021). The process of forming a mechanism for controlling dual-use goods (technologies). In O. Nestulia et al. (Eds.), *Current issues of the theory and practice of goods examination* (pp. 151–153). Higher educational institution of the UUCS "Poltava University of Economics and Trade" (PUET) [in Ukrainian]. http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/10531/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0_2021.pdf#page=152

Отримано редакцією журналу / Received: 31.01.24
Прорецензовано / Revised: 19.02.24
Схвалено до друку / Accepted: 26.02.24

Denys SEVOSTIANENKO, PhD Student
ORCID ID: 0000-0001-5443-4179
e-mail: sevostianenko@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LEGAL PRINCIPLES OF STATE CONTROL OVER INTERNATIONAL TRANSFERS OF DUAL-USE GOODS

Background. *The need to control international transfers of dual-use goods remains an urgent need of the entire International Community in the twenty-first century, as such processes are accompanied by the risk of obtaining these goods by international terrorist groups, international criminal organizations and governments of states against which restrictive measures have been introduced. The purpose of the article is to provide a theoretical justification for the administrative and legal model of state control over international transfers of dual-use goods.*

Methods. *In the course of the study, the author used the general scientific methods of analysis, synthesis, induction, deduction, as well as the formal legal method.*

Results. *The analysis of the study, conducted by representatives of the Kyiv School of Economics and the Yermak-McFaul International Working Group, resulted in the identification of the necessary information on the volume of imports by the aggressor state of certain types of dual-use goods, as well as on the routes of supply of such goods. As it turned out, a third of such imported goods were manufactured by companies registered in states that have imposed certain restrictions on such transfers and many of which are parties to the Wassenaar Arrangement. It is worth noting that this agreement does not provide for the exchange of information on transferred dual-use goods (except for those covered by the Sensitive List and the Very Sensitive List). The existence of a provision establishing the need to exchange information on international transfers of all dual-use goods to states that are not parties to the specified export control regime will encourage governments of member states to strengthen national control over international transfers of such goods.*

Conclusions. *Several conclusions and proposals have been developed to improve the regulation of state control over international transfers of dual-use goods. In particular, the need for the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine to develop, first, draft amendments to the Wassenaar Arrangement's founding documents to launch the exchange of information between member states on the transfer of all dual-use goods to non-parties to the agreement, and, second, a plan to reach consensus with other member states on the implementation of such amendments.*

Keywords: *military-technical cooperation, dual-use goods, Wassenaar Arrangement, export control, legal regulation, administrative law, international treaties.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 379.85 (477.71)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2024.57.80-87>

Сергій СИРОВЕЦЬ, канд. геогр. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-6775-3483

e-mail: lginfo@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Сергій УЛІГАНЕЦЬ, канд. геогр. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-9960-6752

e-mail: uliganez@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Людмила МЕЛЬНИК, канд. геогр. наук

ORCID ID: 0000-0002-2932-3773

e-mail: lysil@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Вступ. Воєнний туризм в Україні є відносно новим напрямом, який зародився після початку російсько-української війни в 2014 р. За оцінками експертів, у 2023 р. в Україну прибуло близько 100 тисяч туристів, які цікавилися війною. Цей показник на 30 % більше, ніж у 2022 р. Міжнародна підтримка України сприяє підвищенню обізнаності про нашу країну та її історію. Повага до пам'яті і гідності є фундаментальним принципом в етиці досліджень і взаємодії з історичними та чутливими темами воєнного туризму.

Методи. Використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: аналізу та синтезу, логічних побудов – при формулюванні теоретико-методологічних основ дослідження – сутність воєнного туризму, аспекти вивчення воєнного туризму; експедиційні та дистанційні методи – при зборі вихідної інформації – огляд території міст Ірпінь, Гостомель, Буча; методи геопросторового аналізу – під час обробки вихідної інформації та її подальшому аналізі – можливості створення тематичних маршрутів, яке б дало змогу структурувати відвідування і популяризувати пам'ятки історії та спадщини; геопросторового моделювання та картографічний – під час проведення аналізу матеріалів впливу військової агресії на Україну на міжнародний туризм та оформленні результатів дослідження.

Результати. Воєнний туризм розглянуто як вид туризму, у якому туристи відвідують місця та об'єкти, пов'язані зі збройними конфліктами, воєнною історією та військовими подіями. Цей вид туризму може охоплювати різноманітні аспекти, від відвідування військових музеїв та пам'ятників до спеціалізованих турів, у яких туристи можуть брати участь у симуляціях військових дій, відвідувати воєнні об'єкти і локації бойових дій. Запропоновано модель формування видової структури воєнного туризму.

Висновки. Вид туризму, який базується на історії та культурній спадщині, може бути більш автентичним і привабливим для туристів. В академічному контексті з'являються дослідження, спрямовані на моніторинг, оцінювання та оптимізацію маршрутів воєнного туризму. Одним із аспектів, який забезпечив успіх воєнних маршрутів, – це координація зусилля для побудови спільної ідентичності. Виявлено, що воєнний туризм може сприяти підвищенню обізнаності про війну, сприяти толерантності і взаєморозумінню між людьми різних культур, а також сприяти розвитку економіки України, включаючи міжнародну підтримку воєнного туризму в Україні.

Ключові слова: воєнний туризм, фіксер, фасилітація, толерантність, Буча, Ірпінь, Україна.

Вступ

За даними Future Market Insights очікується, що глобальний дохід від воєнного туризму становитиме 476,7 млн доларів США до кінця 2023 року. У довгостроковій перспективі ринок воєнного туризму досягне орієнтовно 814,2 млн доларів США в 2033 р. (Shah, 2023). Це пов'язано з пошуком нових і незвичайних туристичних напрямів, з розвитком інформаційних технологій, які дозволяють туристам легко отримати доступ до інформації про військову історію та культуру, а також з бажанням людей краще зрозуміти історію та культуру різних країн. У сучасному світі війна не є чимось далеким і чужим. Вона все частіше стає предметом обговорення в ЗМІ, соціальних мережах та інших сферах життя. Це приводить до того, що люди починають цікавитися військовою тематикою. Воєнний туризм може стати важливим джерелом доходу для країн, які мають військову історію та культуру (Воєнний туризм., 2023). Наприклад, у США воєнний туризм приносить понад 20 млрд дол. (Lígia, & Célio, 2022).

Об'єкт дослідження виступає воєнний туризм як інструмент впливу на розвиток туристичного бізнесу, економіку регіону та залучення туристів.

Мета та завдання дослідження полягає в поглибленні змістовно-функціональної характеристики воєнного туризму. Для досягнення цієї мети було визначено такі завдання: розробити модель формування видової структури воєнного туризму; виокремити типові аспекти вивчення воєнного туризму; визначити специфіку "процесингу воєнного туризму"; обґрунтувати механізм формування воєнного туризму в Україні.

Методи

Представимо алгоритм використання методів у роботі. Для досягнення поставленої мети дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи, а саме: методи аналізу та синтезу, логічних побудов – для формування теоретико-методологічних основ дослідження – сутність воєнного туризму, аспекти вивчення воєнного туризму (Pratt, 2023); експедиційні та дистанційні методи – для збирання вихідної інформації – огляд території міст Ірпінь, Гостомель, Буча; методи геопросторового аналізу – під час обробки вихідної інформації та її подальшому аналізі – можливості створення тематичних маршрутів, що дало б змогу структурувати відвідування та популяризувати пам'ятки історії та спадщини не в межах відповідних територій, а згідно зі спільними

© Сировець Сергій, Уліганець Сергій, Мельник Людмила, 2024

для різних регіонів теми; метод геопросторового моделювання та картографічний – для проведення аналізу матеріалів впливу військової агресії на Україну на міжнародний туризм та оформлення результатів дослідження (The "Military Heritage...", 2023).

Для творення складових моделі формування видової структури воєнного туризму використані методи порівняльного аналізу нормативно-правових документів (Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, Рекомендація щодо захисту культурних цінностей у разі надзвичайних ситуацій, Закон України "Про туризм", Державна програма розвитку туризму в Україні на 2023–2025 роки, узагальнення та синтезу – формування основних принципів, яких повинні дотримуватися туристи і туристичні оператори в процесі організації воєнного туризму (Біда та ін., 2016; Mal'ska, Korol, & Antonenko, 2022).

Джерельна база цієї статті ґрунтувалась на дослідженнях Ігоря Смирнова (Смирнов, & Бурніс, 2017) – розкрито ресурсну проблематику воєнного туризму на прикладі США: проаналізовані військово-історичні туристичні об'єкти, пов'язані з американською Війною за незалежність та Громадянською війною, розглянута видова структура (військово-історичний, мілітарі, військово-історичні фестивалі та реконструкції); С. Уліганець (Уліганець, Мельник, & Шинкаренко, 2023) – наведені приклади сучасних змін в туризмі України за допомогою розгляду суб'єктів туристичної індустрії (туристичні фірми) та просторовому аспекті – Київська область. Також було досліджено матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Війна та туризм", яка проходила на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 2022 р. (Мальська, Король, & Антоненко, 2022). Це надало можливість виокремити деякі аспекти вивчення воєнного туризму (рис. 1):

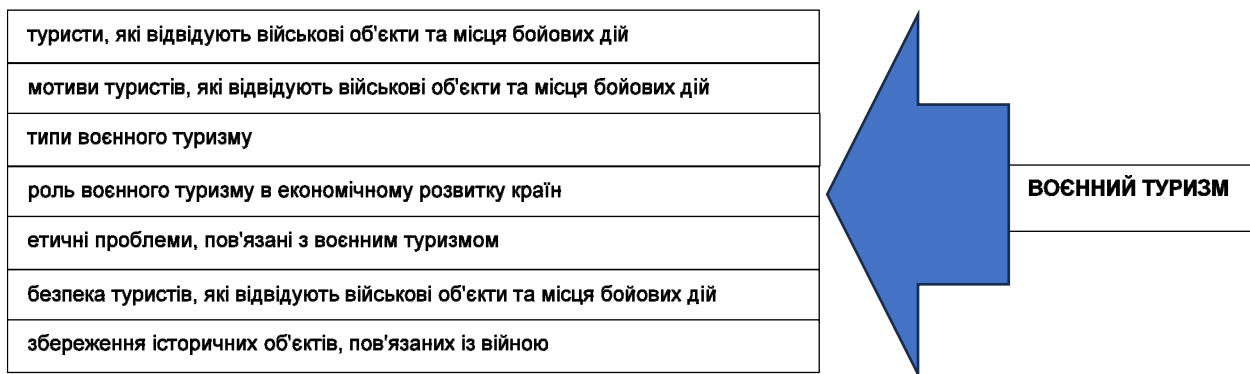

Рис. 1. Аспекти вивчення воєнного туризму

Слід зважати на етичні аспекти дослідження воєнного туризму та дотримуватися всіх вимог і норм дослідницької етики, особливо тому, що цей вид туризму може стосуватися тем, які пов'язані зі стражданням і втратами від війни (Zavarika, 2022).

Результати

Воєнний туризм розглядається як вид туризму, у якому туристи відвідують місця та об'єкти, пов'язані зі збройними конфліктами, воєнною історією та військовими подіями. Інтерес суспільства до такого виду туризму, який має різноманітні ресурси, що нагадують війну у визначених локаціях, є політично й історично значущим. Основний акцент у воєнному туризмі зосереджений на територіях, постраждалих від війни. Кількість

відвідувачів воєнного туризму на колишніх полях битв продовжує зростати, а самі люди стають все більш обізнаними та зацікавленими відвідувати такі місця, які мають значення для історії та подій країни (Shah, 2023) Глибока зв'язаність між історією країни, її спільністю та культурною спадщиною відіграє важливу роль не лише як свідчення минулого, але й як важливий драйвер туризму. Це стає важливим засобом підтримки ідентичності. Збереження цієї спадщини не лише збагачує туристичні напрями, але також надає можливість розуміти відтінки військових подорожей, які сформували кожну країну (Джінджоян, & Дубова, 2023). Основні мотиви воєнного туризму наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Мотиви воєнного туризму	
Мотив	Характеристика
Історичний	Зацікавленість у вивченні історії війн, бойових подій та їхнього впливу на світову історію
Вивчення військової техніки	Бажання вивчити військову техніку, відвідавши військові музеї та виставки
Пам'ять та вшанування	Спосіб вшанування та відзначення пам'яті військових ветеранів і жертв війн
Екстрим	Пошук адреналіну та емоції, пов'язані з відвідуванням воєнних зон і спеціалізованих турів

Воєнний туризм містить різноманітні види дослідження і відвідування місць та об'єктів, пов'язаних з військовою історією. Пропонуємо модель формування ви-

дової структури воєнного туризму (табл. 2) (The "Military Heritage...", 2023; Duer et al., 2020).

Таблиця 2

Модель формування видової структури воєнного туризму

Видова структура	Характеристика	Приклади	Етика воєнного туризму
Туризм пам'яті	Відвідування місць, пов'язаних з такими трагічними подіями, як: війни, геноциди та політичні репресії. Туризм пам'яті спрямований на шанування пам'яті жертв і збереження історичної пам'яті	Аушвіц у Польщі – меморіальний комплекс, присвячений жертвам Голокосту	
Туризм бойової історії	Відвідування місць, пов'язаних з військовими битвами та операціями. Туризм бойової історії спрямований на вивчення військової історії та стратегії	Дюнкерк у Нідерландах – місце евакуації союзних військ у 1940 р.	
Туризм військової техніки	Відвідування музеїв та військових баз, де можна побачити військову техніку, наприклад, танки, літаки та кораблі. Туризм військової техніки спрямований на вивчення військової техніки та її розвитку	Перл-Харбор у США – місце нападу японських військ у 1941 р., який призвів США до вступу в Другу світову війну	
Туризм військової культури	Відвідування місць, пов'язаних з військовою культурою, наприклад, військових казарм, музеїв військової історії та військових фестивалів. Туризм військової культури спрямований на вивчення військової культури та її впливу на суспільство	Іво Джима в Океанії – місце битви, яка відбулася в 1945 р. і стала однією з найкривавіших битв у Тихоокеанській війні	
Фіксер і туризм	Єдині маршрути, що ведуть до конкретного місця. Ці маршрути, обстрілюють, вони є надзвичайно небезпечними	"Дорога життя" до Лисичанська	

Воєнний туризм є складним і суперечливим явищем. Етика воєнного туризму передбачає: необхідність усвідомлення контексту – перед відвідуванням місця воєнного туризму важливо дізнатися про його історію та значення, що допоможе зрозуміти, чому це місце важливе і чому його потрібно берегти; поважати загиблих – місця воєнного туризму часто є місцями поховання загиблих; не спекулювати на трагедії – воєнний туризм не має бути способом нажитися на трагедії. Туроператори та туристи повинні дотримуватися етичних стандартів, коли вибирають і відвідують місця воєнного туризму (Тиравський, 2023).

Україна стала важливою дестинацією для іноземних воєнних туристів. Наприклад, Словацьке туристичне агентство XTOurs пропонує тури в місця, які зазнали найбільших руйнувань на першому етапі повномасштабного вторгнення – Буча, Ірпін, Гостомель та Київ. Вартість цього туру починається від 250 євро. Цей тур благодійний, і всі доходи йдуть на гуманітарну допомогу (XTOurs, 2023). Мета туру – пам'ять і показ, якою ціною борються українці за свободу та незалежність, а також внесок у відбудову громад навколо Києва.

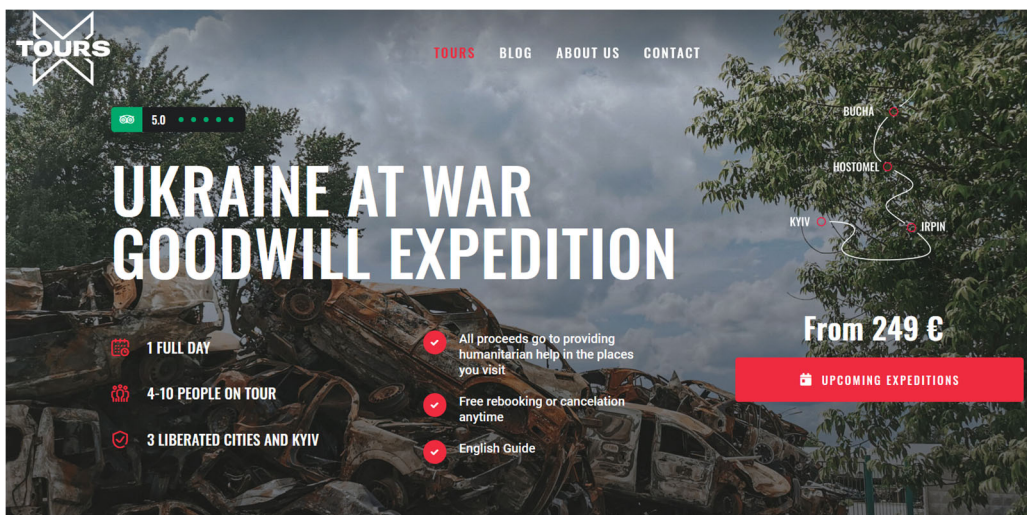

Рис. 2. Рекламна пропозиція "воєнного туру" XTOurs (Madejski, 2023)

У цьому контексті важливо розуміти роль фіксерів у допомозі організації відповідних турів. Фіксери у воєнному туризмі – це люди, які допомагають туристам, які хочуть відвідати місця, пов'язані з війною. Фіксери у воєнному туризмі можуть надавати туристам такі послуги: планування маршруту – допомогти туристам спланувати

маршрут подорожі, враховуючи їхні інтереси та бюджет. Вони можуть запропонувати рекомендації щодо місць, які варто відвідати, і допомогти туристам забронювати готель та інші послуги. Організація зустрічей – можуть організувати зустрічі туристів з місцевими жителями, такими як: ветерани війни, дослідники та журналісти. Це

може допомогти туристам краще зрозуміти війну та її наслідки. Забезпечення безпеки – можуть допомогти туристам залишатися в безпеці, особливо в країнах, де війна триває. Вони можуть надати туристам інформацію про правила безпеки в країні і допомогти їм уникнути небезпечних ситуацій.

Фіксери у военному туризмі можуть бути пов'язані з туристичними агентствами або можуть працювати самостійно, спеціалізуються на певних країнах або типах подорожей. Необхідні такі навички та знання: володіння мовою країни (найважливіша навичка для фіксера); знання історії та культури країни (допоможе фіксеру краще зрозуміти війну та її наслідки); навички планування та організації (вміти планувати маршрути подорожей та організувати зустрічі туристів); навички спілкування та взаємодії з людьми (повинен бути в змозі спілкуватися з туристами та місцевими жителями); здатність працювати в умовах стресу (робота пов'язана з непередбачуваними ситуаціями).

Таким чином, процес надання допомоги туристам, які хочуть відвідати місця, пов'язані з війною – фасилітація у военному туризмі (Projeto Insignia, 2023). Може розглядатися як поєднання складових механізму розвитку воєнного туризму:

- реалізація мети від подорожі. Можуть допомогти туристам знайти те, що їх цікавить, і уникнути неприємних ситуацій;
- допомога туристам краще зрозуміти культуру і звичаї країни, яку вони відвідують. Фасилітатори можуть допомогти туристам дізнатися більше про місцеву культуру та звичаї;
- допомогти туристам залишатися в безпеці. Фасилітатори можуть надати туристам інформацію про правила безпеки в країні і допомогти їм уникнути небезпечних ситуацій.

Фасилітація у военному туризмі для туристичних агентств:

- підвищення якості обслуговування туристичним підприємствам туристів – краще розуміння потреб туристів, а отже, надання їм більш якісне обслуговування;
- залучення більше туристів – просувати свої послуги серед туристів;
- стати більш відповідальними – дотримування етичних норм у сфері воєнного туризму.

Фасилітатори у военному туризмі повинні мати такі навички та знання: володіння мовою країни; знання історії та культури країни (краще зрозуміти війну та її наслідки); навички планування та організації (планувати маршрути подорожей та організувати зустрічі туристів); навички спілкування та взаємодії з людьми (бути у змозі спілкуватися з туристами та місцевими жителями); здатність працювати в умовах стресу.

Важливий процес у военному туризмі – це "процесинг воєнного туризму", розглядається як процес допомоги туристам обробляти емоції, які вони відчувають під час відвідування місць, пов'язаних із війною. Процесинг воєнного туризму направлений на:

- розуміння емоцій туристів. Війна – це травматична подія, і тому туристи можуть відчувати широкий спектр

емоцій, від печалі до гніву. Завдання – допомогти туристам зрозуміти, чому вони відчувають ці емоції;

- робота зі стресом. Відвідування місць, пов'язаних з війною, може бути стресовим досвідом – допомогти туристам впоратися зі стресом і відновитися після подорожі;
- навчання історії. Воєнний туризм може бути способом вивчити історію і зрозуміти, як війна впливає на людей – допомогти туристам розуміти історію і побудувати більш мирне майбутнє.

Процесинг у военному туризмі може мати такі заходи:

- комунікація із фіксером або психологом – обговорити свої емоції та зрозуміти їх;
- аналітика своїх думок і почуттів – може допомогти туристам краще зрозуміти себе;
- комунікація підтримки – обговорити свій досвід з іншими людьми, які пережили подібні емоції.

Важливо розуміти, що процесинг – це індивідуальний процес, який направлений на керування та розуміння своїх емоцій під час воєнного туризму (Zavarka, 2022). Як приклад, вчитися не боятися просити про допомогу. Якщо є відчуття, що турист не може впоратися зі своїми емоціями, необхідно звернутися за допомогою до фіксера, психолога або іншого фахівця. Таймінг – процесинг може зайняти певний час. Не варто намагатися втиснути його в короткий проміжок часу. Милосердя – війна – це важка тема, і нормально відчувати емоції, пов'язані з нею. Таймінг – це важливий аспект воєнного туризму. Туристи повинні бути обізнані про те, коли і куди вони їдуть, щоб уникнути небезпек. Цей аспект містить такі складові: пора року; стан війни (якщо війна триває, важливо переконатися, що місце, яке збирається відвідати турист, безпечно); день і час; особисті обставини (важливо враховувати свої особисті обставини. Якщо турист має певні фізичні або психічні проблеми, то може не хотіти відвідати певні місця, пов'язані з війною).

Вплив російської агресії на міжнародний туризм є важливою складовою в механізмі розвитку воєнного туризму. Перш за все людська трагедія українського народу, які страждають від збройної агресії РФ. Війна впливає на повернення довіри до глобальних подорожей. Особливо це може вплинути на ринки США та Азії, а також щодо подорожей до Європи, оскільки ці ринки історично більш схильні до ризику. Як приклад, негативні наслідки впливу на туристичну індустрію можна представити через авіасегмент (рис. 3) (UN Tourism, 2023).

Від економічних аспектів варто направити свою увагу на соціальну фасилітацію у военному туризмі, який допомагає туристам взаємодіяти з місцевими жителями та іншими туристами. Зокрема, 1 листопада 2023 р. на Михайлівській площі в Києві було встановлено обстріляний росіянами евакуаційний вагон з Ірпеня. Вагон був доставлений на площу за допомогою крана і встановлений на спеціально обладнаній платформі (рис. 4). Встановлення вагону на Михайлівській площі є символом пам'яті про жертв війни в Україні. Вагон також є нагадуванням про те, що війна в Україні триває, і що мирні жителі продовжують страждати.

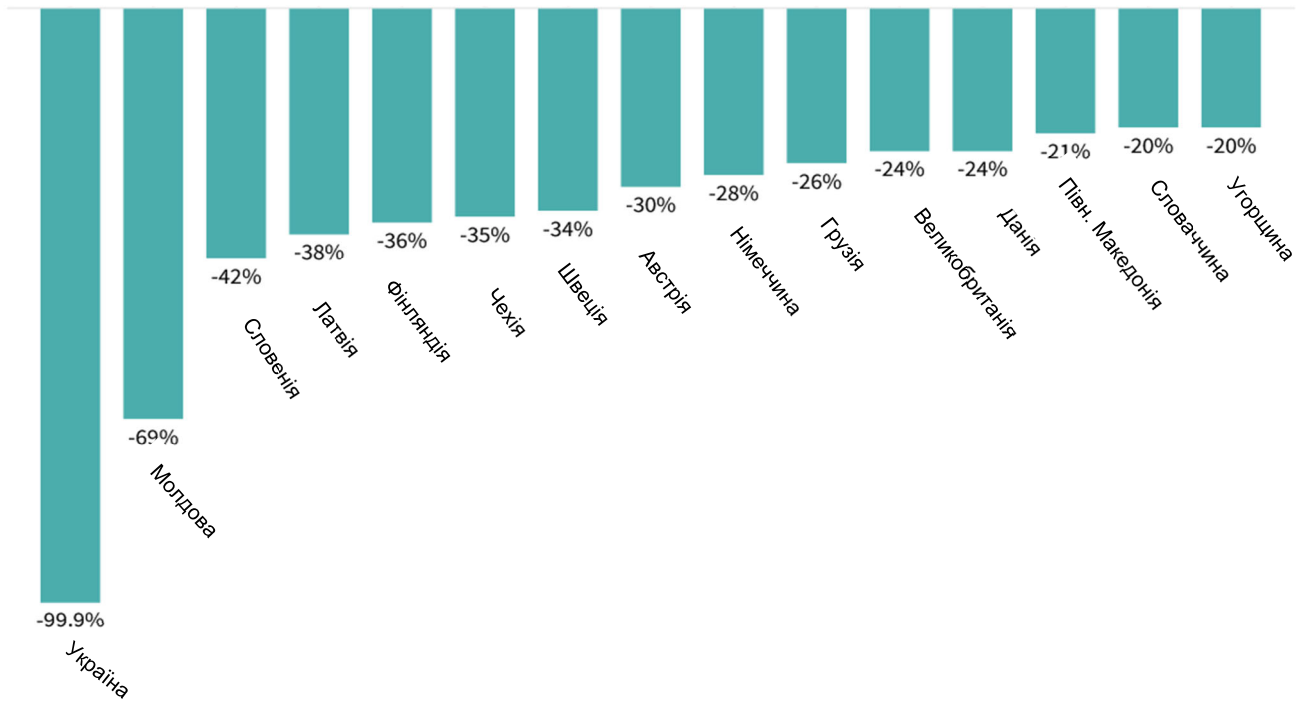

Рис. 3. Країни Європи з найбільшим скороченням кількості (%) рейсів (24 лютого – 11 травня 2022), порівняно з 2019 р. унаслідок нападу РФ на Україну (UN Tourism, 2023)

Рис. 4. Евакуаційний вагон з Ірпеня, 2023 р. (Давигора, 2023)

Аналіз пропозицій туристичних компаній виокремив основні популярні тури та країни, які можуть бути враховані в організації турів по Україні. Як приклад, Друга світова війна: Нормандія, Дахау, Освенцим, Берлінська стіна. Війна у В'єтнамі: Сайгон, Хюе, Ку Чи, Да Нанг. Громадянська війна в США: Аламо, Антиетам, Геттисберг. Війна в Іраку: Багдад, Ербиль, Басра. Війна в Афганістані: Кабул, Кандагар, Гера. (Duer et al., 2020).

У туристичній компанії X Tours є відповідний досвід в організації турів з воєнного туризму: проводяться досвідченими гідями, які мають глибокі знання про війну та її наслідки. Тури передбачають зустрічі з місцевими жителями, які пережили війну. Наприклад, воєнний тур по Нормандії (інформація про Другу світову війну та її наслідки, вшанування пам'яті жертв війни). Цей тур триває 8 днів включно з відвідуванням таких місць, як: пляжі висадки в Нормандії: Омаха-Біч, Юта-Біч, Голд-Біч; музей Нормандської десантної операції; музей американських військ; музей польських військ. Також варто зазначити

міжнародний проєкт, який діє в Португалії – INSIGNIA – "Маршрут воєнного туризму: модель валоризації національної історично-військової спадщини". Цей проєкт спрямований на розробку моделі моніторингу та оцінки національної історичної воєнної спадщини, застосованої до маршруту воєнного туризму (RTM), розробленого Португальською асоціацією воєнного туризму (ATMPT). Очікувані результати цього проєкту, окрім оптимізації та поширення продукту, вказують на туристичну активізацію воєнно-історичної спадщини та її безпосередній вплив на національну територію (Projeto Insignia, 2023).

Інформаційно-комунікаційні технології відіграли важливу роль у просуванні воєнного туризму, ставши основними інструментами, які дозволяють глибоко зануритися в минуле через інтерактивні ресурси, онлайн-платформи та мобільні додатки, збагачуючи досвід відвідувачів, розкриваючи спадщину та сценарії військової історії. Виставка "Visualizing History: Tunnels of Vauquois", яка відбулася в бібліотеці Ньюмана в Блексбурзі, штат Вірджинія,

США, а згодом у Смітсонівському музеї у Вашингтоні, є хорошим прикладом ефекту занурення у віртуальну реальність (VR). Спостерігається зростання інтересу до створення проектів та ініціатив з використанням інтерактивних і динамічних цифрових інструментів як способу залучення нової аудиторії, які відповідають сучасним тенденціям. За допомогою цифрових технологій користувачеві надається персоналізований досвід.

Міжнародна підтримка воєнного туризму в Україні є важливою умовою для його розвитку на етичному та відповідальному рівні. Міжнародні організації можуть надавати підтримку в різних сферах, таких як: розробка нормативно-правової бази, розвиток туристичної інфраструктури, просвітництво та підвищення обізнаності, а також сприяння толерантності і взаєморозумінню. У 2022 р. Європейська комісія виділила Україні 1,5 млн євро на підтримку воєнного туризму. Ці кошти будуть спрямовані на такі заходи, як: розробка етичних кодексів для туроператорів і турагентів, які пропонують воєнні тури в Україні; створення навчальних програм для туристів, які відвідують місця, пов'язані з війною в Україні; розробка інформаційних матеріалів про воєнний туризм в Україні. У 2023 р. ЮНЕСКО розпочала співпрацю з українськими партнерами з метою розробки рекомендацій для воєнного туризму в Україні, які спрямовані на забезпечення захисту пам'яті про жертв війни і сприяння толерантності та взаєморозумінню. У 2023 р. Міністерство культури та інформаційної політики України запустило проєкт "Воєнна пам'ять України", який спрямований на збереження і популяризацію пам'яті про війну в Україні. Проєкт передбачає створення музеїв, меморіалів та інших пам'ятних місць, а також проведення освітніх заходів про війну в Україні.

Отже, механізм формування воєнного туризму в Україні складається із таких етапів:

- виникнення інтересу до воєнного туризму. Цей етап пов'язаний з кількома факторами, такими як: зростання інтересу до історії та культури – люди все більше цікавляться історією та культурою, включаючи війну; розвиток технологій. Технології, такі як віртуальна реальність, дозволяють людям безпечно та комфортно подорожувати до місць, пов'язаних з війною; зростання соціальних мереж – дозволяють людям ділитися своїми враженнями від воєнного туризму, що може стимулювати попит на цей вид туризму;

- розвиток воєнного туризму – пов'язаний з появою нових туристичних маршрутів, туроператорів та інших послуг, споріднених з воєнним туризмом;

- формування етичних принципів воєнного туризму – розробка і впровадження етичних принципів, які регулюють воєнний туризм;

- розвиток туристичної інфраструктури – розвиток інфраструктури, необхідної для воєнного туризму, наприклад, транспортної інфраструктури, готелів та ресторанів.

В Україні воєнний туризм перебуває на етапі розвитку. У 2023 р. в Україну прибуло близько 100 тис. туристів, які цікавилися війною. Цей показник зростає з кожним роком.

Деякі із факторів, які сприяють розвитку воєнного туризму в Україні:

- російсько-українська війна. Ця війна є однією з найважливіших подій в історії України, і вона викликає великий інтерес у туристів;

- міжнародна підтримка України – сприяє підвищенню обізнаності про цю країну та її історію;

- розвиток туристичної інфраструктури. Туристична інфраструктура в Україні розвивається, відкриваючи нові туристичні маршрути, зростає досвід туроператорів, збільшуються різноматні послуги, пов'язані з воєнним туризмом.

Для розвитку воєнного туризму в Україні в позитивному аспекті важливо дотримуватися таких принципів: поважати пам'ять про жертв війни, не спекулювати на війні, не використовувати воєнний туризм для пропаганди. Важливо також розвивати туристичну інфраструктуру в Україні таким чином, щоб вона була безпечною і комфортною для туристів.

Дискусія і висновки

Воєнний туризм в Україні стає об'єктом дискусії через його різнобічний характер та потенційні впливи: збереження історичної пам'яті; етичний аспект воєнного туризму; ефективність використання воєнного туризму для залучення інвестицій та збільшення туристичного потоку в Україну; збереження балансу між комерційними інтересами та патріотичними мотивами в розвитку воєнного туризму.

Аналізуючи стан сучасного туристичної індустрії, виявлено, що туризм, який базується на історії та культурній спадщині, може бути більш автентичним та привабливим для туристів, ніж традиційний туризм. Воєнний туризм може допомогти туристам краще зрозуміти країну, яку вони відвідують, її культуру та її людей. Збереження історії, громади та культурної спадщини також важливо для підтримки національної ідентичності та розуміння минулого. Ці компоненти можуть допомогти людям зрозуміти національну ідентичність та історію своєї країни.

Визначено роль воєнного туризму в Україні як способу поваги до жертв війни та вивчення історії: розуміння трагедії війни і вшанування пам'яті про жертв; допомога туристам дізнатися більше про історію України та її боротьбу за незалежність; сприяти толерантності і взаєморозумінню між людьми різних культур.

Створення тематичних маршрутів дозволить структурувати відвідування і популяризувати пам'ятки історії та спадщини не в межах відповідних територій, а поза темами, які є спільними для різних регіонів. Таким чином, ресурси можуть бути стратегічно представлені та організовані таким чином, що виходить за межі адміністративних кордонів і сприяє співпраці між різними суб'єктами на різних територіях. Наприклад, це робиться шляхом з'єднання різнорідних територій у межах тематичної розповіді про певний момент військової історії України.

Ефективність маршрутів воєнного туризму досягається за рахунок забезпечення відвідувачів значною кількістю корисної та легкодоступної інформації, важливою вимогою має стати база даних стандартизованої інформації.

Фасилітація відіграє важливу роль у воєнному туризмі. Фасилітатори можуть допомогти туристам зрозуміти й оцінити складні та травмувальні теми, пов'язані з війною. Вони також можуть допомогти туристам поважати пам'ять про жертв війни та місцевих жителів.

Фіксери покликані допомогти туристам безпечно та комфортно подорожувати до місць, пов'язаних з війною, надавати туристам інформацію про історію, культуру та контекст місць, пов'язаних з війною, створюючи середовище для обговорення, де туристи можуть поділитися своїми думками та почуттями про війну. Вони можуть допомогти туристам краще зрозуміти ці місця та їхнє значення.

Внесок авторів: Сергій Сировець – методологія, програмне забезпечення; Сергій Уліганець – концептуалізація, аналіз джерел, підготовка огляду літератури та теоретичних засад дослідження; Людмила Мельник – збір емпіричних даних та їхня валідація, емпіричне дослідження.

Список використаних джерел

- Біда, О.А., Блага, А.Б., Коваль, Д.О., Мартиненко, О.А., & Статкевич, М.Г. (2016). *Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України*. (А.П. Бущенко, Ред.). Українська Гельсінська спілка з прав людини. КИТ. https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/09/Ukraine_kultura_13_09_Layout-1-1.pdf
- Воєнний туризм. (2023). *Воєнний туризм в Україні та світі*. <https://knute.edu.ua/file/MTc=52e84fed6a9498874772f78121bb2379.pdf>
- Давигора, Олег. (2023, 11 листопада). *В Києві на Михайлівській площі розмістили обстріляний росіянами евакуаційний вагон з Ірпеня (фото-репортаж)*. УНІАН. <https://www.unian.ua/society/iv-kiyevi-na-mihaylivskiy-ploshchi-rozmisti-obstrilyaniy-rosiyanami-evakuaciyinyi-vagon-z-irpenya-fotoreportazh-novini-kiyeva-12444264.html>
- Джинджоян, В., & Дубова, А. (2023). Військовий туризм: проблеми та перспективи його розвитку на африканському континенті. *Молодий вчений*, 1(113), 24–27. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-6>
- Мальська, М., Король, О., & Антоненко, В. (Ред.). (2022). Міжнародна науково-практична конференція "Війна та туризм" (Київ, 11 листопада 2022 р., Київський національний університет імені Тараса Шевченка). ТОВ "Геопринт". https://drive.google.com/file/d/1ZrsGyuY7U5Mb_22hrYtP5dWpdyYVmza7/view
- Смирнов, І., & Бурніс, В. (2017). Географія ресурсної бази військового туризму США (XVIII–XIX ст.). *Вісник Київського національного університету. Географія*, 3-4(68-69), 134–139. <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2017.68.26>
- Тиравський, В. (2023, 29 березня). *Україна стала "меккою" для воєнних туристів з-за кордону*. Foreign Ukraine. <https://foreignukraines.com/2023/03/29/ukraine-has-become-a-mecca-for-military-tourism>
- Уліганець, С., Мельник, Л., & Шинкаренко, У. (2023). Розвиток військового туризму як одного з напрямків туристичної індустрії у поствоєнний період в Україні (на прикладі Київської області). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово спеціальні науки*, 2(54), 63–71. <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2023.54.63-71>
- Duer, Z., Ogle, T., Hicks, D., Fralin, S., Tucker, T., & Yu, R. (2020). Making the Invisible Visible: Illuminating the Hidden Histories of the World War I Tunnels at Vauquois Through a Hybridized Virtual Reality Exhibition. *IEEE Comput. Graph. Appl.*, 40(4), 39–50. <https://doi.org/10.1109/MCG.2020.2985166>
- Ligia Mateus, & Célio, Marques. (2022). *Military Tourism*. <https://www.elgaronline.com/display/book/9781800377486/b-9781800377486.military.tourism.xml>
- Madejski, Mateusz. (2023, Marsz 2). *Do Buczy, do Lwowa, do spa. Chętnych na podróz do Ukrainy nie brakuje*. Business Insider. <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/do-buczy-do-lwowa-do-spa-chętnych-na-podroz-do-ukrainy-nie-brakuje/z0jqd76>
- Pratt, Christopher John Harold. (2023). *Routeing in military tourism: gamification as an implementation proposal*. <https://comum.rcaap.pt/bitstream/10400.26/18605/1/Pratt%2C%20C.%20ROUTEING%20IN%20MILITARY%20TOURISM%20Gamification.pdf>
- Projeto Insignia. (2023). *Roteiro de Turismo Militar: modelo para a valorização do patrimônio histórico-militar nacional*. <http://www.techneart.ipt.pt/insignia>
- Shah, Ronak. (2023, May). *War Tourism Market*. Future Market Insights. <https://www.futuremarketinsights.com/reports/war-tourism-market>
- The "Military Heritage" project. (2023). *Map*. <https://militaryheritagetourism.info/en/map?0>
- UN Toutism. (2023). *Impact of the Russian offensive in Ukraine on international tourism*. <https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism>
- XTours. (2023). *Ukraine at War Goodwill Expedition*. <https://x.tours/tour/ukraine-at-war-goodwill-expedition>
- Zavarika, G. (2022). Military tourism as a peculiarity of tourism development in a post-conflict territory. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 31(1), 186–193. <https://doi.org/https://doi.org/10.15421/112218>

References

- Bida, O.A., Blaga, A.B., Koval, D.O., Martynenko, O.A., & Statkevych, M.G. (2016). *With a Shield or on a Shield: Protecting Cultural Property in the Context of the Armed Conflict in Eastern Ukraine*. (A.P. Bushchenko, Ed.). Ukrainian Helsinki Union for Human Rights. KYT [in Ukrainian]. https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/09/Ukraine_kultura_13_09_Layout-1-1.pdf
- Davygora, Oleg. (2023, November 11). *An evacuation car from Irpin, which was shelled by Russians, is placed on Mykhailivska Square in Kyiv (photo report)*. UNIAN [in Ukrainian]. <https://www.unian.ua/society/iv-kiyevi-na-mihaylivskiy-ploshchi-rozmisti-obstrilyaniy-rosiyanami-evakuaciyinyi-vagon-z-irpenya-fotoreportazh-novini-kiyeva-12444264.html>
- Duer, Z., Ogle, T., Hicks, D., Fralin, S., Tucker, T., & Yu, R. (2020). Making the Invisible Visible: Illuminating the Hidden Histories of the World War I Tunnels at Vauquois Through a Hybridized Virtual Reality Exhibition. *IEEE Comput. Graph. Appl.*, 40(4), 39–50. <https://doi.org/10.1109/MCG.2020.2985166>
- Dzhynzhoyan, V., & Dubova, A. (2023). Military tourism: problems and prospects of its development on the African continent. *Young scientist*, 1(113), 24–27 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-6>
- Ligia, Mateus, & Célio, Marques. (2022). *Military Tourism*. <https://www.elgaronline.com/display/book/9781800377486/b-9781800377486.military.tourism.xml>
- Madejski Mateusz. (2023, March 2). *To Bucza, to Lviv, to the spa. There is no shortage of people willing to travel to Ukraine*. Business Insider [in Polish]. <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/do-buczy-do-lwowa-do-spa-chętnych-na-podroz-do-ukrainy-nie-brakuje/z0jqd76>
- Mal'ska, M., Korol, O., & Antonenko, V. (Eds.). (2022). International scientific and practical conference "War and tourism" (Kyiv, 11 November 2022, Taras Shevchenko National University of Kyiv). TOV "Heoprynt" [in Ukrainian]. https://drive.google.com/file/d/1ZrsGyuY7U5Mb_22hrYtP5dWpdyYVmza7/view
- Military tourism. (2023). *Military tourism in Ukraine and the world* [in Ukrainian]. <https://knute.edu.ua/file/MTc=52e84fed6a9498874772f78121bb2379.pdf>
- Pratt, Christopher John Harold. (2023). *Routeing in military tourism: gamification as an implementation proposal*. <https://comum.rcaap.pt/bitstream/10400.26/18605/1/Pratt%2C%20C.%20ROUTEING%20IN%20MILITARY%20TOURISM%20Gamification.pdf>
- Projeto Insignia. (2023). *Roteiro de Turismo Militar: modelo para a valorização do patrimônio histórico-militar nacional* [in Portuguese]. <http://www.techneart.ipt.pt/insignia/>
- Shah, Ronak. (2023, May). *War Tourism Market*. Future Market Insights. <https://www.futuremarketinsights.com/reports/war-tourism-market>
- Smyrnov, I., & Burnis, V. (2017). Geography of the Resource Base of the US Military Tourism (XVIII–XIX centuries). *Bulletin of the Kyiv National University, Geography*, 3-4(68-69), 134–139 [in Ukrainian]. <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2017.68.26>
- The "Military Heritage" project. (2023). *Map*. <https://militaryheritagetourism.info/en/map?0>
- Tyravskiy, V. (2023, March 29). *Ukraine has become a "mecca" for military tourists from abroad*. Foreign Ukraine [in Ukrainian]. <https://foreignukraines.com/2023/03/29/ukraine-has-become-a-mecca-for-military-tourism>
- XTours. (2023). *Ukraine at War Goodwill Expedition*. <https://x.tours/tour/ukraine-at-war-goodwill-expedition>
- Uliganets, S., Melnyk, L., & Shynkarenko, U. (2023). Development of military tourism as one of the directions of the tourism industry in the post-war period in Ukraine (on the example of Kyiv region). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military special sciences*, 2(54), 63–71 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2023.54.63-71>
- UN Toutism. (2023). *Impact of the Russian offensive in Ukraine on international tourism*. <https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism>
- Zavarika, G. (2022). Military tourism as a peculiarity of tourism development in a post-conflict territory. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 31(1), 186–193. <https://doi.org/https://doi.org/10.15421/112218>

Отримано редакцією журналу / Received: 05.01.24

Прорецензовано / Revised: 05.02.24

Схвалено до друку / Accepted: 12.02.24

Serhii SYROVETS, PhD (Geogr.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-6775-3483
email: lgtinfo@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Serhii ULIGANETS, PhD (Geogr.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-9960-6752
email: uliganez@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Liudmyla MELNYK, PhD (Geogr.)
ORCID ID: 0000-0002-2932-3773
e-mail: lysil@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MECHANISM OF FORMATION OF MILITARY TOURISM IN UKRAINE

Background. *Military tourism in Ukraine is a relatively new direction that emerged after the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014. According to experts' estimates, around 100,000 tourists interested in the war visited Ukraine in 2023. This figure is 30 % higher than in 2022. International support for Ukraine contributes to increasing awareness of our country and its history. Respect for memory and dignity is a fundamental principle in the ethics of research and interaction with the historical and sensitive topic of military tourism.*

Methods. *General scientific and specialized research methods were employed, including analysis and synthesis, logical structuring, in formulating the theoretical and methodological foundations of the study – the essence of military tourism, aspects of studying military tourism. Expeditionary and remote methods were utilized in gathering initial information – surveying the territories of cities such as Irpin, Hostomel, and Bucha. Geospatial analysis methods were employed in processing the initial information and subsequent analysis – exploring the possibilities of creating thematic routes, which would allow for structuring visits and promoting historical and heritage sites. Geospatial modeling and cartographic methods were employed in analyzing the impact of military aggression on Ukraine on international tourism and in presenting the research results.*

Results. *Military tourism was considered by us as a type of tourism in which tourists visit places and objects associated with armed conflicts, military history, and military events. This type of tourism can encompass various aspects, from visiting military museums and monuments to specialized tours where tourists can participate in military action simulations, visit military sites, and locations of combat. A proposed model for forming the typological structure of military tourism.*

Conclusions. *Tourism based on history and cultural heritage can be more authentic and appealing to tourists. In the academic context, there is emerging research aimed at monitoring, evaluating, and optimizing military tourism routes. One aspect that has contributed to the success of military routes is the coordination of efforts to build a shared identity. It has been found that military tourism can contribute to raising awareness of war, promoting tolerance and understanding among people of different cultures, and fostering the development of Ukraine's economy, including international support for military tourism in Ukraine.*

Keywords: *military tourism, fixer, facilitation, tolerance, Bucha, Irpin, Ukraine.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; врішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Аксьонова Катерина Володимирівна – аспірант кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: aksonovakaterina@gmail.com

Aksonova Kateryna – PhD Student of the Social Rehabilitation and Social Pedagogy Chair, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Алещенко Віктор Іванович – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем філософії війни, історії військової педагогіки та культури кафедри суспільних наук навчально-наукового інституту воєнної історії, Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: avi1953@ukr.net

Aleshchenko Viktor – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Leading Researcher of the Scientific-Research Laboratory of Problems of the Philosophy of War, the History of Military Pedagogy and Culture of the Social Sciences Chair of the Educational and Scientific Institute of Military History, The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Вановська Інна Марківна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу лінгвістичного забезпечення лінгвістичного науково-дослідного управління науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: inna.vanovska@knu.ua

Vanovska Inna – PhD in History, Associate Professor, Leading Researcher of Linguistic Support Scientific-Research Section of the Linguistic Scientific-Research Department of the Scientific-Research Center of Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Коваль Олесь Артурович – ад'юнкт (штатний) науково-організаційного відділення Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: kovaloles@gmail.com

Koval Oles – PhD Student of Scientific and Organizational Department of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Кравець Валентина Миколаївна – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, докторант відділу аспірантури і докторантури Національної академії Служби безпеки України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: val.kuryl@gmail.com

Kravets Valentyna – PhD in Technical Sciences, Senior Researcher, Doctoral Candidate of the Postgraduate Studies and Doctoral Studies Section of the National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Кулакевич Максим Іванович – слухач Інституту стратегічних комунікацій, Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: makskulakevich@gmail.com

Kulakevich Maksym – Student of Institute of Strategic Communications, The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Кучерявий Андрій Олександрович – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри військової психології та педагогіки військового гуманітарно-лінгвістичного факультету Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: andrii.kucheriavyi@knu.ua

Kucheriavyi Andrii – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Military Pedagogy and Psychology Chair of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Лойшин Анатолій Анатолійович – кандидат військових наук, заступник начальника Військового інституту з навчальної роботи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: anatoliy.loishyn@knu.ua

Loishyn Anatolii – PhD of Military Sciences, Deputy Head of the Military Institute for Educational Work, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Макарова Тетяна Петрівна – аспірант кафедри публічного та приватного права, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: tatmak365@gmail.com

Макарова Tetiana – PhD Student of the Public and Private Law Chair, V.I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv, Ukraine

Мельник Людмила Вікторівна – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу геоінформаційних технологій науково-дослідного управління інформаційно-психологічних, геоінформаційних, військово-технічних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: Lysil@ukr.net

Melnyk Liudmyla – PhD in Geography, Senior Researcher of the Scientific-Research Section of Geo-Information Technologies of the Scientific-Research Department of Information-Psychological, Geo-Information, Military-Technical Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Осьодло Василь Ілліч, доктор психологічних наук, професор, начальник навчально-наукового інституту воєнної історії, Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: v.osyodlo@gmail.com

Osodlo Vasyl – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Educational and Scientific Institute of Military History, The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Паславський Микола – слухач Інституту логістики та підтримки військ (сил), Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: n.paslavskiy@gmail.com

Paslavskiy Mykola – Student of the Institute of Logistics and Support of Troops (Forces), The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Петков Сергій Валерійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи у військах (силах) факультету соціальних та поведінкових наук Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: e-mail: svpetkov@ukr.net

Petkov Sergey – Doctor of Law, Professor, Professor of the Social Work in the Military (Forces) Chair of the Military Faculty of Social and Behavioral Sciences of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Пирогов Кирило Олександрович – науковий співробітник науково-дослідного відділу дослідження проблем психології науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: kyrylo.pyrogov@knu.ua

Pyrogov Kyrylo – Researcher of the Scientific-Research Section of the Study of Psychological Problems of the Scientific-Research Department of Military and Humanitarian Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Севост'яненко Денис Олександрович – ад'юнкт (штатний) науково-організаційного відділення Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: sevostianenko@ukr.net

Sevostianenko Denys – PhD Student Scientific and Organizational Department of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Сировець Сергій Юрійович – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри країнознавства та туризму географічного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: lgtinfo@ukr.net

Syrovets Serhii – PhD in Geography, Associate Professor, Associate Professor of the Country Studies and Tourism Chair of the Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Сизов Алім Іванович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії проблем фінансового забезпечення військ (сил) науково-дослідного управління військово-гуманітарних досліджень науково-дослідного центру Військового інституту, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: alik_sizov@ukr.net

Syzov Alim – PhD in Economics, Senior Researcher of the Scientific-Research Laboratory of Problems of Financial Support of Troops (forces) of the Scientific-Research Department of Military and Humanitarian Research of the Scientific-Research Center of the Military Institute, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Смірнова Тетяна Миколаївна – слухач Інституту стратегічних комунікацій, Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: t_smirnova84@ukr.net

Smirnova Tetiana – Student of the Institute of Strategic Communications, The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Уліганець Сергій Іванович – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії України географічного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: uliganez@ukr.net

Uliganets Serhii – PhD in Geography, Associate Professor, Head of the Geography of Ukraine Chair, Faculty of Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Хомич Денис – слухач Інституту логістики та підтримки військ (сил), Національний університет оборони України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: denil2005@ukr.net

Khomych Denys – Student of the Institute of Logistics and Support of Troops (Forces), The National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 1(57)

Редактор *Л. Львова*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,57. Наклад 300. Зам. № 224-10953.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В1.
Підписано до друку 28.03.24

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02